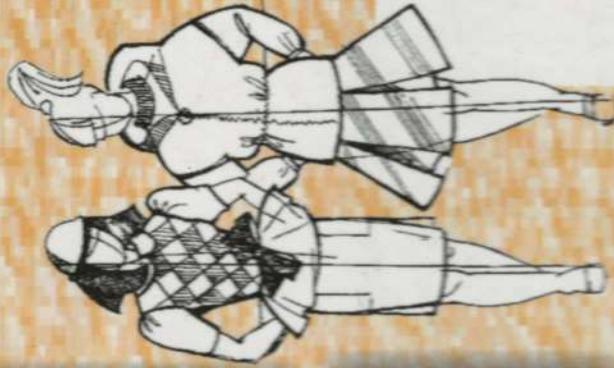

S. ABDIRASILOV, B. BOYMETOV,
N. TOLIPOV

TASVIRIY SAN'AT

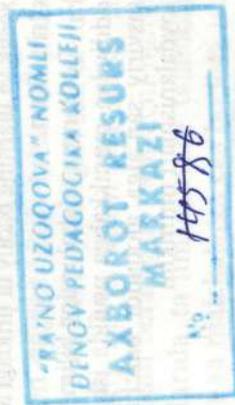
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI
O'RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA'LIMI MARKAZI

S. ABDIRASILOV, B. BOYMETOV,
N. TOLIPOV

TASVIRIY SAN'AT

Kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma

Uchinchi nashri

Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent — 2011

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI

O'RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA'LIMI MARKAZI

S. ABDIRASILOV, B. BOYMETOV,
N. TOLIPOV

TASVIRIY SAN'AT

Kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma

Uchinchi nashri

"RA'NO UZOQOVA" NOMLI
DENGUV PEDAGOGIKA KOLLEJI
AXBOROT RESURS
MARKAZI
№ 14586

Cho'lon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent — 2011

UDK: 75(075)
BBK 85.15ya722
A14

*Oliy va o'rtta maxsus kasb-hunar ta'limi o'quv metodik
birlashmalar faoliyatini muvofiqlashtiruvchi
Kengash nashriga tavsifiya etgan*

Taqrizchilar:

Ne'mat Abdullayev – Kamoliddin Belzod nomidagi Milliy rassomlik
va dizayn institutining «Tasviriy san'at tarixi va nazariyasi»
kafedrasini mudiri, professor,

Bahrom Tojiyev – Nizomiy nomidagi TDPU «Tasviriy san'at va
uni o'qitish metodikasi» kafedrasini dotsenti,
O'zbekiston Badiiy akademiyasi ijodkorlar uyushmasining a'zosi.

Abdirasilov S.

A14 Tasviriy san'at: kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma/S.
Abdirasilov, B. Boymetov, N. Tolipov; O'zbekiston Respublikasi
Oliy va o'rtta maxsus ta'lim vazirligi, O'rtta maxsus, kasb-hunar
ta'limi markazi. – Uchinchi nashri. – T.: Cho'ipon nomidagi
nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011. – 176 bet.

I. Boymetov B., Tolipov N.
ISBN 978-9943-05-446-2

Ushbu o'quv qo'llanmadan tasviriy san'atning asosi hisoblangan
qalamtasvir, rangtasvir, haykaltaroshlik, dizayn san'ati hamda san'at
tarixi bo'yicha nazariy va amaliy mashg'ulotlar, tasviriy san'atning
nazariy asoslari: tasviriy san'atda perspektiva, kompozitsiya qonunlari,
chiziqli konstruktiv qurilish, yorug'-soya, odam tuzilishi va uning plastik
anatomiyasi, qush va hayvonlarning qalamchizgilarini bajarishda o'ziga
xoslik va ularning badiiy ta'limdagi ahamiyati kabi boshqa qator mavzular
o'rin olgan.

Qo'llanma talabalarning bilim va malakalarini hisobga olgan holda
oddiydan murakkabga usulida ishlab chiqilgan. O'quv qo'llanmadan
tasviriy san'atga aloqador barcha mutaxassislar, metodistlar keng
foydalanishlari mumkin.

UDK: 75(075)
BBK 85.15ya722

ISBN 978-9943-05-446-2

© Cho'ipon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2008
© Cho'ipon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011

KIRISH

San'at insoniyat ma'naviy madaniyatining tarkibiy qismi bo'lib
xizmat qiladi. U musiqa, teatr, kino, badiiy adabiyot, xoreografiya,
tasviriy va amaliy bezak san'ati kabi ko'plab san'at turlarini o'z
ichiga oladi. San'atning har bir turi o'z oldiga qo'yilgan vazifalarga
ko'ra turli vositalardan foydalanadi, masalan, adabiyot – so'zdan,
musiqa – tovushlardan, tasviriy san'at – rang va chiziqlardan va
hokazo. Shu bilan birga, har bir san'at turi yana bir necha xil va
janrlarga bo'linadi.

San'atning eng qadimiy va keng tarqalgan turlaridan biri – tasviriy
san'atdir.

San'atkor o'z asarlarida voqea va hodisalar, turli holatlarning
ma'lum bir ko'rinishini ifodalab, tasvir orqali ichki mohiyatni ochib,
kishilarning ma'naviy qiyofasi, psixologik (ruhiy) holati va fikrlarini
tasvirilaydi.

Rassom biror shaxs rasmini ishlar ekan, u hech vaqt uni faqat
o'ziga o'xshatish bilan chegaralanmaydi, balki tasvir orqali, avvalo,
o'zining fikr va tuyg'ularini tomoshabinga yetkazishga harakat qiladi.
U dastlab g'oyaga mos mavzu tanlaydi, voqea kompozitsiyasini
quradi, shu yo'lda izlanadi, naturani kuzatib, eskizlar chizadi hamda
etyudlar yaratadi. Tasviriy san'atda predmetlarning shakli, hajmi,
rangi, ularning o'zaro muvozanatini to'g'ri ko'rsatishda tasvirni aniq
ishlash juda muhim.

Tasviriy san'at inson ongiga tezda ta'sir etib, unda ezgu hislar
uyg'otadigan, ma'naviy olamini boyitadigan san'at turlaridan biridir.
Shu bilan birga, tasviriy san'at inson shaxsining shakllanishi va
kamolga yetishiga yordam beradigan tarbiyachi hamdir.

Pedagogika kollejlarda ta'lim oluvchi talabalarning tasviriy
san'atdan maxsus bilim va malakalarga ega bo'lishi ularning badiiy-
ijodiy qobiliyatlarini, badiiy didini, rang sezishi va tasavvurini
rivojlantiradi, buyuk rassomlar yaratgan asarlar go'zalliklarini ko'ra
bilishga, ularni idrok etishga olib keladi.

3
BOROT RESURS
MARKAZI

I bob. TASVIRIY SAN'AT ASOSLARI

Hajmsiz buyumlarning o'ziga qarab rasmni chizish. Buyum va uning shakli, tuzilishi, elementlari haqida tushuncha. Narsaning fazoviy holati. Buyumni kuzatish, tahlil qilish, asosiy va tipik belgilarini aniqlash. Buyumni qog'oz ichiga joylashtirish bo'yicha ma'lumotlar.

QALAMTASVIR

Tasviriy san'atning barcha turlarining asosi qalamtasvir hisoblanadi. «Qalamtasvir» XVIII asrdan boshlab chiziqqlar yordamida obraz yaratish sifatida tasvirni belgilovchi atama bo'lib kelgan. U buyumning barcha san'at turlaridagi shakli, o'lchami, tuzilishi va xarakterini belgilab beruvchi muhim xususiyatlar bilan tanishtiradi.

Tasviriy san'at turlarining asosi – qalamtasvirni chizmachilik bilan taqqoslasak, uning xususiyatlari yanada yaqqol ayon bo'ladi. Birinchidan, rassom tasvirni ko'z bilan chamalab, o'z qo'li bilan qisqa vaqtda tasvirlab ko'rsata oladi. Ikkinchidan, rassom tasvirida buyumning tashqi asosiy belgilari, uning materialligi, hajmi, yorug'ligi, fazoviy joylashuvi va hokazolarni ko'rsatadi. Uchinchidan, qalamtasvirida nafaqat buyumning tashqi turli belgilari tasvirlanadi, balki buyumning ichki mazmuni ham ifodalanib, kuzatuvchida muayyan fikr va hissiyot uyg'otadi.

Qalamtasvir xususiyatlarini chuqurroq o'rganishda tasvirlash shartli ravishda bir necha turga bo'linadi.

Qalamtasvirning tasvirlash vositalar ishlatilishi bo'yicha tasvir **chiziqli** va **tusli** bo'ladi. **Chiziqli** tasvir qoidaga ko'ra och rangli va umumlashtirilgan bo'ladi. Chiziqqlar orqali badiiy obraz yaratiladi. Jadvallar, shartli chizmalar, doskadagi tasvirlar shular jumlasidandir.

Tusli tasvirlar muhitdagi buyumning hajmli, yorug'ligi, fakturasi va munosabatlarining to'liq ta'rifi beradi. Bunday rasmlar **yorug'-soyali** va **tusli rasmlar** deb ataladi.

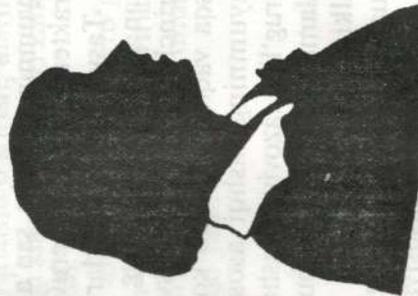
Ayrim buyumlar sharpasi va tashqi ko'rinishi orqali xarakterlidir. Shuning uchun bunday ko'rinishlarni tasvirlashda ayrim hollarda tusli tasvirning oddiy turi tanlanadi, bu **siluet** deb nomlanadi, ya'ni bir xil tekis tus bilan qoplanib, tashqi ko'rinish chizig'i orqali bajariladigan tasvir (1- rasm).

Qalamtasvir bajarish uslubiga ko'ra **asl nusxa** (original) va **bosma** turlarga bo'linadi. **Asl nusxa** rassom tomonidan o'z qo'li bilan

Tasviriy san'at nazariy asoslari bo'yicha chuqur bilimga ega bo'lish, ayniqsa, qalamtasvir, rangtasvir, kompozitsiya, qurish-yasash, haykaltaroshlikdan malaka hosil qilish, manzarali, mavzuli kompozitsiya yaratish, odam shaklini turli harakatlar va kiyimlarda tasvirlash usullari, haykaltaroshlik, dizayn san'ati, tasviriy san'at tarixi haqidagi ko'nikma va ma'lumotga ega bo'lish tasviriy san'at o'qituvchisi faoliyatida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Tasviriy san'at pedagogika kollejlariida maxsus fanlardan biri hisoblanadi va o'z oldiga:

1. O'quvchilarga tasvirlash asoslarini o'rgatish, ya'ni tikuvchilik texnologiyasi, kiyimlarni loyihalash ishlarini amalga oshirishda badiiy-ijodiy, kuzatish qobiliyatlarini shakllantirish.
2. O'quvchilarning badiiy-ijodiy qobiliyatlarini o'stirish, ularning badiiy didini tarbiyalash, borliq va san'atdagi klassik va hozirgi zamon san'at go'zalliklarini ko'ra bilishga o'rgatish.
3. O'quvchilarni eskiz tayyorlashda kiyim detallarini to'g'ri ko'rsatish, inson qomatini kiyimda qonun-qoida asosida tasvirlash, shu bilan birga, to'garak ishlarini mahalliy materiallardan umumli foydalangan holda o'tish kabi vazifalarni qo'yadi.

1-rasm. Qalamtasvir turlari:

a — chiziqli (A. Matiss. «Ayol portreti»);

b — yorug'-soyali (R. Ahmedov. «Qizim»);

d — tusli (M. Mirzarahimov. «Sadriiddin Ayniy portreti»);

e — siluetli (E. Kruglikova. «M. Svetayeva portreti»).

yaratilgan yagona namuna hisoblanadi. **Bosma rasm** esa qog'oz yuzasiga qolipdan tushirilgan rasmdir, u **estamp** deb yuritiladi. Estampning bir necha ko'rinishi mavjud: **grayvura, linograyvura, litografiya.**

Qalamtasvir ishlatilishiga ko'ra **akademik** va **ijodiy** tasvirlarga bo'linadi. **Akademik qalamtasvir** — bu uzoq vaqt davomida tasvirlashga o'rgatish, turli shakl va belgilarni o'rganish hamda tasvirlash usullarini o'zlashtirish maqsadida bajariladigan rasm. Unga buyumning tashqi

ko'rinishi tasvirini belgilovchi barcha asosiy jihatlarni qayd qilish taalluqlidir.

Ijodiy qalamtasvir — bu rassomning fikri, hissiyoti va dunyoqarashini obrazli ifodalovchi tasviriy san'at asari.

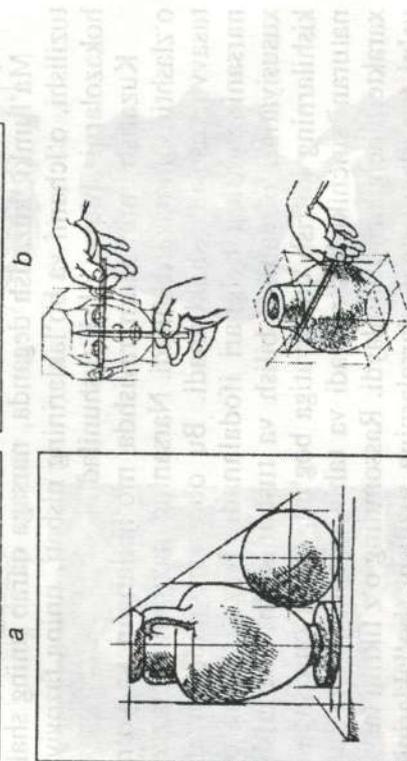
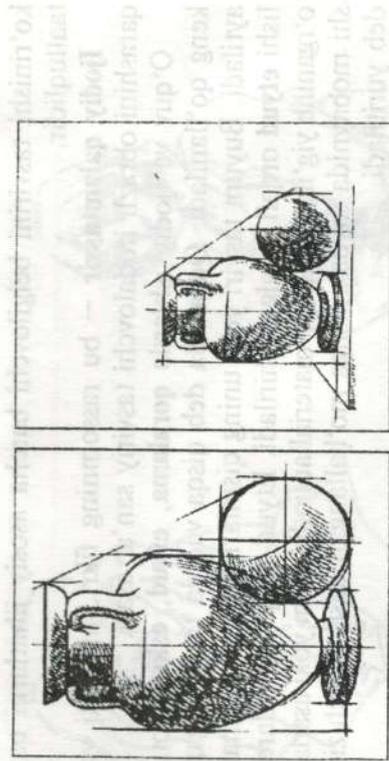
O'quv va ijodiy ishlarda **qoralama, etyud, eskiz** kabi atamalar keng qo'llaniladi. **Qoralama** deb qisqa vaqtda tasvirlangan tasvirga aytiladi. Buyum tasviri yoki uning qismlarining mukammal o'rganilishi **etyud** orqali amalga oshiriladi. Etyud va qoralamalarda chuqur o'rganilib yig'ilgan haqiqiy materiallar ijodiy rasm yoki asarlar yaratilishi mobaynida foydalanishga mo'ljallangan dastlabki chiziqlar **eskiz** deb yuritiladi.

Ma'lumki, **kuzatish** deganda, narsaga qarab uning shakli, rangi, tuzilishi, o'lchami va bo'laklarining nisbati, uning fazoviy holati va hokazolarni aniqlay olish tushuniladi.

Kuzatish muntazam ravishda mo'ljallangan va yo'naltirilgan o'zlashtirishni nazarda tutadi. Narsaning mazmunli obrazi ongimizda tasavvur asosida shakllanadi. Bu obraz negizida kuzatilayotgan narsaning tashqi belgilari ifodalanadi. Kuzatishning o'ziga xos xususiyatlari o'rganish, bilish va tushunishdir. Kuzatish bevosita kishilarning ko'rish qobiliyatiga bog'liq. Rasm chizishda chizuvchi naturani sunchiklab o'rganadi va tahlil qiladi. Natura tuzilishining xarakterli belgilarini aniqlaydi. Rassomning o'z fikrini tasviriy holda, ya'ni tasvirlanayotgan narsalarning tuzilishi, bo'laklarining o'zaro bog'liqligi, fazoviy holatini ko'z oldiga yaxlit keltirib ifodalashi **sintez** deyiladi. Narsaning chizish jarayoni **kuzatish**, uni atroflicha **tahlil qilish** va **tasvirlashdan** iboratdir. Narsalarning rasmini to'g'ri va ishonarli tarzda tasvirlash uchun ularni kuzata bilishni o'rganish zarur. Yozish va o'qishni o'rgangandek, qunt va chidam bilan muntazam mashq qilgan kishi rasm chizishni ham o'rgana oladi.

Tasvirlash vaqtida kuzatish, borliqni o'rganish jarayoni va uch o'lchamli, hajmli buyumlarni ikki o'lchamli qog'oz yuzasida tasvirlash fazoviy holat haqidagi tushuncha va tasavvurlarni shakllantiradi. Tasvirlash jarayonini 4 bosqichga ajratish mumkin.

1-bosqich. Qo'yilmaning tuzilishiga qarab qog'oz varag'i tik yoki yotiq holatda bo'lishi aniqlab olinadi. Narsaning tashqi shakllari kuzatilib, bu shakllar qo'shimcha chiziqlar yordamida geometrik shakllar tarzida belgilanadi hamda amalda qanday maqsadlarda ishlatilishi tahlil qilinadi. Narsa bo'yining eniga nisbati aniqlanadi. Narsaning tashqi ko'rinishida joylashgan umumiy belgilari — abrisi ko'rsatiladi.

2-rasm. Narsalarning qog'ozga to'g'ri joylashtirilishi:
a, b – noto'g'ri; d – to'g'ri; e – nisbatlarni aniqlash.

2-bosqich. Narsaning umumiy shakli va tasvirning nisbati, o'lchami hisobga olinib, qog'ozda uning joylashishi (kompozitsiya) (2-rasm) aniqlanadi. Narsaning asosiy nisbatlari, uning o'lchami, konstruktiv qurilishi perspektiv qisqarish qoidalariga rioya qilingan holda tasvirlanadi.

3-bosqich. Narsaning asosiy qismi va mayda bo'laklarining o'zaro joylashuvi aniqlanadi. Tasvirlashda qo'llanilgan yordamchi chiziqlar o'chirib tashlanadi va qo'yilmadagi narsalar bilan chizilgan rasm taqqoslab ko'riladi. Rasmdagi narsalarning yorug'-soyasi shtrixlanib, och-to'qligi aniqlanadi. Tasvirlangan narsadagi yorug', uning yarim soyasi, shaxsiy soyasi, **refleks**, shu'la qismlari oxiriga yetkaziladi.

4-bosqich. Shakllarning xarakteri va fakturasi ko'rsatiladi hamda ish butun bir yaxlitlikka keltirilgan holda tugallanadi.

Tasvirlash uchun maxsus ish qurollari zarur. Ulardan qanday foydalanishni bilib olish kerak bo'ladi. Ish qurollari quyidagilardir: **qog'oz**, turli qattiq va yumshoqlikdagi **grafik qalamlar**, **akvarel bo'yoqlar**, **yumshoq va yassi shakldagi mo'yqalam**, **o'chirg'ich**, **rasm taxtasi** (planshet) va **molbert**¹.

Rasm chizishda **qog'oz**² asosiy material hisoblanadi. Qog'oz, albatta, oppoq, yetarli darajada qalin va pishiq bo'lishi kerak. Uning eng yaxshisi «vatman» deb ataluvchi qog'ozdir. Akvarel bo'yoq'ida ishlash uchun vatman qalin va yuzasi g'adir-budur bo'lishi kerak, agarda qog'oz yupqa va bo'sh bo'lsa, u suvni tez shimib olib iviydi, natijada bo'yoq yoyilib ketadi. Shu bilan birga, «yarim vatman» qog'ozdan ham foydalanish mumkin. Hozirgi kunda ko'plab qog'oz xullari mavjud. Lekin qog'ozni yaratgunga qadar odamlar yog'och, yaproqlarga, sopol g'ishtlarga va g'or devorlariga rasmlar chizishgan.

Ba'zi xalqlarda, masalan, Misrda papirus yaproqlariga ham yozilgan. Qadimgi Pergam davlatida hayvonlar terisi ham qog'oz o'rnida ishlatilgan. U «pergament» deyilgan. Lekin bunday «qog'oz»lar qimmat bo'lgan, chunki bitta kitob uchun kamida bir necha yuz mol terisi ishlatilgan.

Qog'oz II asrda xitoyliklar tomonidan kashf etilgan. U mayda mato bo'laklaridan ishlab chiqilgan. Hozirgi qog'ozlar esa maxsus qog'oz fabrikalarida ishlab chiqariladi.

Oddiy qora qalam. Hozirgi kunda oddiy qora qalamning juda ko'p turlari mavjud. O'rtacha yumshoq qalamlardan tortib, juda ham qattiq qalam turlari mavjud. Bular: «T», «2T», «H», «2H», «M», «2M», «3M» va boshqalardir. Tariximizga nazar tashlaydigan bo'lsak, ibtidoiy davrlarda odamlar g'orlarga, tog'u toshlarga turli xil tasvirlarni ishlab qoldirishgan. Ular qattiqroq narsalar bilan g'orlar devorlarini tirnab turli xil shakllarni yasashgan.

Ammo rivojlanish jarayonida tasvir ishlarining turli xil asbob-uskunalari ham takomillashib bordi. Oddiy qora qalamlar ham shular jumlasidandir. XVI asrda Angliyada grafit konidan topilgan tayvoqchalar rasm chizishda qo'llanilganda, ularning qog'oz yuzasida juda ham nafis va chiroyli chiziqlar tushira olish xususiyatiga ega ekanligi aniqlangan. Shu kunlarda foydalanilayotgan oddiy qora qalamlar XVII asrning oxirida fransuz olimi N.Kante tomonidan kashf etilgan bo'lib, ularni yog'och moslamasiga yopishtirib ishlatish taklif etilgan.

¹S. Abdirasilov. Tasviriy san'at atamallari. T. 2002.

²I. Yo'ldoshev. O'zbek kitobchilik terminologiyasi. T., «Fans», 2004. 42–47-betlar.

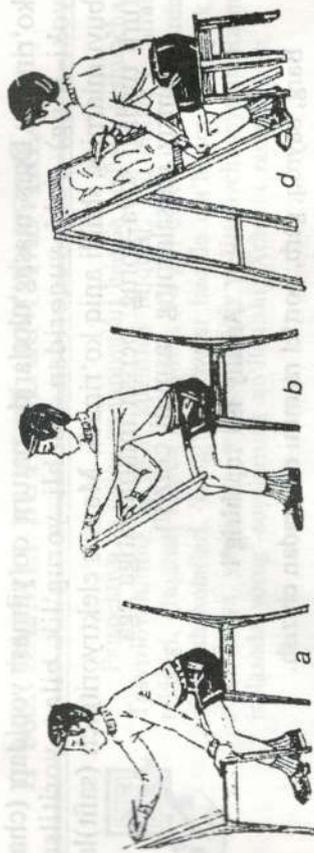
«Т» harfi bilan belgilangan qalamlar «твёрдый» — qattiq degan ma'noni anglatadi. Odatda ular buyumlar ishlanganda qo'llaniladi. «М» belgisi «мягкий» — yumshoq degan ma'noni bildiradi, bunday qalamlardan ko'proq xomaki rasm ishlash yoki kompozitsiya eskizlari tayyorlashda foydalaniladi.

Akvarel bo'yog'i suvda osongina eriydi. Uning tarkibiga bo'yog moddasi (o'simlik yoki minerallarning mayin qilib yanchilgan kukuni) va bog'lovchi modda — olcha yelimi, glitserin, shuningdek, ozroq asal kiradi. Qadim zamonlardan buyon akvarel bo'yog'i o'zining nafisligi va ranglarining tiniqligi, yorqinligi, uyg'unlashib ko'rinishi bilan ajralib turadi, hatto ishlatilgan paytda, bir rangning ustidan ikkinchisi surilganda ham avvalgi rang seziladi, qo'shilishi natijasida yangi rang hosil bo'ladi.

Mo'yqalam. Bo'yog bilan ishlash uchun mayin mo'ynali yumaloq shakldagi mo'yqalamlardan foydalanish kerak. Ular yumaloq va yassi shaklda bo'lib, olmaxon, bo'rsiq, suvsar, quyon, tuyu kabi hayvonlarning mo'ynalaridan tayyorlanadi. Sifatli mo'yqalam ho'llanganda qillari bir joyga yig'ilib, konussimon holatga keladi. Yumaloq mo'yqalamlar akvarel bo'yog'idan foydalanilganda, yassi shakldagilari esa guash bilan ishlashda qo'llaniladi.

O'chirg'ich. Rasm chizishda yordamchi va ortiqcha chiziq hamda shtrixlarni o'chirish uchun yumshoq oqish o'chirg'ichlar ishlatiladi. Yumshoq o'chirg'ichning sifati qog'oz yuzasidagi qalam izlarini shikast yetkazmay o'chirishi bilan aniqlanadi. Hozirgi kunda o'chirg'ichlarning turi juda ko'p. Tasvir chizilganda ko'proq ko'kintir va oq tusdagilari ishlatiladi. Qizg'ish tusdagi o'chirg'ichlardan tasvir chizganda foydalanilmaydi, chunki ularning tarkibida «qum oyna» parchalari bo'lib, qog'ozni titib yuboradi. Keraksiz chiziqchlarni o'chirishda o'chirg'ichni qattiq bosmaslik, iloji boricha o'chirg'ichdan kamroq foydalanishga odatlanish lozim. Oq tusdagi o'chirg'ichlar qattiqroq bo'lsa, yumshatish uchun ularni 2–3 kun mobaynida kerosin yoki benzin ichiga solib qo'yish kerak. So'ng qaynagan issiq suvga solinsa, yumshoq holga keladi. Ish jarayonida o'chirg'ichni doim qo'lda ushlab o'tirish yaramaydi, chunki qo'l terlashi oqibatida o'chirg'ich namlanadi, buning natijasida o'chirishda rasmga shikast yetishi mumkin. Chiziqchlarni o'chirishda uni qog'ozga qattiq bosmaslik, akvarel bo'yog'i bilan ishlash uchun rasm tayyorlashda iloji boricha o'chirg'ichdan kamroq foydalanish maqsadga muvofiq.

Planshet. O'qituvchining o'quvchilarga uzoq muddatli rasm chizishlari uchun maxsus planshet tayyorlash va vatman qog'ozni

3-rasm. Molbert oldida to'g'ri o'tirish holati.

ho'llab tortishni o'rgatishi katta ahamiyatga ega. Tayyorlangan yarim vatman qog'oz planshetga nisbatan o'lchami 2–3 sm kattaroq bo'lib, chetlari buklanadi. Buklangan tomonlaridan tashqari qog'ozning ichki qismi mo'yqalam yoki bir parcha paralon orqali suv bilan ho'llanib chiqiladi. Qog'oz suvni o'ziga tortgandan so'ng planshet ustiga qo'yiladi va quruq buklangan tomonlari ПВА yelimi surtilib reykalarga yopishtiriladi hamda quritiladi.

3-rasmda o'quvchining molbert oldida o'tirish holati hamda qalamni qanday ushlashi ko'rsatilgan. Demak, molbert oldida egilmasdan, qalam ushlab turgan qo'lni bukmasdan to'g'ri o'tirish talab etiladi.

Qo'lni bukmasdan qog'oz yuzasida naturadagi buyumlarni tasvirlash ancha qulay. Iloji boricha xotirjam va yengil harakatlilar bilan qo'yilmadagi buyumlardan ko'zni uzmagun holda tasvirlash zarur.

Qalam, asosan, uchta barmoq bilan ushlanadi. Qalamni erkin ushlashga o'rganish kerak. Uni qattiqroq yoki bo'shqin bosish orqali har xil chiziqchalar chizish mumkin. Tasvir chizganda bo'shqin ushlash lozim. Qalam uchi tasvir chizishga tayyorlanganda, uning grafit qismini 5–6 mm, yog'och qismini esa 15–20 mm o'lchamda yo'nish mumkin. Chunki bunday yo'nilgan qalamlar tasvir chizilayotganda chiziqchlarning aniq-ravshan ko'rinishiga yordam beradi.

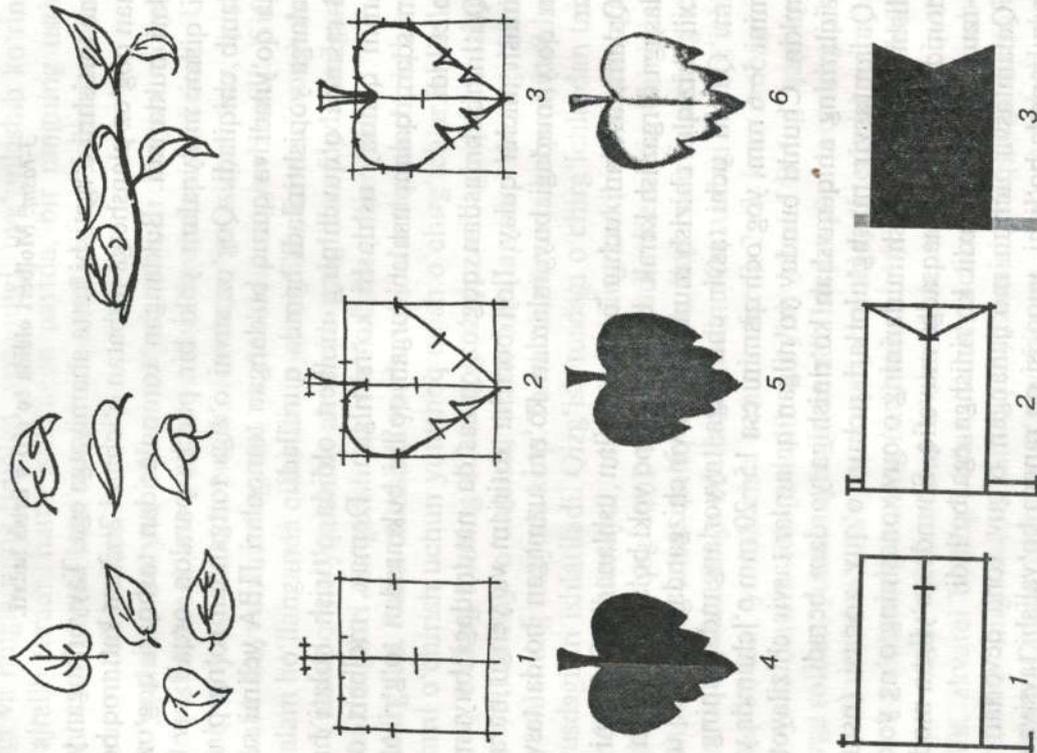
Qalamtasvir mashg'ulotlari uchun o'quv xonasi (ustaxona) bo'lishi lozim. Quyosh nurlarining o'quv xonasining o'ng yoki chap tomonidan tushishi maqsadga muvofiq. Shunda qo'yilgan modelning tus-munosabatlari yaxlit ko'rinishga ega bo'ladi.

Qalamtasvir uchun mo'ljallangan o'quv xona devorlari yorug' och kulrangda bo'lishi, yuqorisi oq rangga bo'yalishi tavsiya etiladi. Bunday holatda qo'yilgan natira buyumlarining soyasi yaxlit

ko'rinadi. Dars mashg'ulotlarida natura qo'yilmasi yonidan (chap yoki o'ng) yoki yuqoridan kuchli yorug'lik bilan yoritilsa, buyumlarning shakli aniq ko'rinadi. Maxsus elektriyotgich (saffit)lar turli tUSDagi soya-yorug' berish imkoniyatiga ega.
Hajmsiz narsalarning rasmmini chizish.

Amaliy ish topshirig'i

Barg, bayroq, gerb, portfel rasmmini naturadan chizish.

4-rasm. Tasvirni bajarish namunalari.

II bob. HAJMLI BUYUMLARNI TASVIRLASH

Perspektiva va uning qonuniyatlari haqida umumiy tushuncha. Tasvirlovchining ko'rish, kuzatish nuqtasi, ufq chizig'i, surat tekisligi, qisqarish haqida ma'lumot. To'g'ri burchakli buyumlarda qisqarish holatlari. Yorug' va soyalar haqida ma'lumot. Yorug'lik, shu'la, soya, yarimsoya, refleks, shaxsiy va tushuvchi soyalar. Rasm ishlashda yorug'-soyalarning qo'llanishi. Xomaki rasm ishlash.

PERSPEKTIVA

Kundalik hayotimizda ishlatilayotgan va tevarak-atrofirmizni qurshab turgan narsalarga nazar tashlaydigan bo'lsak, ya'ni temiryo'l yoki ko'chaning o'rtasida turib, diqqat bilan qaralsa, ko'cha chetlari, temiryo'l izlari uzoqlashgan sari o'zaro yaqinlasha borib, go'yo bir nuqtada tutashayotgandek ko'rinadi. Ko'cha chetlaridagi qator daraxtlar, simyog'ochlar bizdan uzoqlashib, yo'qolib borayotgandek tuyuladi. Daraxtlarning yashil bo'lib ko'rinayotgan ranglari uzoqlashgan sari ko'k ekanligiga ishonch hosil qilamiz. Tabiatdagi narsalarning ana shunday ko'rinishini biror-bir buyumni uzoq-yaqinligiga qarab uning o'lchami, shakli, rangi va boshqa sifatlarini ishonarli tasvirlash bilan shug'ullanadigan fan **perspektiva** deyiladi.

Perspektiva¹ — fransuzcha so'z bo'lib (*la perspective*), «uzoqqa qarash», yunonchada esa «oyna orqali to'g'ri va aniq ko'ryapman» degan ma'noni bildiradi.

Perspektiva qonunlari juda ham ko'p, lekin biz ularning eng asosiyalaridan foydalanamiz. Rassom rasm chizganda perspektivaning kuzatish, chiziqli va fazoviy turlaridan keng foydalanadi.

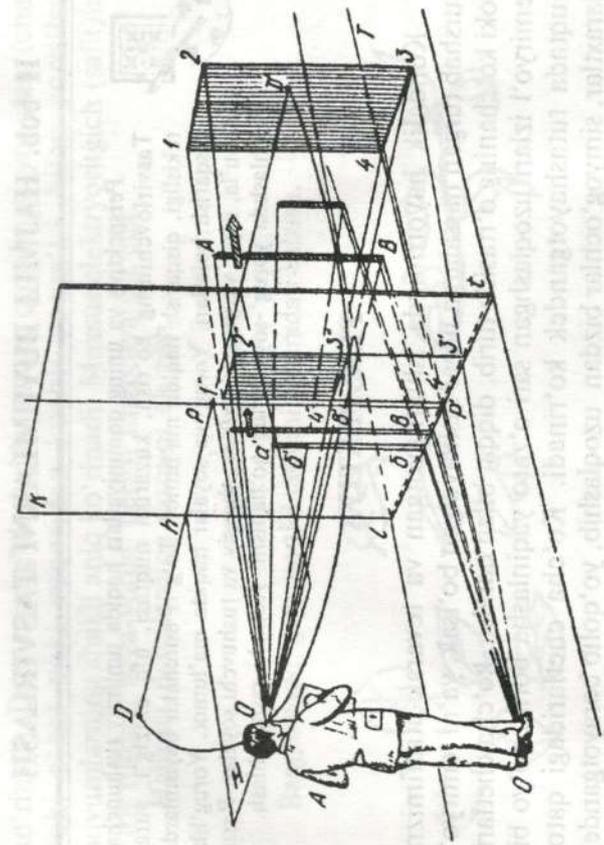
Kuzatish perspektivasi deb, kenglikni bevosita kuzatish, chamlashga aytiladi. **Chiziqli perspektiva** chiziqli geometrik qurilish uslubiga asoslanadi. **Fazoviy perspektiva** narsalarni kuzatuvchidan uzoqlashgan sari havo muhiti ta'sirida tus va ranglari o'zgarishini o'rganadi.

Perspektivada tasvir mohiyatini tushunish uchun uning asosiy tushunchalarini o'zlashtirish lozim: **ufq chizig'i, kesishish nuqtalari, kartina tekisligi, ko'rish nuqtasi, ko'rish maydoni** (5-rasm).

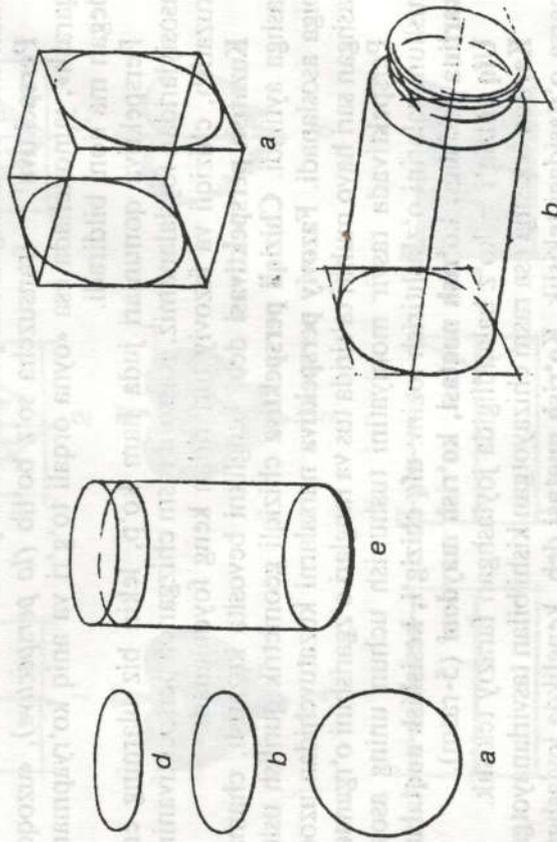
Ufq chizig'i — ko'z balandligida joylashgan faraziy tekislik.

Kartina tekisligi esa rasm chizayotgan kishi bilan tasvirlanayotgan narsa o'rtasidagi tekislik. **Ko'rish nuqtasi** deb, kenglikda joylashgan

¹ I. Rahmonov. Perspektiva. T., «O'qituvchi», 1993.

5-rasm. Perspektiva apparati.

6-rasm. Aylananing turli perspektiv holatlari.

narsalar kuzatilayotgan joyga aytiladi. **Ko'rish maydoni** — tasvirlov-chining ko'rish chegaralariga olingan kenglik qismi. Chiziqlar yordamida perspektiv tasvirlar quriladi va chiziqlar ufq chizig'ida tutashadi. Tutashgan joylari **kesishish nuqtalari** deb ataladi.

Tasvirni chizishda perspektivaning quyidagi asosiy beshta qoidasini bilish lozim.

1. Buyumlar kuzatuvchidan uzoqlashgan sari ko'zga kichrayib ko'rinadi.
2. Tasvir tekisligiga parallel joylashgan gorizontol chiziqlar doimo gorizontol holatda chiziladi.
3. Tasvir tekisligiga parallel bo'lgan tik (vertikal) chiziqlar har doim tik holatda chiziladi.
4. Tasvir tekisligiga parallel bo'lmagan, ammo o'zaro parallel bo'lgan to'g'ri chiziqlar ufq chizig'ining bir nuqtasida uchrashadi (tutashadi).
5. Aylana shaklini ufq chizig'idan asta-sekin yuqori ko'tara boshlasak, aylana qismi ellips shakliga aylangandek tuyuladi. Uning ustki aylanasi ko'zimiz-balandligiga yetganda ellips to'g'ri chiziq bo'lib ko'rinadi. Aylana va ellips o'lichami perspektivada o'zgarmaydi (6-rasm).

Ibtidoiy odamlar tomonidan yaratilgan qoyalardagi tasvirlarda esa uzoqdagi narsalar rasmi teparoqda, yaqindagi narsalar aksi esa pastroqda, lekin bir xil kattalikda tasvirlangan, ya'ni u vaqtlarda perspektiva tushunchasi va qonun-qoidalari asosi ishlab chiqilmagan edi (7-rasm).

Uyg'onish davrining buyuk siyomosi — italiyalik mashhur rassom Bruneleski hamda Pero Della Francesca (1416—1492), Leonardo da Vinchi (1452—1519), nemis rassomi va grafika ustasi Albrext Dyurer (1471—1528) birinchi bo'lib perspektiv apparatda tasvirni yasashda ko'rish nuqtasining qo'zg'almas ekanligini isbotladi va bu to'g'risida qonunlar ishlab chiqildi.

7-rasm. Perspektiva qonunlariga amal qilmagan rasm (Misr, g'orga chizilgan).

Rasm chizishda ufq chizig'ini to'g'ri belgilash katta ahamiyatga ega. O'quvchilar ko'pincha ufq chizig'ini topishda qiynalishadi. Ufq chizig'i har doim bir xil balandlikda bo'lavermaydi. U kishining qayerda turib qarashiga bog'liq. Ufq chizig'i auditoriyada va boshqa joylarda o'quvchilarning turli joyda o'tirganliklari uchun hammaga bir xil ko'rinmaydi. Aslida ufq tekisligi kuzatuvchining bo'yi (past, baland) va holatiga qarab pastda va yuqorida bo'lishi mumkin. Ufq chizig'ini topish uchun rasm daftari yoki qalin qog'oz gorizontol holatda ushlanib ko'z ro'parasiga keltiriladi. Shunda uning old va orqa tomoni bir chiziqqa keladi, demakki, ufq chizig'i ana shu chiziq orqali o'tadi.

NUQTA, CHIZIQ (CHIZIQLI TASVIR) VA SHTRIX

Nuqta, chiziq va shtrix rasm chizishda eng asosiy vazifani bajaradi. Ularisiz hech qanday rasmini tasvirlab bo'lmaydi, shu sababli amaliy bajarilishini alohida ko'rib chiqamiz.

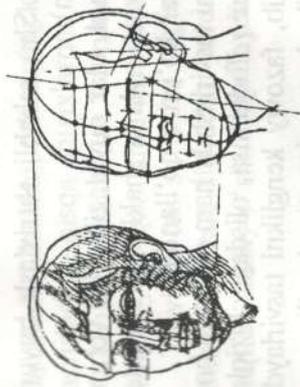
Nuqta. Qog'oz yuzida tasvirlanayotgan chiziq nuqtalardan iborat. Agarda bitta nuqta qora qog'oz sifatida qabul qilinsa, ikkita nuqta orasi tutashtirilishi natijasida chiziq yoki biron-bir buyumning qirradi hosil bo'ladi. Tekislikdagi bir necha nuqtalarni biri-biri bilan tutashtirsak, biron-bir buyumning umumiy shakli paydo bo'ladi.

Tasviriy san'atda, ayniqsa, qalamtasvirda qo'llaniladigan nuqtalar **tayanch nuqtalar** deyiladi. Shu tayanch nuqtalar orqali buyum shaklining konstruktiv tuzilishi hosil bo'ladi.

Masalan, tasvirdagi odam boshining tayanch nuqtalari konstruktiv qurilishida asosiy o'rinni bajarayotgani ko'rsatilgan: engak ko'tarmasi, burun, qosh o'rtasi va peshana nuqtalari boshning umumiy profil chizig'ini tasvirlab, konstruksiyasini qurishda katta yordam beradi. Boshlanishida bunday tayanch nuqtalar ko'plab ishlatiladi. Masalan, ikki yonoq suyagining tayanch nuqtalari bilan engak ko'tarmasining nuqtalari yuzning old tomoni tekisligini hosil qiladi.

Tayanch nuqtalar shu bilan bir qatorda qoralama chiziqlarni tasvirlashda ham qo'llaniladi hamda chiziqli tasvirlashning boshlan-g'ich asosi bo'lib hisoblanadi (8-rasm).

Chiziq (chiziqli tasvir). Chiziq har bir buyumning shakli chegarasini, markaziy o'qlari bilan yordamchi yo'nalishlarini belgilaydi.

8-rasm. Odamning boshi va kaftdagi tayanch nuqtalar.

Chiziqlardagi nuqta harakatsiz nuqtadan chiziqlarga tutashtiril-ganda chiroyli egiluvchan ma'lum bir mazmunli shakl hosil bo'ladi. Chiziqlar ayrim joyda yo'g'on, ba'zida ingichka, hattoki ko'rinar-ko'rinmas ham bo'ladi va yorqin plastik egiluvchan izlar hosil qiladi.

Rasm chizishda tasvirlashning ikkita turi mavjud: chiziqli tasvirlash va tusli tasvirlash. Ularning asosiy chiziqli tasvirlashdir. Chunki tusli tasvirlash (shtrixlash yordamida bajariladi) chiziqli tasvirdan keyin bajariladi.

Har bir davrda chiziqli tasvirlashning mohir ustalari bo'lgan. Masalan, Leonardo da Vinchi, Rafael Santi, Renato Guttuzo, Pablo Pikasso va boshqalar shular jumlasidan. Ular chiziqli tasvirlash orqali insonlarning ichki dunyosini, falsafiy fikrni talqin qila olganlar.

Buyuk rassom Pikassoning «Raqqoslar» asari chiziqli tasvirlashga misol bo'la oladi (9-rasm). Rassom yuqori dinamik harakatni, plastik egi-luvchanlik, odamlarning ichki ruhiy kayfiyatini mohirona ko'rsata olgan.

Shtrix. Shtrix bilan chiziq ora-sida farq bor. Chiziq, yuqorida qayd qilinganday, tasvirlanadigan buyum-ning chegarasini yaratasa, shtrix shu buyumning yorug'soyalarining och-to'qligini ko'rsatib, hajmini yaqqol tasvirlaydi.

Shtrix — ko'p qirrali umumiy chiziqning yig'indisi. Ularning yo'naltirilib tasvirlanishi buyumning

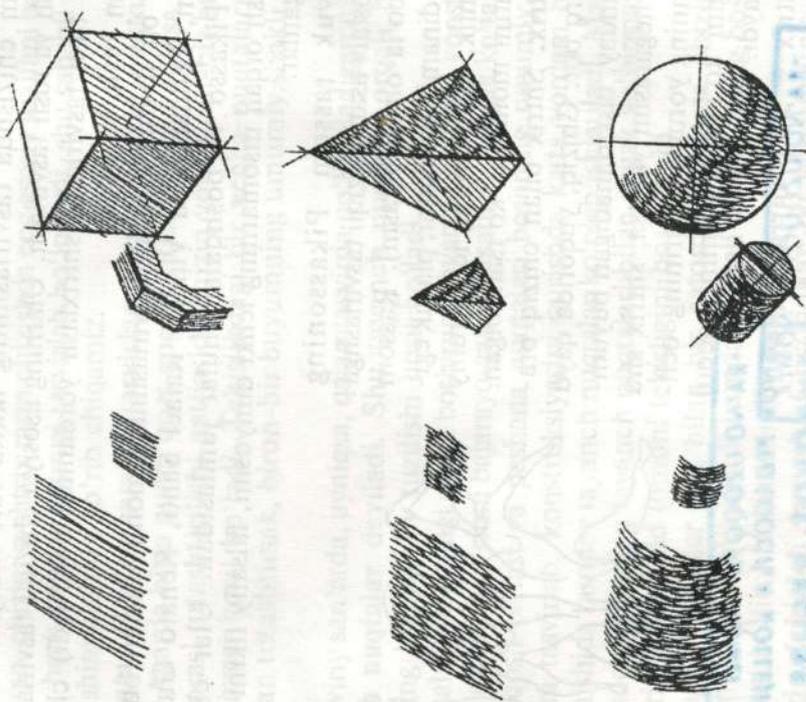

shakli va katta-kichikligiga bog'liq. Shu sababli shtrixlash buyum shakliga qarab qo'llaniladi (10- rasm).

Shtrixlarning bir necha xili mavjud, ular quyidagilar: bir yo'nalishdagi to'g'ri shtrixlar, yotiq shtrixlar, aylana shaklidagi shtrixlar va boshqalar. Bulardan yotiq shtrixlar ko'proq qo'llaniladi.

Shtrixlarning kenglikni, chuqurlikni tasvirlashda ham o'z o'rnini bor. Oldingi qatorda bajarilgan shtrixlar aniq ifodalansa, olisdagi chiziqlar uzoqlashgan sari bir-biri bilan tutashib, fazoviy kenglikni tasvirlaydi. Bu holat ko'proq tasvirovchining tajribasi va mahoratiga bog'liq.

Soyalarning to'q joylari bir marta shtrix berish bilan qoplanmaydi, balki bir necha marta ustma-ust shtrixlar yuritish lozim. Har bir yuritilgan shtrixlar yo'nalishi o'zina o'zgartiriladi. Shtrix chiziqlar oralig'i bir-biriga yaqin bo'ladi. Kichik hajmdagi tasvirlar yoki tasvirlanayotgan buyumning mayda qismlari qisqa shtrixlar bilan

10-rasm. Shtrix turlari.

bajariladi. Masalan, odamning ko'z, burun, og'iz va boshqa a'zolarini tasvirlashda qisqa shtrixlardan foydalaniladi.

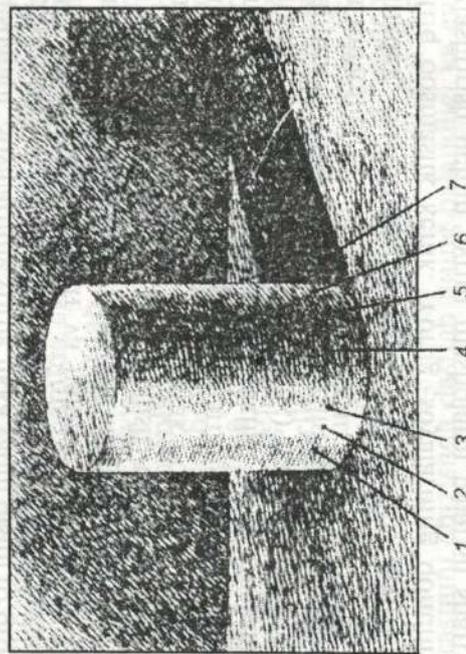
Uzunroq shtrixlar ko'proq katta hajmli tasvirni, tekisliklar, soyalar yoki qoralama rasmlarni chizishda qo'llaniladi.

Tasvirda tus shtrixlar yig'indisi bilan ko'rsatiladi. Buyum tusi, uning fakturasi shtrixlar yordamida ko'rsatilib, vazifani tugallash vaqtida asosiy o'rinni egallaydi.

YORUG' VA SOYA QONUNIYATLARI

Buyumlarning yorug' va soyalarini to'g'ri tasvirlay olish realistik rasm chizishda muhim ahamiyatga ega. Aslida buyumlarning yorug'lik tushayotgan tomoni — **yorug'**, uning teskari tomoni esa **soya** bo'ladi (11-rasm)!

Buyumlarning yorug'lanish darajasi yorug'lik manbayiga bog'liq. Yorug'lik manbaya qancha kuchli bo'lsa, buyumning yorug' qismi shunchalik tiniq bo'ladi. Buyumlardagi yorug' va soya o'rtasidagi qismi **yarimsoya** deb yuritiladi. Ular buyumning shaklidan kelib chiqqan holda turli xil ko'rinishga ega bo'ladi. Masalan, shar shaklidagi predmetlarda yarimsoya halqa shaklida bo'lsa, prizmatik shakldagi buyumlarda u to'g'ri to'rtburchak yoki trapetsiya shaklida bo'ladi.

11-rasm. Yorug' va soya: 1, 3 — yorug'; 2 — shu'la; 4 — yarimsoya; 5 — shaxsiy soya; 6 — refleks; 7 — tushuvchi soya.

Buyumlarning yorug' qismi o'rtasida yaltiroq tekislik mavjud bo'lib, bu tekislik **blik (shu'la)** deb yuritiladi. Bunday blik (shu'la)lar o'zidan yorug'likni kuchli qaytarish xususiyatiga ega buyumlarda mavjud (metall, chinni, shisha va b.). Buyumning soya qismida tevarak-atrofdan, masalan, buyum turgan surat tekisligidan aks etgan yorug'lik **refleks** deb yuritiladi.

Soyalar ikki xil bo'ladi: **shaxsiy** va **tushuvchi** soyalar.

Shaxsiy soya deb, buyumning o'zida joylashgan soyasiga aytiladi. Biron buyumdan ikkinchi bir buyum yoki tekislikka tushgan soya **tushuvchi soya** deb yuritiladi.

Buyumlarni qanday yorug'lik manbayi yoritayotganini aniqlash mumkin. Aslida yorug'lik manbayi tabiiy va sun'iy bo'ladi.

Tabiiy yorug'lik manbayi buyumlarga nisbatan juda uzoq bo'lgani uchun uning turlari buyumlarga deyarli parallel yo'nalgan bo'ladi. Shuning uchun rasm chizayotganda bunga rioya qilish mumkin.

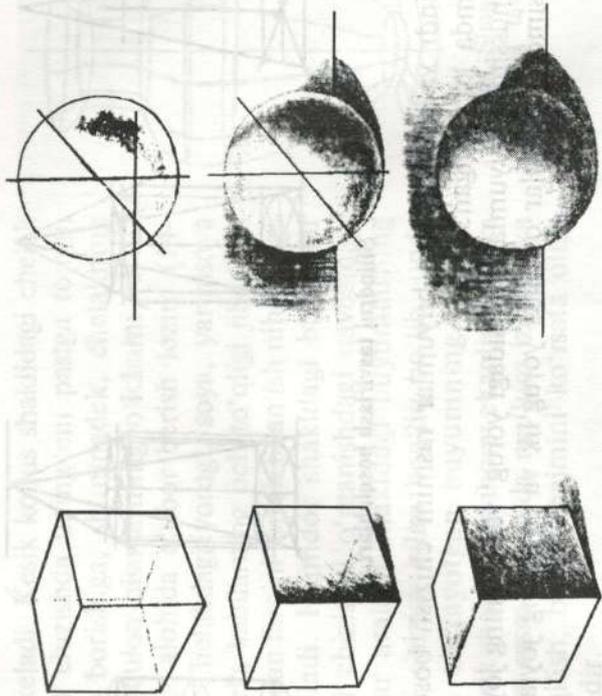
Quyosh nurlari tush paytida buyumlarga tikroq tushishi natijasida soyalar ancha qisqa, ertalab yoki kechki payt nurlar og'ganligi uchun uzunroq bo'ladi. Shuningdek, buyumlarga quyosh nurlari chap, o'ng, old va orqa tomonlardan tushishi mumkin. Sun'iy yorug'lik nurlari hamma tomonga ma'lum radius bo'ylab tarqaladi. Yorug'lik manbayi qanchalik past bo'lsa, soyalar shunchalik uzun bo'ladi va, aksincha, yorug'lik manbayi qanchalik yuqorida bo'lsa, soyalar shuncha qisqaradi. Soyalarning yorug'likka yaqin qismi to'qroq bo'lib, yorug'likdan uzoqlashgan sari ochroq, xiraroq bo'lib boradi.

Buyumlarning fazoviy holati va hajmini real tarzda tasvirlash uchun ularning qay holatda turganligini aniqlash bilan bir qatorda, yorug' va soya qonuniyatlarini puxta bilish, ularni amalda qo'llash yuzasidan ma'lum ishlar olib borish kerak bo'ladi.

Ma'lumki, buyumlar yoritilganda ularning yuzasidagi yorug' va soyalarning xarakteri buyumlarning shakliga ko'ra (masalan, silindrik, konussimon va to'g'ri to'rtburchak) har xil bo'ladi. Buyumlarning hajmini tasvirlashda ularning tuzilishiga qarab qalam yuritish maqsadga muvofiq.

Shuningdek, buyumlarning yorug'-soyalarini tasvirlashda qalamni qattiq bosmaslik kerak. Yorug'-soyalarining qonuniyatlarini puxta o'zlashtirish uchun ayrim mashqlarni bajarish shart.

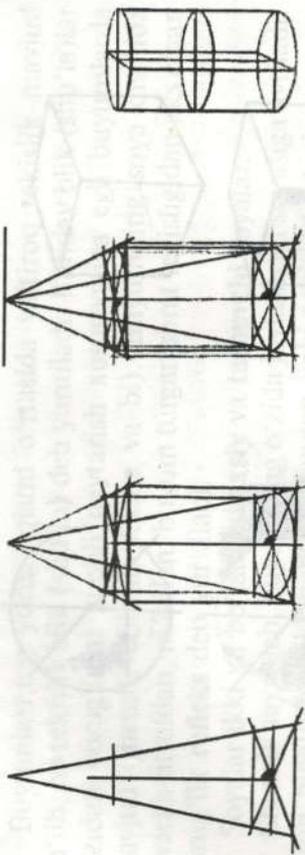
Qoidalar o'zlashtirilgach, alohida buyumlarning har xil holatlaridagi yorug' va soyalarini tasvirlash mashqlari bajariladi. Shu maqsadda to'g'ri to'rtburchak shakliga ega bo'lgan kub, yashik, uy, taburetka, quticha kabilarning rasmlari chiziladi. Bunday buyumlarning rasmini

12-rasm. Kub va sharning bosqichli tasviri.

chizishda perspektiva hamda yorug'-soya haqidagi nazariy bilimlar amalda sinab ko'riladi va mustahkamlanadi. Gipsli kub rasmini chizishda ko'rsatilgan tartib amalga oshiriladi (12-rasm).

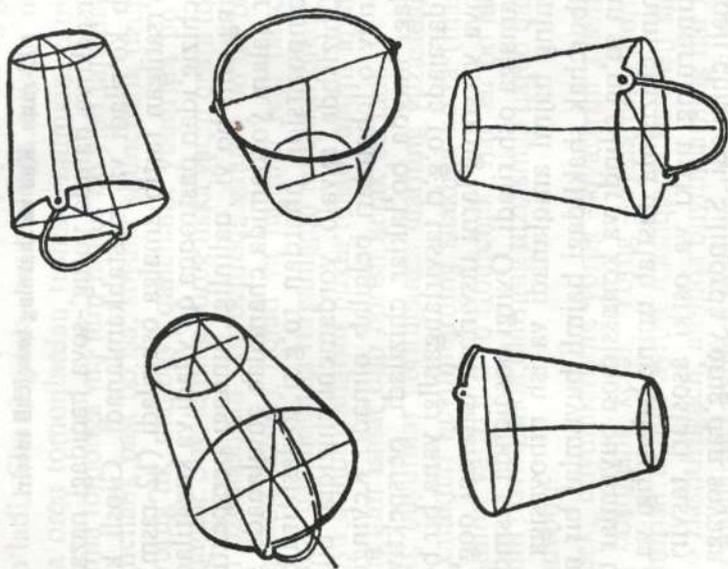
Kub ufq chizig'idan pastroqqa qo'yiladi va kuzatiladi. Kuzatilganda kubning eni, bo'yi, qalinligi, undagi perspektiv qisqarish va hokozalar qalam yordamida chamalab aniqlanadi, so'ng tasvir qog'ozda kompozitsion jihatdan to'g'ri joylashtirilib chizishga kirishiladi. Chizishda, avvalo, yordamchi chiziqlar bilan kubning holati, umumiy o'lchamlari belgilab olinadi. Keyingi bosqichda kub tasviridagi mayda bo'laklar chiziladi, perspektiv qisqarishlarning qay darajada to'g'ri tasvirlanganligi yana bir bor tekshirib ko'riladi. Soya va yorug'larni tasvirlash qalamni qog'ozga qattiq bosmasdan amalga oshiriladi. Oxirgi bosqichda rasmdagi soya va yorug', kubning hajmi aniqlanadi va ish nihoyasiga yetkaziladi. To'g'ri to'rtburchak shaklidagi hajmi buyumlar bir necha marta chizilganidan so'ng silindr va konussimon buyumlar tasvirlanadi. Silindr rasmini chizishda dastlab uning balandligi va eni belgilab olinadi. Silindrning ustki va ostki asoslari tasviri yordamchi chiziqlar orqali chiziladi. Silindrda yorug'dan soyaga o'tish asta-sekinlik bilan boradi, shuning uchun chizish jarayonida bunga rioya qilish lozim.

13-rasm. Silindrni tasvirlash bosqichlari.

Silindr va silindrsimon buyumlar rasmini chizish bosqichlari 13-rasmda ko'rsatilgan.

Konussimon buyumlar yuzasidagi yorug' va soyaning joylashuvi silindrsimon buyumlar o'zidagi yorug'lik va soyaning joylashuviga

14-rasm. Konussimon buyumning turli holatdagi tasviri.

yaqin keladi. Kesik konus shaklidagi chelak rasmini chizishda uning eni pastga tomon torayib borishiga, shuningdek, chelakning bandi, quloq qismlarining o'lchami va tuzilishiga alohida e'tibor berish lozim (14-rasm). Chelakdagi yorug', soya, yarimsoya va refleks kabilarning och-to'qligi jihatidan bir-biridan farqini topish bilan ish nihoyasiga yetkaziladi. Hajmdor shakldagi buyumlar rasmini chizishni o'rganishdagi navbatdagi vazifalar aralash shakldagi buyumlarning rasmini chizish bilan bog'liq bo'lib, unda rasmni chizayotgan buyumning qanday geometrik shakllardan iborat ekanligini ko'ra bilish va rasm chizishda ma'lum izchillikka rioya qilish, buyum hajmini ko'rsata olish muhimdir.

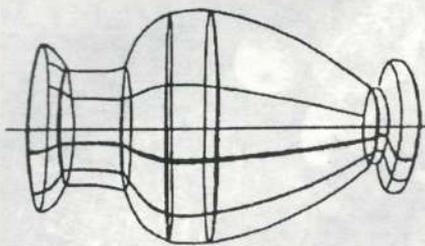
Ko'za simmetrik shakldagi buyum hisoblanib, shaklan shar va silindrga yaqin turadi. Ko'za rasmini chizish simmetriya o'qini o'tkazish va bu o'qda ko'zaning balandligi hamda enini topishdan boshlanadi (15-rasm). Ko'za ufq chizig'idan biroz pastroqqa qo'yilganligi uchun uning ustki va ostki asoslari ellips shaklda ko'rinadi. So'ngra ko'za bo'yi va enini belgilovchi chiziqlarni tutashtirish orqali umumiy shakli topiladi. Keyin yorug'-soyalarni asta-sekinlik bilan tasvirlashga o'tiladi.

Buyumlardagi yorug'-soyalarni tasvirlashni puxta o'rganish maqsadida gipsdan ishlangan ornament rasmini chizish maqsadga muvofiq.

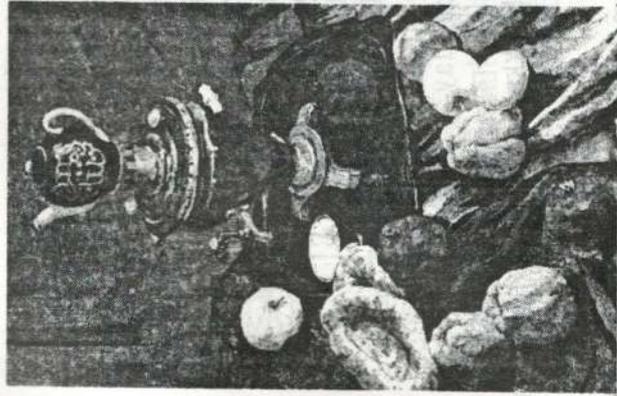
NATURMORT

Naturmort tasviriy san'atning o'ziga xos mustaqil janri. «Naturmort» — (*nature morte*) fransuzcha so'z bo'lib, «jonsiz tabiat» degan ma'noni anglatadi va unda ko'pincha mehnat qurollari, sabzavot va mevalar, gullar, parranda hamda mayda hayvonlar tasvirlanadi, ya'ni naturmort san'atda insonning maishiy hayotini aks ettiradi.

Naturmort XVII asrning boshlarida Gollandiyada paydo bo'ldi. Keyinchalik ko'plab mamlakatlarga tarqalib, ayniqsa, XVIII asrning o'rtalariga kelib tasviriy san'atda mustaqil janrga aylandi.

15-rasm. Simmetrik ko'zaning tasviri.

16-rasm. N. Ten. «Naturmort».

berish lozim. Tasvirlanayotgan buyumlarning shakli, rangi, tuzilishi, fazoviy holati jihatdan bir-biridan farq qilishiga alohida ahamiyat berish kerak.

Naturmort mustaqil janr bo'lishi bilan birga, mavzuli suratlardagi asarlarning mazmunini ochishga ko'maklashuvchi, uni to'ldiruvchi vosita bo'lib ham xizmat qiladi. Taniqli rassom N.D.Ten ishlagan «Naturmort» (16-rasm) da meva va issiq nonlarda O'zbekiston quyoshi nurlari jilvalanib turibdi. Mo'yqalam sohibi asar mazmunini ustalik bilan yoritib bera olgan. Sarg'ish-qizil mevalarni qizil, ko'k, yashiltob kabi turli-tuman ranglar bilan uyg'unlashtirib tasvirlashi tufayli suratning ta'sirchan chiqishiga erishgan.

Alohida mazmunli naturmort asari yaratish haqidagi fikr rassom xayolida uzoq vaqt davom etgan kuzatishlar yoki biror buyumdan ta'sirlanish oqibatida to'satdan paydo bo'lishi ham mumkin. Ijodkor ko'z o'ngida bo'lajak naturmort yaxlitligicha gavdalanadi. Unga mos buyumlar tanlab, e'tibor bilan joylashtirish haqida fikr yuritadi, xomaki eskizlar chizadi hamda shu eskizlar asosida kompozitsiya tuzadi.

Naturmortning qo'yilmasini tuzish, ayniqsa, katta ahamiyatga ega. Bajaradigan vazifasini nazarda tutib, naturmortdagi buyumlar

Rangtasvir san'atining tengsiz ustasi — fransuz rassomi Jan Batist Simeon Shardenning «San'at atributlari» asarini kuzatganimizda, unda oddiy buyumlarning yuksak badiiy tasviri aks etganligining guvohi bo'lamiz.

N. Kashina, Z. Kovalevskaya, Y. Yelizarov, R. Ahmedov, G. Abdurahmonov, N.Ten, A.Yunusov, A.Mirzayev, A.Ikromjonov kabi ko'plab naturmort janrining ustalari va umidli yosh rassomlar tabiat yaratgan noz-ne'matlarga bo'lgan mehrlarini o'z asarlarida ifodalaganlar. Naturmort tasviriy san'atning alohida janri hisoblanadi.

Naturmortda shakli, mazmuniga qarab har bir buyumni yoritib berish lozim. Tasvirlanayotgan buyumlarning shakli, rangi, tuzilishi, fazoviy holati jihatdan bir-biridan farq qilishiga alohida ahamiyat berish kerak.

Naturmortning kompozitsiyasi belgilangandan keyin qo'yilmadagi har bir buyumning o'lchami, shakli (tuzilishi, rangi, yorug'soyasi) aniqlashga o'tiladi, ya'ni naturmort chizishda umumiydan xususiyga va xususiydan yana umumiyga o'tish prinsipiga amal qilinadi. Misol uchun, ikki-uch buyumning tasvirini chizishda buyumlarning o'lchami jihatdan o'zaro farqi, oralig'idagi masofa, soya va yorug'larning farqi ko'z bilan chamalab topiladi. Naturmort ish qog'ozining o'rtasiga joylashtiriladi. Oldin katta-kichikligiga ahamiyat berilib, buyumlar solishtirilib ko'riladi, keyin qalam bosilmagan holda ularning tasviri turgan o'rni belgilab olinadi. Tasvirning aniq shakli, ya'ni asar ko'rinishi topilgandan so'ng yorug'lik manbavi ham aniqlanadi. Tasvirning muvozanat holatda turishi undan tushib turgan soyaga ham bog'liq. Tushuvchi soya ham buyumlarning fazoviyligi va qanday materialdan ishlanganligini aniqlashga yordam beradi. Qalamda buyumlarning o'z soyasi, o'zidan tushib turgan soyasi uning shakllariga mos hajmini ko'rsatadi. Buyumlarning perspektiv qisqarishlari hisobga olinib, har bir buyumdagi yorug' va soya qoidaga rioya qilingan holda

turli holatlarda qo'yiladi. Naturmortda tasvirlanadigan buyumlarning o'lchamlari turlicha bo'lishi maqsadga muvofiq. Kichikroq buyumlar oldinroqda, yiriklari orqaroqda tasvirlanadi. Naturmort tuzganda uning foniga ahamiyat berish kerak. Qo'yilgan naturmortning umumiy tusini hisobga olib, ochiq ranglardagi naturmort qo'yilmalari uchun qoramtir fon va, aksincha, to'q ranglardan tuzilgan naturmort qo'yilmalari uchun oqish fon tanlanadi. Naturmort ufq chizig'idan pastroqqa joylashtiriladi.

Shunda buyumlarning fazoviy holati va buyum tekisligi yaxshi ko'rinadi. Naturmort to'g'ri qo'yilgandan so'ng u sinchiklab kuzatiladi. Naturmort kompozitsiyasini qog'ozga to'g'ri joylashtirish maqsadida qog'ozdan yasalgan maxsus asbob (videoiskatel)dan foydalanish yaxshi natija beradi. Bu asbob orqali topilgan kompozitsiyaning kichik o'lchamdagi to'la xomaki rasmi alohida qog'ozga chizib ko'riladi. Rasm kompozitsiyasi topilgandan so'ng asosiy ish — yangi qog'ozga buyumlar to'plamining tasviri chizishga o'tiladi.

Naturmort chizganda undagi hamma buyumlarni bir yo'la tasvirlash lozim. Aks holda rasmda bir buyumning o'lchami kattaroq, ikkinchisniki kichikroq bo'lib, rasm kompozitsiyasi buziladi. Buyumlarning umumiy balandligi va eni ish qog'ozida yordamchi chiziqilar bilan belgilab olinadi (17-rasm).

Naturmortning kompozitsiyasi belgilangandan keyin qo'yilmadagi har bir buyumning o'lchami, shakli (tuzilishi, rangi, yorug'soyasi) aniqlashga o'tiladi, ya'ni naturmort chizishda umumiydan xususiyga va xususiydan yana umumiyga o'tish prinsipiga amal qilinadi. Misol uchun, ikki-uch buyumning tasvirini chizishda buyumlarning o'lchami jihatdan o'zaro farqi, oralig'idagi masofa, soya va yorug'larning farqi ko'z bilan chamalab topiladi. Naturmort ish qog'ozining o'rtasiga joylashtiriladi. Oldin katta-kichikligiga ahamiyat berilib, buyumlar solishtirilib ko'riladi, keyin qalam bosilmagan holda ularning tasviri turgan o'rni belgilab olinadi. Tasvirning aniq shakli, ya'ni asar ko'rinishi topilgandan so'ng yorug'lik manbavi ham aniqlanadi. Tasvirning muvozanat holatda turishi undan tushib turgan soyaga ham bog'liq. Tushuvchi soya ham buyumlarning fazoviyligi va qanday materialdan ishlanganligini aniqlashga yordam beradi. Qalamda buyumlarning o'z soyasi, o'zidan tushib turgan soyasi uning shakllariga mos hajmini ko'rsatadi. Buyumlarning perspektiv qisqarishlari hisobga olinib, har bir buyumdagi yorug' va soya qoidaga rioya qilingan holda

tasvirlanadi. Keyin natura bilan fon o'rtasidagi och-to'qlikning farqi belgilanadi.

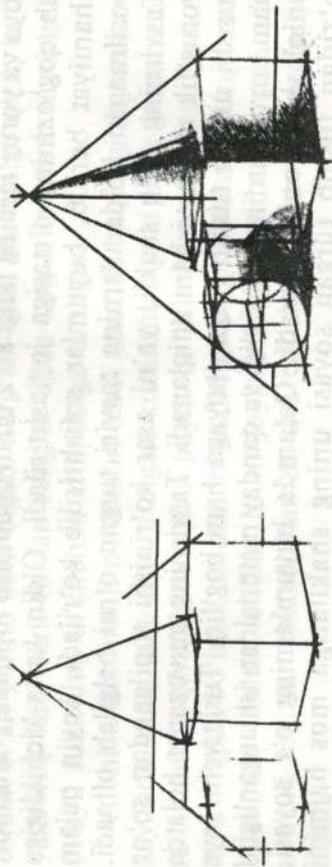
KOMPOZITSIYA

Har qanday san'at asarining negizini kompozitsiya tashkil etadi. «Kompozitsiya» – (lotincha *compositio*) tuzish, ijod qilish demakdir. U asar tuzilishida qismlarning asar g'oyasiga muvofiq joylashtirilishi va o'zaro munosabatini anglatadi.

Tasviriy san'atda kompozitsiyaning simmetriya va asimmetriya, muvozanat va ritm, turg'unlik (statik) va harakat (dinamik), ikkinchi darajali buyumlarning asosiga bo'ysunishi, ko'rish markazi va ko'pincha unga mos keladigan kompozitsion markazni bo'rttirib ko'rsatish kabi qoidalari mavjud.

Kompozitsiyaning asosiy talablari – yaxlitlik, simmetriya va ritm. Tasodifan terilib qolgan buyumlarni naturmort deb bo'lmaydi. Naturmort kompozitsiyasining ma'noli va ta'sirchan chiqishi uchun yagona mavzudagi, bir-biriga mutanosib va mos buyumlar tabiiy bog'lanishda qo'yilishi kerak (17–18-rasmlar).

Qo'yilgan naturmortning asosiy g'oyasini surat tekisligida tasvirlab ko'rsatib berish uchun, ya'ni natura bilan tasvir o'rtasida to'la o'xshashlikka erishish uchun tasviriy san'atning ifoda vositalari bo'lgan kompozitsiya, perspektiva, yorug' -soya va rangshunoslik nazariyalarini puxta bilish va ularni amalda qo'llay olish talab qilinadi. Endi bitta buyumni emas, bir necha buyumni o'zaro bog'lanishda qismlari bir-biriga mos bo'lgan yaxlit buyum holda tasvirlab ko'rsatish kerak bo'ladi. Shuning uchun ishni reja asosida metodik ketma-ketlik bilan amalga oshirish maqsadga muvofiq.

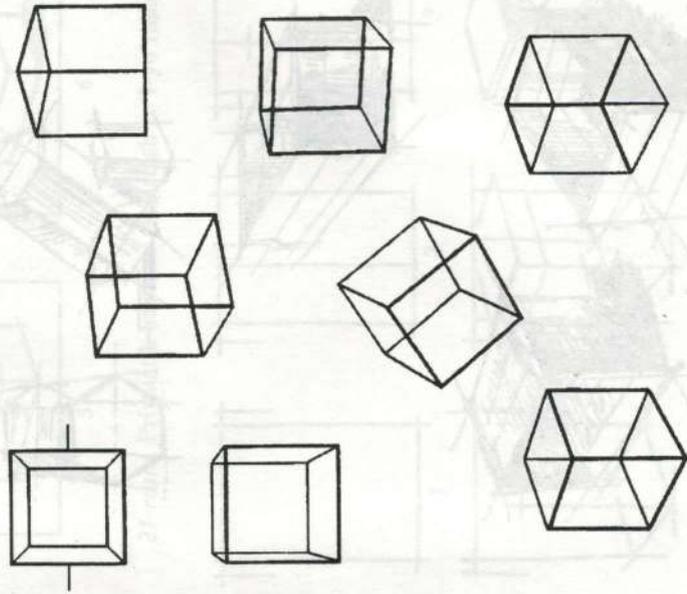

17-rasm. «Naturmort»: 1-bosqich. Narsalarni qog'ozga joylashtirish; 2-bosqich. Narsalarning tayanch tuzilishini chizish.

18-rasm. «Naturmort». Yorug' -soyasini tasvirlash, umumlashtirish va yakunlash.

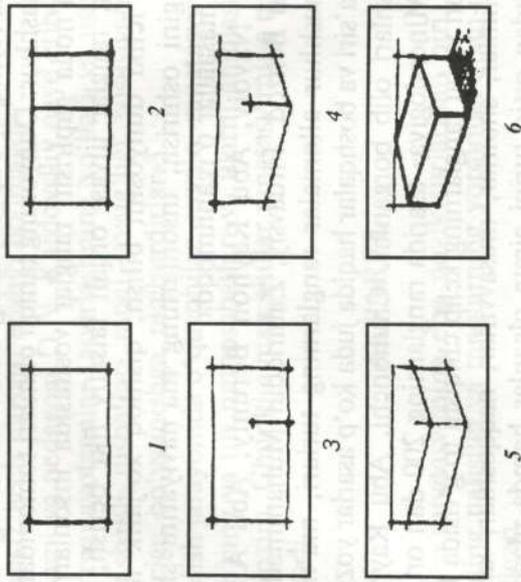
XOMAKI RASMLAR ISHLASH

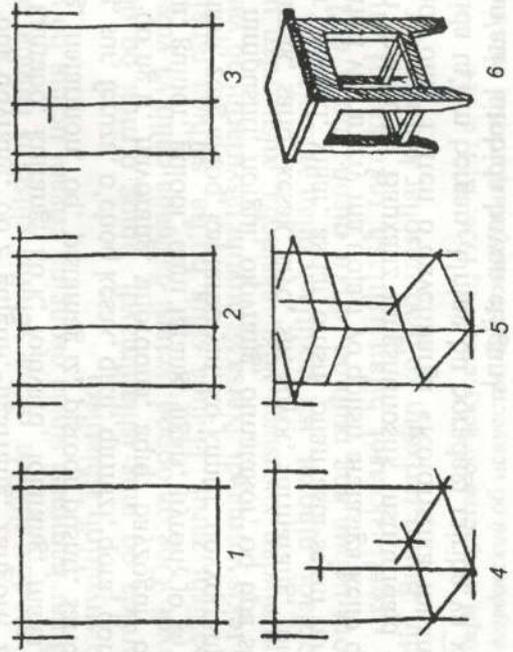
19-rasm. Kubning har xil ko'rinishdagi tasviri.

Amaliy ish topshirig'i

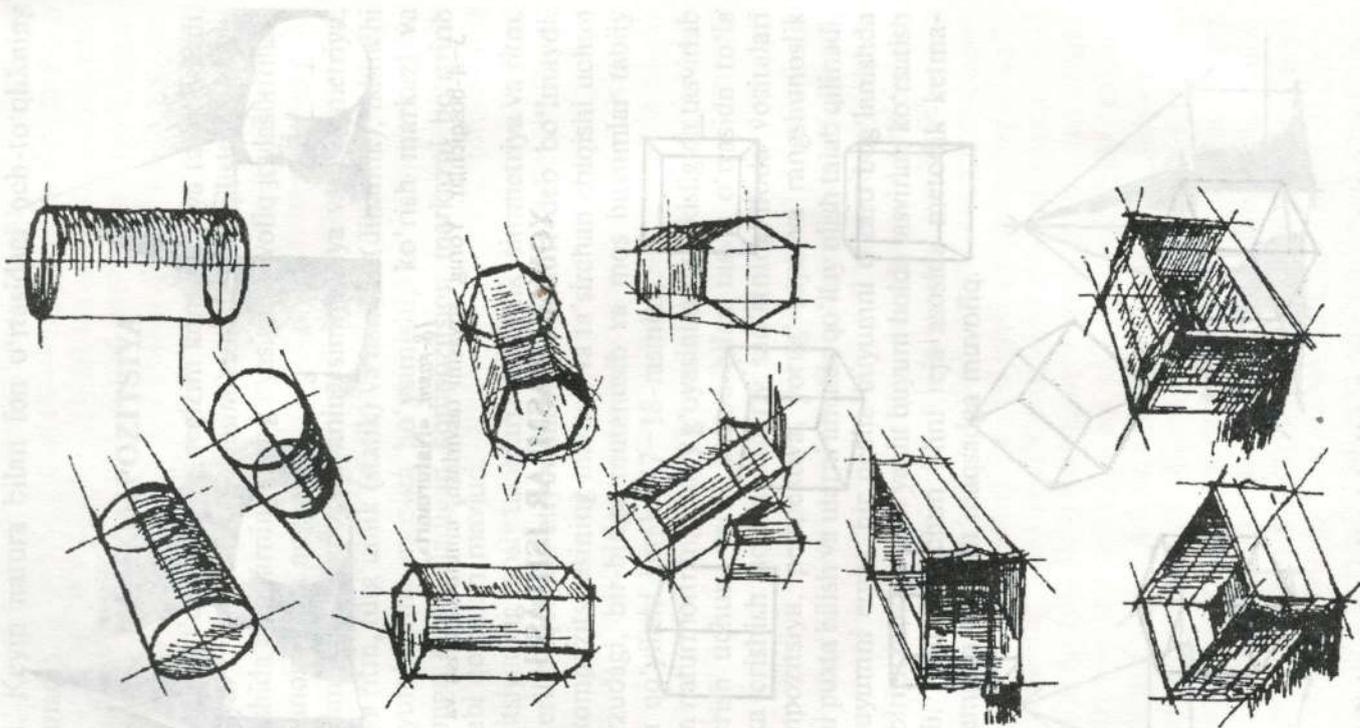
Qalamda burchakli, prizmatik buyumlarni tasvirlash (kub, yashik, uy, chemodan, sumka kabilarni). Silindr, konus, shar, chelak, koptok, ko'zoynak, choynak, ko'zacha va shu kabilarning rasmini chizish.

21-rasm. Prizmatik buyumni tasvirlash yo'l-yo'riqlari.

22-rasm. Taburetkani chizish uslubi.

20-rasm. Silindr, prizma va yashiklarning xomaki rasmlari.

RANGTASVIR

Asrlar davomida olimlar tomonidan ranglar haqida juda ko'p ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan va olib borilmoqda. Hozirda bir qancha davlatlarda maxsus rang institutlari va ilmiy laboratoriyalar ishlatilmoqda. Ayniqsa, Yaponiyaning Tokio shahridagi Rang instituti dunyoga mashhur. Dunyoning taniqli olimlari tomonidan rang orqali ramziy ma'noda gapirish: ranglar vositasida insonlarni davolash, tarbiyalash; ranglar jilvasi orqali falsafiy fikr berish; rang orqali insonning ichki dunyosini bilish; qisshoq xo'jalik mahsulotlari unumdorligini oshirish; insonlarning ma'naviyatini shakllantirish va boshqa masalalar o'rganilmoqda.

Alisher Navoiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Kamoliddin Behzod, Firdavsiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi jahonga mashhur allomalar ranglarning turlari, ma'nolari, inson sog'ligiga ta'siri va boshqalar haqida juda ko'p asarlar yozganlar, ilmiy tadqiqot ishlari olib borganlar. Chunonchi, Abu Rayhon Beruniy o'zining «Mineralogiya» asarida ranglarning 200 dan ortiq nomlarini sanab o'tgan va bu ranglarning kelib chiqishi to'g'risida fikr yuritgan. Sharqda olimlar, shoirlar, musavvirilar, naqqoshlar, xattotlar ranglarning yuzdan ortiq turini ajrata olganlar hamda ularning nomini, hattoki har bir rangning ramziy ma'nosini bilganlar. Ulardan bizgacha yetib kelgan ba'zi namunalar bilan tanishib chiqamiz: bargikaram, binafsha, bug'doyrang, bo'z gulgun, jigarrang, zangori, za'faron, zumrad, kahrabo, kulrang, ko'k, lojuvard, lolarang, malla, moviy, moshrang, nafarmon, oq, pistamag'iz, pistoqi pushti, sariq, safsar, samorang, sur, feruza, o'choq kesak, qizil, qirmizi, qora, qoramag'iz, qoracha, qo'ng'ir, havorang, anordona, aqiq, bayzogul, bargrang, baqa to'ni, gulnor, gulobi, dani farang, jigari, jiyron, jo'ja, ziynovi, zar, zarchava, zarg'aldoq, kaptarbo'yin, ko'kimitir, novvotrang, nilobi, nimitatir, nimpushti, norgul, olovrang, olmatakor, oq upa suvi, sab-zirang, samak, sariq, kesak, siyo, sir, sovt, surmarang, tillarang va boshqalar. Afsuski, yillar, asrlar o'tishi bilan asta-sekin ranglarning nomi, turlari va ramziy ma'nolari yo'qolish arafasiga kelib qoldi.

Berlin shahridagi Bauxauz rangshunoslik institutidagi mashhur rangshunos olim I. Itten o'quvchilarga «Koloristika muammolari» yo'nalishida ta'lim bergan. Uning bu boradagi tajriba va xulosalari «Rang san'ati» kitobida bayon etilgan¹.

¹ Tiriklik timsoli. D. Sultonova, «Tafakkur» jurnali, 2003, 2-son. 87–88-betlar.

Rangtasvir qonun-qoidalarini puxta egallagan o'quvchi amaliy ijodda samarali shug'ullanishi mumkin. «Kimda-kim ilmiy amaliyotsiz tasavvur etsa, u bamisoli suzishga eshkaksiz chiqayotgan qayiqchidir va u hech qachon qayergadir ketayotganligiga to'la ishonch hosil qila olmaydi, — deya ta'kidlagan edi Leonardo da Vinchi. — Ayniqsa, rangtasvir sohasida amaliyot hamisha kuchli nazariyot bilan bog'liq holda amalga oshirilishi zarur va bularsiz hech narsaga erishib bo'lmaydi»¹.

Rus rassomi va pedagogi D.N. Kardovskiy qayd etib o'tganidek: «San'atni o'rganayotganlar tasvirlashning yo'llari va usullari, ya'ni narsalarning shakli, nisbatlari, rangi, yorug'ligi, xususiyati va harakat qonuniyatlariga bo'ysunishga majburlar»².

Ta'lim olish jarayonida o'quvchilar, avvalo, rangtasvirning asosiy qonunlari — rang va tus munosabatlari va ularni aniqlash usullarini egallashlari lozim. Chunki aynan shular rangtasvirning nazariy kursi tarkibiga kiradi.

AKVAREL

Akvarel³ — rangtasvirning eng nozik turlaridan biri. Qadimdan akvarel o'zining nafisligi va ranglarning yorqinligi bilan rassomlarni qiziqtirib kelgan.

«Akvarel» — lotincha so'z bo'lib, «suv bilan suyultirib ishlatiladigan bo'yoqlar» ma'nosini anglatadi. Akvarel tarkibiga bo'yoq moddasi (o'simlik yoki ma'danlarning yanchilgan mayin kukuni) va biriktiruvchi modda sifatida olcha yelimi, glitserin hamda ozroq asal kiradi. Bular hammasi suvda osongina erigani uchun bo'yoqqa suv qo'shilib suyultirib ishlatiladi.

Akvarelda oq rang ishlatilmaydi, uning o'rmini oq qog'ozning o'zi o'taydi. Qog'oz oppoq, yetarli darajada qalin va yuzasi g'adir-budur bo'lishi zarur. U juda sillik bo'lsa, sathida ranglar yetarli darajada tekis yotmaydi. Narsa va buyum tasvirlarini bo'yash jarayonida umumiydan xususiyga yoki, aksincha, xususiydan umumiyga qarab boriladi, nihoyat, ish yaxitlash bilan yakunlanadi.

Rassom uchun eng muhimi, o'tkir nigoh, mohir qo'l, tinimsiz mehnat orqali akvarel bilan ishlash texnikasini mukammal egallashdir. Bunga tarixdan ko'plab misollar keltirishimiz mumkin.

¹ Мастера искусства об искусстве. М., 1936, т. 1, с. 124.

² Д.Н.Кардовский об искусстве. Воспоминания, статьи, письма. М., 1960, с. 128.

³ S. Abdirasitov, N. Tolipov. Rangtasvir. Т., «Bilim», 2005. 4–7-betlar.

Masalan, XV asr oxirida Uyg'onish davrining mashhur nemis rassomi A. Dyurer akvarelda ko'plab ajoyib asarlar yaratgan. Go'zal va betakror tabiat manzaralari, hayvonot dunyosi va o'simliklar tasviri bu mo'yqalam sohibining naqadar yuksak mahorat egasi bo'lganligining isbotidir.

Talabalar akvarel uslubida ishlashni o'qituvchi rahbarligida o'rganadilar. Pedagogika kollejarining o'quv dasturiga ko'ra o'quvchilarning rangshunoslik fanining ilmiy negizlarini egallashi, rangtasvirda ishlatiladigan turli ashyolarning xususiyatlari va ularni samarali ishlatish yo'llarini chuqur bilishi talab etiladi. Shuning uchun dastur amaliy mashg'ulotlar bilan bir qatorda, nazariy bilimlar, amaliy vazifalar ko'rigidan tashqari, og'zaki so'rovni ham nazarda tutadi. Naturmortning qalamtasvirini bajarishga qo'yiladigan talablar narsalarning hajmli shaklini tasvirlashdan iborat bo'lsa, bo'yoqlar bilan tasvirlashda uning qanday materialdan ishlanganligi, hajmdorlik, yorug'-soya, tus hamda rang vositalari orqali ifodalanadi.

Ko'zimiz ko'ra oladigan hamma ranglarni shartli ravishda ikkiga: **axromatik** va **xromatik** ranglarga bo'lish mumkin¹.

Oqdan to'q qoragacha bo'lgan ranglar axromatik ranglarga (oq, kulrang, qoramtir, qora, to'q qora), qolganlari esa xromatik (qizil, sariq, ko'k va h.k.) ranglarga kiradi.

Xromatik ranglar, o'z navbatida, shartli ravishda yana ikkiga: issiq va sovuq ranglarga bo'linadi. Issiq ranglarga olov, quyosh, qizigan narsalarning rangini eslatuvchi qizil, sariq, zarg'aldoq ranglar kiradi. Muz, havo, suvning rangini eslatuvchi ko'k, moviy, binafsha ranglar sovuq ranglarga kiradi. Yashil va binafsha ranglar goh issiq, goh sovuq ranglarga kirishi mumkin. Chunki yashil rang sariq va ko'k rangning aralashmasi bo'lsa, binafsha qizil va ko'k rangning aralashmasidir. Ko'rinib turibdiki, bu ranglar issiq va sovuq ranglarning aralashmasidan hosil bo'lgan. Aralashtirishda issiq rang miqdori sovuq rang miqdoriga nisbatan ko'proq bo'lsa, hosil bo'lgan rang issiq rang sirasiga, sovuq rang miqdori ko'proq bo'lsa, sovuq ranglar sirasiga kiradi. Xuddi shunday, binafsharanga qizil rang ko'proq bo'lsa issiq, ko'k rang ko'proq bo'lsa sovuq ranglar qatoriga kiradi. Demak, naturmortning rangtasvirini ishlashda qo'yilmadagi narsa va buyumlarning yorug'-soya nisbatlari, shuningdek, rang nisbatlarini ham ochiq ko'rsatish muhim ahamiyatga ega.

¹S. Abdirasilov, N. Tolipov, N. Oripova. Rangtasvir. T., «O'zbekiston» NMIU, 2006. 16-bet.

Ranglarni tasvirda tabiiy holdagidek bera bilish ancha qiyin. Bunga tinimsiz mehnat, nozik did va kuchli mushohada orqali erishish mumkin.

Naturmortdagi narsalarning och-to'qlik darajalarini farqlashga, undagi tus birligini tushunishga o'rganish uchun naturmortni bitta rangda tasvirlash katta ahamiyatga ega. Bu usulda rasm ishlash keyinchalik murakkab naturmortlarning rangli tasvirini bajarishga o'tishni ancha osonlashtiradi.

Bir rangli bo'yoqda yozish usuli **grizayl** deb ataladi. Grizayl usulida rasm ishlash turli ranglar vositasida ish usuliga o'tish uchun tayyorgarlik bosqichi bo'lib, bu usul mo'yqalamni ishlatish yo'llari va akvarel bo'yoqlarining xususiyatlarini o'rganish uchun imkoniyat yaratadi. Bu usulda bir nechta naturmortni tasvirlab o'rgangandan so'ng, barcha rang bo'yoqlar bilan naturmort rangtasvirini ishlashga o'tish mumkin.

Kamalakning yettita rangi mavjud: qizil, zarg'aldoq, sariq, yashil, ko'k, havorang, binafsha. Masalan, qizil rang sariq bilan qorishtirilsa — zarg'aldoq rang, sariq rang ko'k bilan aralashtirilsa — yashil rang, ko'k rang qizil bilan qo'shilsa — siyohrang hosil bo'ladi. Faqat uchta rang: qizil, sariq va zangori qorishtirish orqali hosil bo'lmaydi. Qolgan ranglar uchta rang aralashmasidan hosil bo'ladi. Bularni tajribali rassom aniq bilishi zarur.

Bir rangga boshqasini qo'shish natijasida bo'yoqlar o'zining to'yinganligi (yorqinligi)ni yo'qotadi. Masalan, ranglarni qo'shish orqali yorqin zarg'aldoq, yashil va siyohrangni hosil qilish ancha murakkab. Shuning uchun ham ayrim hollarda palitrada tayyor holatdagi yorqin zarg'aldoq, yashil, havorang va siyohrang bo'yoqlarning bo'lishi ortiqchalik qilmaydi. Qora bo'yoqdan unumli foydalanish boshqa bo'yoqlar bilan juda jozibali va nozik aralashmalar hosil qilishga imkon beradi. Masalan, kadmiyning zarg'aldoq bilan aralashmasidan iliq yashil rang hosil bo'ladi. Qoraning iliq bo'yoqlar bilan aralashmasi murakkab iliq rang tuslarini, sovuq bo'yoqlar bilan bo'lgan aralashmasi esa sovuq rang tuslarini beradi (I rangli rasm).

Agarda pushti rangga bir me'yorda limonli kadmiyni qo'shsak, bir qator: qizildan to sariqqacha zarg'aldoq rang orqali rang tuslarini hosil qilamiz. Agar pushti rangga bir me'yorda ko'k «ΦII» qo'shsak, qizildan ko'kkacha siyohrang orqali bir qator ranglar hosil bo'ladi. Limon kadmiyga havorang «ΦII» qo'shib, sariqdan to ko'kkacha yashil rang orqali bir qator ranglarni hosil qilamiz. Keyin agar pushti rangga bir me'yorda to'qroq yashilni qo'shsak, qizildan to yashilgacha

deyarli qora orqali bir qator ranglar oqartirilsa — kulrang hosil bo'ladi. Agarda ko'k «ΦΠ»ga hosil bo'lgan zarg'aldoq rangni bo'laklarda qo'shsak, unda ko'kdan boshlab zarg'aldoq ranggacha deyarli qora rang orqali bir qator ranglar, oqartirilsa — kulrang hosil bo'ladi. Xususan, qora rangni yashil «ΦΠ»ni to'q-qizil kraplak bilan aralashmasidan hosil qilish mumkin. Tajriba shuni ko'rsatadiki, qora, zarg'aldoq, siyohrang va yashil ranglardan foydalanmasdan ishlash ham mumkin.

So'ngra xohlagan bo'yoqni, masalan, och oxrani palitrage olamiz. Uning yoniga limon rang kadmiyga qora bilan qizil bo'yoqlarni aralashdirib, aynan och oxra rangini hosil qilamiz. Boshqa bo'yoqni, masalan, zumrad yashilni olamiz. Havorang «ΦΠ» yoniga limon rang kadmiy bilan pushti tiondigo rangini aralashdirib, zumrad yashil rangini hosil qilamiz.

«ΦΠ» havorang bilan pushti tiondigo rang aralashmalaridan to'q ko'k kobalt rangini hosil qilamiz. Barcha yashil ranglar: zumrad (yashil)dan xrom (och kulrang) okisi orqali to'q yashil kobaltgacha — havorang «ΦΠ», pushti tiondigo va limon rang kadmiylardan olinadi.

Agarda pushti tiondigo bo'imasa, unda och, to'q-qizil kadmiy, qirmizi yoki kraplak ranglardan foydalansa bo'ladi. Limon rang kadmiy o'rniiga och sariq kadmiyni ham ishlatsa bo'ladi. Havorang «ΦΠ» o'rniiga to'q ko'k kobaltdan foydalaniladi, u bo'imasa ultramarinini ishlatish mumkin.

Bu mavjud bo'yoq aralashmalaridan esa chegaralangan ranglar doirasi hosil bo'ladi. Masalan, och sariq rang kadmiy bilan ultramarin ranglaridan zumrad (yashil) rangini hosil qilib bo'lmaydi, yashil okis rangiga yaqinroq bo'yoq olish mumkin.

Bo'yoqlarni noo'rin yuritish shaklini buzib, ranglarning betartib bo'lishiga olib keladi, materiallik, hajm va muhitni ko'rsatishga xalaqit beradi. Quyuc bo'yoq surtmasi tasvirni tomoshabinga yaqinlashtiradi, yuqqa va silliq surilgan uzoqlashtiradi. Shu sababli naturmort (yoki manzara) foniga quyuc bo'yoq surtmalarini qo'llash noo'rin.

RANGLAR XUSUSIYATLARI

Dastlabki amaliy vazifa ranglarning uchta xususiyati bilan tanishtirishga bag'ishlanadi, ya'ni bir buyumning ikkinchisidan rang farqlanishi quyidagicha: rang tusi, och-to'qligi va to'yinganligi. Narsalarning ranglarini biror belgi orqali och-to'qligi, rang tuslari,

to'yinganligi yoki har ikkala va uchala xususiyatlari bilan ham ajratish mumkin.

«Rangtasvir — tasvirlanayotgan kartinadagi barcha bo'laklar orasidagi munosabatlarni, ularning yorug'lik kuchi va har bir bo'lakni o'zaro taqqoslash natijasida, bo'yoqlar va nozik farqlar kuchini uzoq vaqt kuzatish orqali borliqni to'laqonli ifodalashi mumkin», — degan edi K.F. Yuon.

Rangning kuchi (to'yinganligi) farqlarini aniqlash rang nafisligi yoki och-to'qligini aniqlashdan ko'ra mushkulroqdir. Yosh rassomlar dastlab ranglarning to'yinganligi bo'yicha farqlanishini tushunmaydilar. Shu sababli ular yashil rangdagi daraxtlar, o't-o'lanlarni tasvirlash mobaynida ayrim qiynchiliklarga duch keladilar. Ular etyudlaridagi daraxtlarning yashil barglarini nihoyatda bo'rttirib, yorqin tasvirlaydilar. Ranglarning to'yinganlik jihatdan munosabati aniq berilmagani, etyudlardagi yorug'lik muhit ta'siriga bo'ysunmaganligi yaqqol ko'rinadi va u haqqoniy rangtasvirga o'xshamaydi. Rang munosabatlarini to'g'ri aniqlash uchun ranglarning uchta belgisi bo'yicha buyumlarni bir-biri bilan bir vaqtda taqqoslash lozim. Qo'yilmaning och-to'qligi va to'yinganlik farqlarini qayta qabul qilishda asosiy o'rin kolorit yechimiga bog'liq. Manzara etyudlarida, masalan, osmon va suvni tasvirlashda, asosan, ranglarning och-to'qligi va to'yinganligi orqali munosabatlarni ko'rsatishga erishiladi. Turli-tuman boshqa faoliyatlar (portret, naturmort)da tus va ranglar kuchining aniq munosabati haqqoniy tus munosabatlar qurilishini aniqlaydi.

Ranglarning asosiy xususiyatlarini amaliy jihatdan bilish uchun ularni turli buyumlarda sinab ko'rish kerak (turlicha to'yinganlikdagi mevalar, sabzavotlar, rangli drapirovkalar va hokazolarda).

Rangi, tusi va to'yinganligi jihatdan turlicha bo'lgan buyumlarni puxta o'rganish va taqqoslashdan so'ng, o'quvchilar turli ranglar (qizil, ko'k, yashil va hokazo) uchun to'yinganlik shkalasini alohida dog' yoki surtma sifati (moybo'yoq palitrasi yoki qog'oz yuzasi) da bajarishi lozim, ularning to'yinganlik darajasi eng yorqindan boshlab deyarli kulrang, neytral rang bilan asta-sekin rangsizlanib boradi.

To'yinganlik — bu kulrangdan ranglarning nozik farqlanish darajasi yoki uning sof spektr ranglariga yaqinlashuv darajasidir.

¹S. Abdirasilov, N. Tolipov, N. Oripova. Rangtasvir. T., «O'zbekiston» NMIU, 2006. 14-bet.

III bob. MANZARALI RASM ISHLASH

Tasviriy san'atda manzara janri. Tabiat manzaralarini, ularning elementlarini tasvirlash qoidalarini haqida tushuncha. Rassom asarlari yuzasidan suhbat.

TASVIRIY SAN'ATDA MANZARA JANRI

Tasviriy san'atda tabiat ko'rinishlarini tasvirlaydigan janrlardan biri manzaradir¹. Unda, asosan, tabiat va shahar ko'rinishlari aks ettiriladi. Manzarachi rassom o'z asarlari orqali tabiatga bo'lgan munosabati, his-tuyg'ularini ifodalaydi. Manzarachi rassomlardan: A.Savrasov, I.Shishkin, I.Levitan, O'.Tansiqboyev, N.Karaxan, R.Temirov, I.Haydarov, G'.Abdurahmonov va boshqalarni sanab o'tish mumkin.

Manzara janrida tabiat ko'rinishlari orqali jamiyat hayotiga doir muhim voqea va hodisalarni aks ettirish, ilgari surmoqchi bo'lgan g'oyani aniq tasavvur qilish talab etiladi. Shuningdek, manzarada tasvirlanadigan narsalar orasidagi masofa, o'lcham nisbatlari va ranglarning bir-biriga bo'lgan munosabatlari ham ko'rsatiladi. Manzara janri birmuncha murakkab bo'lganligi sababli dastlab tabiatdagi ba'zi bir narsalarning alohida qismlarini, biron-bir bo'lagini o'ziga qarab tasvirlash nihoyatda foydalidir. Masalan, daraxt tanasi, novda, shox-shabba va hokazolarni chizish mumkin. Bunda narsalarning xarakterli belgilari, bo'laklarning nisbati, yo'nalishini to'g'ri tasvirlashga harakat qilish kerak. Keyinchalik esa biron-bir daraxtni osmondagi bulutlar bilan birgalikda chizish kabi vazifalarni bajarib, asta-sekin butun manzara ko'rinishini chizishga o'tiladi. Bunday ishlarni avval qalam, so'ngra bo'yoqda bajarish lozim. Manzara ishlashda yaqin, o'rta va olisdagi narsalar asosan uchta ko'rinishga joylashtiriladi. Yaqin ko'rinishdagi narsalar aniqroq, olisdagi narsalar ochroq tarzda chiziladi. Bu ko'rinishlarda to'g'ri tasvirlash uchun, avvalo, manzarani sinchiklab kuzatish, uzoqdagi narsalarning yaqindagiga nisbatan kichik ko'rinishini hisobga olish kerak. Havo perspektivasi qoidasiga muvofiq uzoqdagi narsalar rang va tus jihatdan yaqindagilarga nisbatan xiraroq va ochroq ko'rinadi.

¹S. Abdirasilov, N. Tolipov, N. Oripova. Rangtasvir. T., «O'zbekiston» NMIU, 2006. 83—100-betlar.

Ranglarning turli darajadagi nozik farqlarini bilish uchun asosiy bo'yoqlarni neytral kulrang bilan qo'shish natijasida hosil qilish mumkin. Kulrang bo'yog'i qanchalik ko'p qo'shilsa, masalan, yashil bo'yoqqa, u ko'proq neytral to'yingsizroq bo'ladi.

Keyingi mashqlarda turli masofadagi farqlanishni uchta rang xususiyatlari bo'yicha naturadagiga xos holda ko'rsatib, narsalar rangini naturaning o'zidan ko'chirib olish lozim. Buning uchun stol ustiga (oq qog'oz fonida) rang jihatdan och-to'qligi va to'yinganlik bo'yicha bir-biridan farq qiladigan 3—5 ta narsani bir qatorga tizib qo'yish kerak. Bu narsalar old tomondan yoritiladi (deraza tomondan), ularda imkon qadar soya va yorug' gradatsiyasi bo'lmasligi, ya'ni ular yassi ko'rinishi lozim. Narsalarning qalamtasviri faqatgina siluet tarzida belgilanadi, ular shaklidagi nozik farqlarga e'tibor bermasdan, faqat rang farqlarini dog' ko'rinishida ko'rsatish bilan chegaralanish mumkin.

Bu mashqlardan tashqari, yana uncha murakkab bo'lmagan neytral och kulrang fonda qalamtasvir chizilgan natural qo'yilmasi (3 ta narsadan tashkil topgan naturmort)ni bajarish lozim. Yorug'likning old tomonidan, ya'ni deraza orqali berilishi oldingi holatda qoladi. Bu mashqning asosiy vazifasi deyarli bir xil dog' sifatida (narsalar silueti) narsalar orasidagi munosabatlarni uchta rang xususiyatlari orqali ko'rsatishdir (II rangli rasm).

Amaliy ish topshirig'i

Akvarelda bayroq, barg, chinor, archalarni tasvirlash. Ayrim buyumlarni: olma, anor, nok, sabzi, pomidor, choynak, gultuvak kabilarni yakka-yakka holda tasvirlash (III—VII rangli rasmlar).

Tabiatning biron-bir qismini tasvirlash uchun dastlab ko'rish nuqtasi va ufq chizig'i qayerdan o'tganligi qog'oz yuzasida aniqlab olinadi. Rasm kompozitsiyasini to'g'ri topish uchun chizilayotgan manzarani cheklovchi ramka shaklidagi qurilma (karton yoki qog'ozdan yasalgan maxsus asbob)dan foydalanish mumkin. Kompozitsiyasi topilgandan so'ng yengil chiziqlar bilan chizishga o'tiladi. Bunda yaqin va uzoqdagi narsalarning joylashuvi, o'lchamlari, xarakterli belgilari, nisbatlari va boshqa xususiyatlariga e'tibor beriladi. Bo'yoqda bajarish vaqtida asosiy diqqat tabiatdagi narsa rangining atrofidagi boshqa narsalar rangiga ta'sir etishiga, kompozitsiya koloritining yaxlitligiga qaratiladi.

TABIAT MANZARASINI TASVIRLASH QOIDALARI

Manzarani bo'yoqlar yordamida chizishdan avval qalam yordamida uning alohida qismlarini chizish o'rganib olinadi. Tasvirning mazmunli va ifodali bo'lishida manzara elementlari: daraxtlar, bulutlar, tog'lar, joyning tuzilishi, shakllari katta ahamiyatga ega. Shuning uchun manzara chizishda tabiatni sinchiklab o'rganib chiqish talab qilinadi. Daraxtlarning har bir turi o'z tuzilishiga ega. Daraxtlar barglar tuzilishi va kattaligi bilan farq qiladi. Ularning shoxlari perpendikular yoki gorizontal o'sishi mumkin. Misol uchun olma daraxti. Bir xil yoshdagi daraxtlar hammasi bir xil ko'rinishda, katta daraxtlarning shoxlari esa qalin, turlicha o'sgan bo'ladi.

Daraxtlarning har bir ko'rinishi bir-biridan farq qilishi bilan birga, rangi ham boshqacha bo'ladi. Qarag'ay, archa, terak, chinor kabi daraxtlarni taqqoslab, tashqi ko'rinishining qanchalik farq qilishini tuzilishi va siluetidan bilib olish mumkin (23-rasm).

23-rasm. Daraxtlarning siluetli tuzilish tasviri.

Har bir daraxtning xususiyatlarini o'rganib olish uchun asl nusxadan ko'plab suratlar chizishga to'g'ri keladi. Bunday o'ziga xos xususiyatlar daraxtlarni aniq tasvirlashning zarur shartlaridan biridir.

Manzarani chizishda chiziqli va havo perspektivasi qoidalari haqidagi bilimlarga ega bo'lish talab etiladi. Bu ikki perspektiva turi manzarani tasvirlashda bir-birini to'ldiradi. Birgina chiziqli perspektiva rasmda to'g'ri tasvirni bera olmaydi. Har bir narsa uzoqlashgan sari kichrayibgina qolmay, ko'rinishi, chiziqdari, yorug'ligi, rangi xiralashib, ko'rinmay boradi. Daraxtlar bizga qanchalik yaqin bo'lsa, ular shunchalik aniq va ravshan ko'rinadi. Yaqindagi daraxtlar barglarining tuzilishini ham ko'ramiz. Uzoqlashganda aniq ko'rinmaydi, belgilari sezilmaydi. Shuning uchun ham bizga yaqin bo'lgan narsalarning aniq tuzilishlarini izchillik bilan chizamiz. Havo perspektivasi, narsalarning fazoviy o'zgarishlari hisobga olinmay bajarilgan rasmlar tekis, yassi bo'lib chiqadi.

Manzarani maromida tasvirlab berish ham katta ahamiyatga ega. Manzara kunduzi, ertalab va kechqurun o'ziga xos ko'rinishga ega bo'ladi. Agarda manzara ertalab yoki kechqurun chizilsa va ular bir-biri bilan taqqoslashtirilsa, farqi yaqqol seziladi. Ertalab atrof go'yoki tutun bilan qoplangandek bo'ladi. Demak, ertalabki manzarani chizganda ort tomondagi ko'rinish biroz xiralashtirib tasvirlanadi. Oldinda joylashgan predmetlar tuzilishini biroz aniqroq qilib chizish kerak. Kechqurun esa, aksincha, osmon tusida ko'pincha narsalarning tuzilishi aniqroq ko'rinadi. Havo bulut bo'lgan paytda yer, undagi narsalar xiraroq, qoraroq ko'rinadi.

Yorug' va soyaning farqi quyoshli va bulutli kunda ham, ertalab va kunduzi ham, kechqurun va oydin kechada ham ajralib turadi.

Suvdagi akslarni tasvirlash biroz qiyinchilik tug'diradi. Narsaning suvdagi aksi har doim o'z tusidan to'qroq bo'ladi va narsaning atrofi, chiziqdari, aniqligi kamayib boradi. Suv yuzasi notinch bo'lsa, aks ettirish yanada murakkablashadi. Manzarani ifodaviy tasvirlashni o'rganishga tabiat ko'rinishini har kuni chizish mashqi orqaligina erishish mumkin. Murakkab manzara chizishni boshlashdan avval uning ma'lum bir qismini chizishni o'rganib olish kerak. Manzara ko'rinishining oddiy bo'laklari, daraxtning bir shoxi, bir daraxt tanasi, ildiz qismini chizib o'rganish lozim bo'ladi. Bunda, ayniqsa, alohida

daraxtni chizishga e'tibor qaratish kerak. Osmondagi bulutlarni chizish ham maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Manzara chizish yoki uning biron-bir bo'lagini tasvirlashga oid alohida qoidalar yo'q. Manzarani tasvirlash ham boshqa narsalarning asl nusxasini chizish kabi bajariladi.

BARGLI DARAXT

Har qanday obyektning asl ko'rinishini tasvirlash eng yaxshi ko'rinadigan joyni, ya'ni mazmunga ega bo'lgan joyni tanlashdan boshlanadi.

Daraxtni chizish uning balandligi, kengligi, barglari bilan qoplangan holdagi umumiy ko'rinishni chizishdan boshlanadi. Shundan keyin daraxtning tanasi balandligi va qalinligiga nisbatan bargli hajmi belgilanadi va katta qismlarga ajratib olinadi. Shoxlarning yo'nalishlari va ular orasidagi masofalar ham belgilanib olinishi kerak. Ishni boshlashda daraxtning nisbatlari (balandligi, kengligi, tana shoxlarining nisbati)ni to'g'ri belgilash juda muhim. Alohida shoxlarini chizganda har bir bargli novdani chizib chiqish shart emas. Daraxtning umumiy hajmi, tuzilishini ko'ra bilish kerak. Daraxtning yerga va osmonga nisbatan rang-tusi, uning umumiy yoritilganligi hisobga olinib, tanasining tusi ham to'g'ri ko'rsatiladi va asosiy soyalari qo'yib chiqiladi. Uzoq va yaqin joylardagi rang tusi muntazam taqqoslanib, iloji boricha daraxtning hajmi — fazoni, bo'shliqni ko'rsatib berishga harakat qilish lozim.

Tasvirlash jarayonida eng asosiy talab: aynan shu daraxtning o'ziga xosligi, asosiy qismlarini ko'rsatish va unga ikkinchi darajaliligini bo'yusundirishdir. Aks holda tasvir mazmunsiz chiqadi. Masalan, tut daraxtini tasvirlashda uning umumiy shakli, ko'rinishi, o'ziga xos belgilarini ko'rsata olish kerak.

Har bir daraxtni o'z turiga o'xshashligini chizib ko'rsatish uchun qalam bilan ishlash malakasiga ega bo'lish lozim. Bunda chiziqilar yo'nalishlari, barglar xarakteri va umumiy hajm ko'rsatib berilishi lozim.

Agarda shoxlari pastga osilib turgan bo'lsa, unda chiziqilar yuqoridan pastga yo'nalgan bo'lishi kerak. O'tlar pastdan yuqoriga o'sadi, shunga ko'ra tasvirlashda shtrixlar ham vertikal yo'nalishda bo'ladi.

MANZARALI KOMPOZITSIYA

O'rmon yoki daraxtzordan manzarali joy tanlanadi, o'rmon, daraxtzor ichiga kirib boruvchi yo'lakcha bo'lsa, manzara yanada mazmunli bo'ladi. Shaharda xiyobonlarni ham tanlash mumkin. Joy tanlab olingandan keyin kompozitsiya mazmuniga ega bo'lgan kuzatish nuqtasini topish lozim. Kunning qaysi payti qanday ob-havo sharoitida bu ko'rinishni chizish yaxlit ekanini oldindan aniqlab olish kerak. Buning uchun tasvirlashga tanlangan manzarani bir necha marta turli sharoitlarda kuzatish kerak bo'ladi. Shunda eng qiziqarli manzarani tanlab olish imkoniyatlari yuzaga keladi. Ana shunday yondashish bilan haqiqiy ijodiy ishlashni o'rganish mumkin.

Eng yaxshi joyni tanlab olish uchun turli nuqtalardan bir necha xomaki eskizlar chiziladi. Shu bilan birga, suratning qanday bo'lishini, manzara yer va osmonning qanday joylashishini ham o'ylab olish kerak. Bular manzaraning kompozitsiya jihatdan mazmunli chiqishida muhim ahamiyatga ega.

Surat chizish paytida xiyobonning, daraxtlarning bir tomoni yorug', ikkinchi tomoni soyadaligi biron mazmunga ega bo'ladi. Agarda manzara ko'rinishi qiziqarli bo'lsa, rasmni har qanday yorug'likda chizish mumkin.

Xiyobon, daraxtlarni chizishda ularning asosiy chizig'i va baland uchlari chizig'ini belgilab olish kerak. Har bir daraxtni, butalar joylarini belgilab, ularning nisbati, hajmi, holatini hisobga olib, asosiy shaklini chizib olish kerak. Daraxtlarni tasvirlayotganda alohida barglarini, oldingi ko'rinishdagi o'tlarni alohida alohida chizib ko'rsatish shart emas. Umumiy rang, tusni ilg'ab olishga intilish, ularni boshqa ko'rinishlar bilan taqqoslab borish lozim.

Daraxtlarni chizishda ularning yoshi va turiga qarab o'ziga xos xususiyatlari, farqini ko'rsatib berish lozim. Daraxtlar va yerning osmonga nisbatan rang-tusini aniqlab, ob-havo holati va yorug'lik tusini ko'rsatish kerak. Shundan keyin oldinda va uzoqda turgan daraxtlarning xiralashib borishi ko'rsatiladi. Yerga tushuvchi soyalar, quyosh nurlarining tovlanishi ham chiziladi. Turli daraxtlarning ranglardagi farqi ko'rsatiladi. Manzarda ham har qanday tasvirida bo'lgani kabi narsalarning asosiy va ikkinchi darajali bo'laklari bo'ladi. Ana shu asosiy — birinchi va ikkinchi darajali narsalarga ko'proq e'tibor berish kerak.

OCHIQ HAVODAGI MANZARA

Ochiq havodagi manzarani ishlash uchun biror kenglikdagi turli ko'rinishlarga ega bo'lgan joyni tanlash lozim. Bu joy baland-pastliklarga ega va gorizontdan balandlikda bo'lishi mumkin. Ishni boshlashda manzarani alohida bo'laklarining kattaligi bir-biri bilan taqqoslanadi (24-rasm).

Manzaraning asosiy xosliklariga e'tibor beriladi, joyning tekisliklari va Yer yuzining tuzilishi diqqat bilan o'rganib olinadi. Yerdagi katta-katta balandliklar, do'ngliklar va shu kabilar mavjud. Chiziqli perspektiva qoidalariga asosan, notekis joylardagi masofa qisqargan holda ko'rinadi. Ufq chizig'iga qanchalik yaqin bo'lsa, qisqarishlar shunchalik kuchli bo'ladi.

Ochiq havodagi manzarani chizishdan avval, biron obyektning oldingi ko'rinishdagi telegraf ustuni, daraxt yoki bino tanlanib, balandligi ixtiyoriy chizib olinib, unga nisbatan taqqoslab chizish davom ettiriladi. Tabiat ko'rinishidagi ustunning bo'lakli nisbatlari rasmdagi ustunda belgilanib, manzaraning chizilishi kerak bo'lgan qismlari shu asosda aniqlab olinadi. Masalan, olis ko'rinishdagi yaylov ustundan orqa tomonda bo'lib, uni ikki qismga ajratib turibdi, deylik. Agarda yaylov ustunni ikkiga bo'lib turgan bo'lsa, unda suratda ustun ikkiga bo'linib, gorizonttal chiziq o'tkaziladi — bu yaylovning joylashishi bo'ladi.

Manzara ko'rinishining chap va o'ng tomonida joylashgan obyektlar masofalari aniqlab olinadi. Masalan, ustun balandligi uzoqda ko'rinayotgan inshoot masofasidan ikki yarim barobar katta bo'lsa, unda suratda uni ikki yarim marotaba uzoq masofada belgilash kerak.

Manzaraning asosiy qismlari: yer, osmon va uzoq joylari chizilgandan keyin, ularning umumiy tusi chiziladi. Manzaraning katta qismidagi

24-rasm. F. Vasilyev. Keksadan eman daraxtining tanasi.

asosiy ranglari beriladi, oldingi ko'rinishdan boshlab mayda detallari belgilanadi. Yerning uzoqlashib borib xiralashishi hamda ko'rinishlarning soya-yorug' farqlari ko'rsatiladi. Osmondagi bulutlarni tekis oq yoki qora ko'rinishda chizish mumkin emas. Pastdan qaraganda biz bulutning murakkab shaklini ko'ramiz. Havo perspektivasi asosida tasvirlash vaqtida ichkariga uzoqlashib borgan sari narsalarning ko'rinish chiziqlari ingichkalashib boradi. Ularning hajmi aniqligi kamroq seziladi. Eng yaqindagi bilan uzoqdagi obyektlarning tusi solishtirilib, oldingi ko'rinishdagi soyalar to'qilib chiziladi.

Kerakli tuzatishlar kiritilib, surat umumlashtiriladi.

Amaliy ish topshirig'i

Akvarel va guashda daraxtlar, butalar, o't-o'lanlar, gullar rasmini ishlash. Manzarali kompozitsiyalar tuzish. Ochiq havoda ishlash. Fasllar: «Kuz», «Qish», «Bahor», «Yoz» (VIII—XIII, XVIII—XX rangli rasmlar).

QUSH VA HAYVONLAR RASMINI ISHLASH

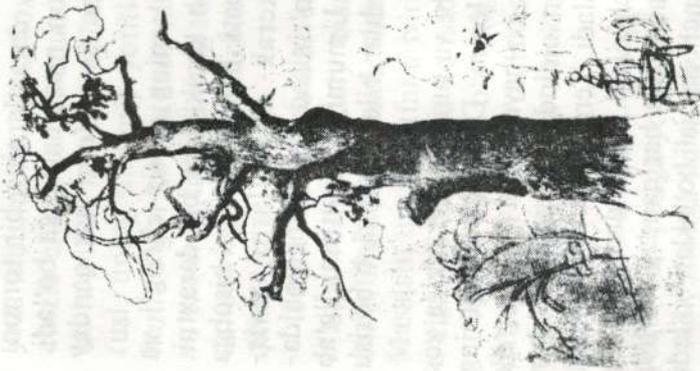
Insoniyat qadimdan hayvonot olami va tabiat bilan chambarchas bog'liq holda hayot kechirib keladi. Shuning uchun musavvirlar azaldan tabiat go'zalliklarini, hayvonot olamini jonli bo'yoqlarda tasvirlab, kishilarga ma'naviy ozuqa berishga harakat qilganlar.

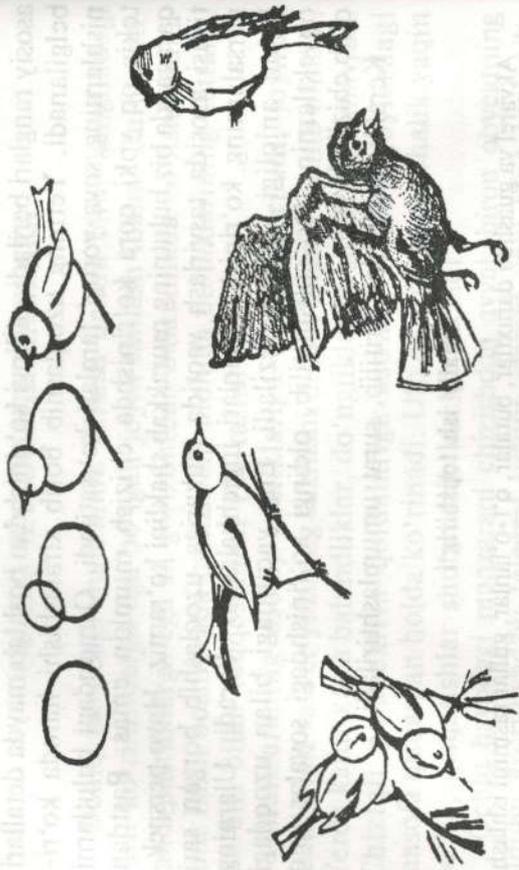
Shunday musavvirlar borki, ular ko'proq insonlar bilan hamisha yonma-yon yashovchi hayvonot olamini o'z asarlarida tasvirlaydilar. Ana shunday rassomlarni **animalist rassomlar** deb ataydilar.

Animalist — lotincha «*animal*» so'zidan olingan bo'lib, «*hayvonot dunyosi*» ma'nosini anglatadi.

Hayvonot dunyosi beqiyos, turli-tumandir. Tabiatan plastik harakatlanuvchi jirafadan tortib, cheksiz erkin ranglarga ega bo'lgan kapalaklar, qushlar rassomlarga ilhom baxsh etadi va ularning shu janrda turli asarlar yaratishlariga turtki bo'ladi.

Qush va hayvonlar rasmini tasvirlash borasida har bir talabanning kerakli bilim va malakaga ega bo'lishi talab etiladi. Qush va hayvonlar tabiatimizning chiroyi, ular biz bilan birga hayot kechiradilar. Qushlar va hayvonlar tabiatning har xil sharoitlariga moslashgan bo'lib,

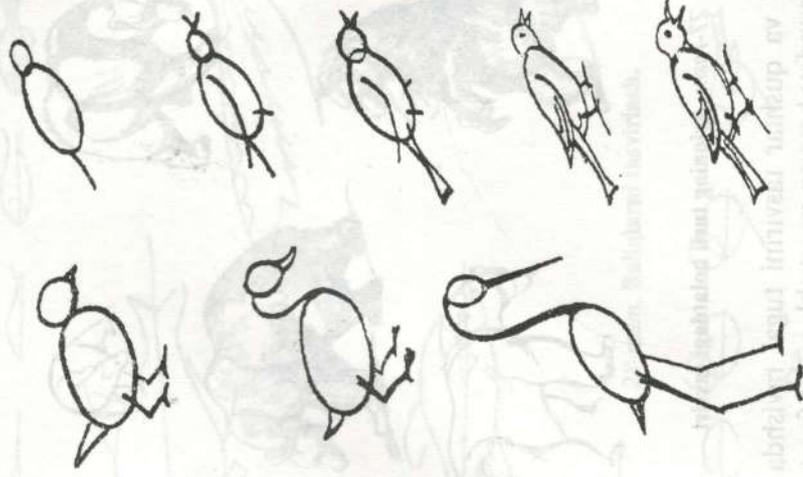
25-rasm. Chumchuqni tasvirlash bosqichlari.

yashash joylari bir-biridan farq qiladi. Masalan, o'rdak vaqtining ko'proq qismini suvda suzish bilan o'tkazadi. Uning gavdasi boshiga nisbatan katta, oyog'i pardali, bular unga suvda suzishga yordam beradi. Burgutning esa tumshug'i qayrilgan, changali kuchli, tirnog'i o'tkir va qanoti keng bo'ladi. Ko'kqarg'a, chittak, jibljajibon, qaldirg'och kabi qushlar ham o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Qushlarning rasmini chizishni o'rganishda, avvalo, tulumiga qarab turli tomondan tasvirlashni mashq qilish maqsadga muvofiqdir. Buning uchun ularni sinchiklab kuzatish lozim. Keyin qushlar rasmi tasvirlashga o'tiladi.

Tirik qushlarning tasvirini ishlash juda qiyin. Chunki ular tinim-siz harakatda bo'ladilar (25- rasm).

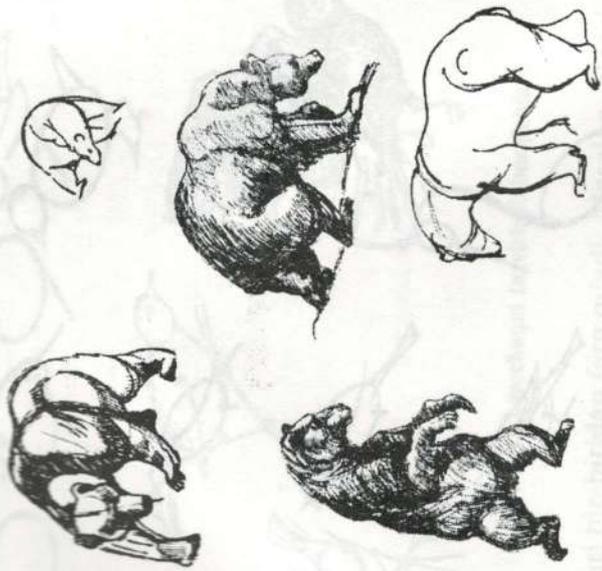
Birorta qush rasmini ishlashdan oldin uning boshiga nisbatan gavdasi, tumshug'i, dumining tuzilishini aniqlab olish kerak. Qushlarning tuzilishini geometrik jismlarga taqqoslasak, tumshug'i konussimon, boshi sharga o'xshashini payqaymiz. Gavdasi esa tuxum shakliga o'xshab ketadi. Ana shu shakllarga o'xshatib qushning boshi, bo'yini, tumshug'i, gavdasini chizish kerak. Albatta, har qaysi bo'lakning o'ziga xos tomonlarini hisobga olib, bir-biriga uzviy bog'lash lozim, aks holda qush boshqa bir qushga o'xshab qoladi (26-rasm).

26-rasm. Turli qushlarning tuzilishi.

Qush (turna) rasmini chizish uchun u avval sinchiklab kuzatiladi, turnaning gavdasiga nisbatan oyog'i, bo'yini anchagina uzun, tumshug'i ham uzun va uchlidir. Qog'ozga turnaning gavdasi o'rtasidan yo'nalishi bo'yicha qiya chiziq tortib, ana shu chiziqqa uzunchoq tuxum shaklidagi gavdasi belgilanadi. Keyin bo'yini belgilovchi chiziq, oyoqlarining yo'nalishini ko'rsatuvchi chiziq, so'ng dumining uzunligi belgilanadi. Chizish jarayonida qushning tumshug'i, boshi, oyog'i, qanoti, dumining o'lchamlari qayta-qayta solishtirilib aniqlanadi. Ish yorug' va soyalarni asta-sekin tasvirlash bilan nihoyasiga yetkaziladi.

Hayvonlar rasmini chizishda ham qushlar rasmini chizishdagi tartibga rioya qilinadi. Ularning tasvirini chizish qushlarni chizishga qaraganda birmuncha qiyin. Chunki hayvonlarning tana va suyak tuzilishi murakkabdir. Suyaklarning tuzilishini o'rganish ham tasvirni to'g'ri chizishga yordam beradi.

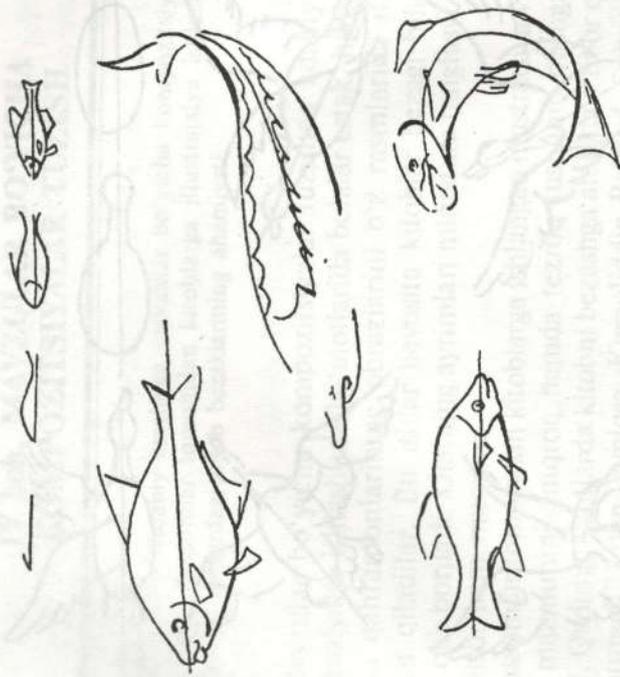
27-rasm. Ayiqning turli holatdagi tasviri.

Tirik hayvon va qushlar tasvirini tugal ravishda ishlash qiyin. Shuning uchun bunday hayvon va qushlarning faqat xomaki tasviri chiziladi (27- rasm).

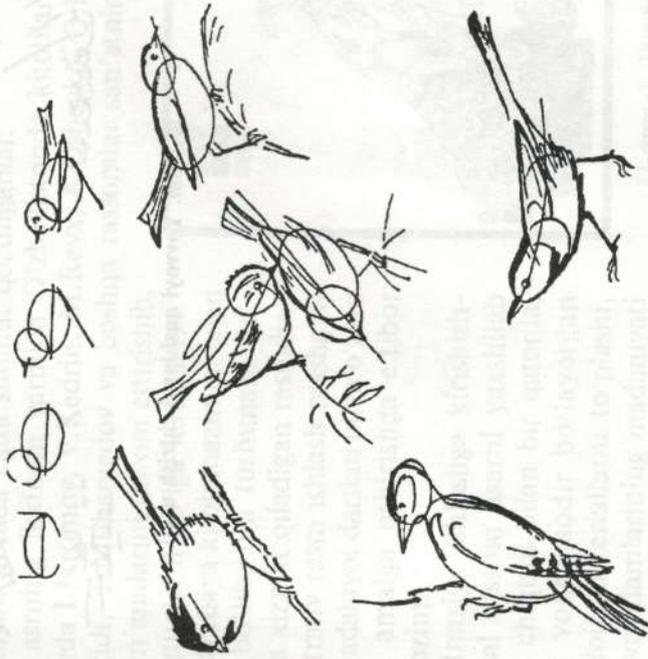
Hayvonot olamini tasvirlash ham qiziqarli, ham mushkul. Doimo harakatda bo'lgan yirik hayvonlar, mittigina parrandalarning holatini kuzatib o'rganish va ularni tasvirlash o'quvchilarga keyingi ijodiy ish jarayonida g'oyatda zarur. Bu, o'z navbatida, o'quvchilarning harakat, nisbat, ranglarning o'zaro bog'liqligi kabi tasviriy san'atda muhim bo'lgan qonun-qoidalarni o'zlashtirib olishlarida katta ahamiyatga ega.

Amaliy ish topshirig'i

Qalamda va akvarelda kabutar, qalding'och, tovuq, mayna, zag'izg'on, chumchuq va shu kabilarning xomaki rasmlarini ishlash (28-30-rasmlar), XIV rangli rasm.

28-rasm. Baliqlarni tasvirlash.

29-rasm. Qushlarning xomaki rasmlari.

IV bob. MAVZULAR BO'YICHA KOMPOZITSİYALAR TUZISH

Adabiy asarlarga mavzular bo'yicha kompozitsiyalar tuzish. Rassomlar tomonidan kitoblarga illustratsiya ishlash. Qo'lyozmalardagi kitob bezaklarining ahamiyati.

Mavzular bo'yicha kompozitsiyalar tuzishda adabiy asarlarga illustratsiyalar ishlash mashg'ulotlarida bolalar ertak, hikoya, masal, doston qahramonlarining obrazlarini o'z rasmlarida ifodalashga harakat qiladilar. Bu ishlar bevosita kitoblar bezagi bilan bog'liq holda olib boriladi. Ularning ayrimlari miniatura rangtasviri uslubida bajarilishi ham mumkin.

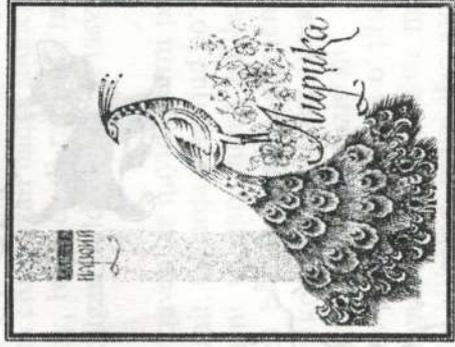
Rassomlar tomonidan kitoblarga ishlangan illustratsiya va bezaklar kitob mazmunini aniqroq hamda tezroq tushunib olishga yordam beradi. Qadimgi vaqtlarda kitobni bezashga alohida e'tibor qaratilgan. Miniaturachilardan, ayniqsa, Kamoliddin Behzod, Sulton Muhammad, Qosim Ali, Mahmud Muzahhib, Muhammad Murod Samarqandiyalar bu borada katta shuhrat qozonganlar.

XX asrning ikkinchi yarmida O'zbekistonda kitoblarni badiiy bezatishda I.Ikromov, V.Kedrin, M.Rcyx, A.Osheyko, Q.Basharov, I.Kiriakidi, T.Muhamedov va boshqa rassomlar san'atning milliy, badiiy an'alarini davom ettirishib, katta yutuqlarni qo'lga kiritdilar.

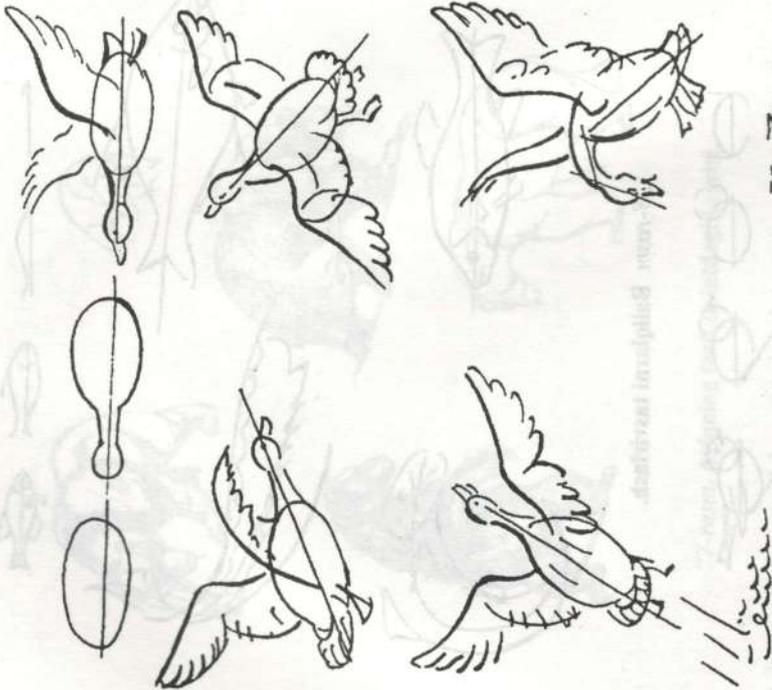
Illustratsiya kitob mazmunini bilan bog'liq bo'lib, uni tushunarli bo'lishligiga xizmat qiladigan rasmdir.

Illustrativ rasm ishlash mashg'ulotlarini adabiyot darslari bilan o'zaro aloqada amalga oshirishga e'tibor berish lozim.

Illustratsiya ishlashga kirishishdan avval rassom asarni yaxshilab o'rganib chiqishi bilan bir qatorda, asardagi voqea sodir bo'layotgan davrga doir materiallarni to'plashi, o'sha davr odamlarining madaniyati va turmushini, mamlakat tabiatini bilib olishi kerak bo'ladi.

31-rasm. I. Ikromov.
A. Navoiyning «Lirika» nomli to'plamiga muqova.

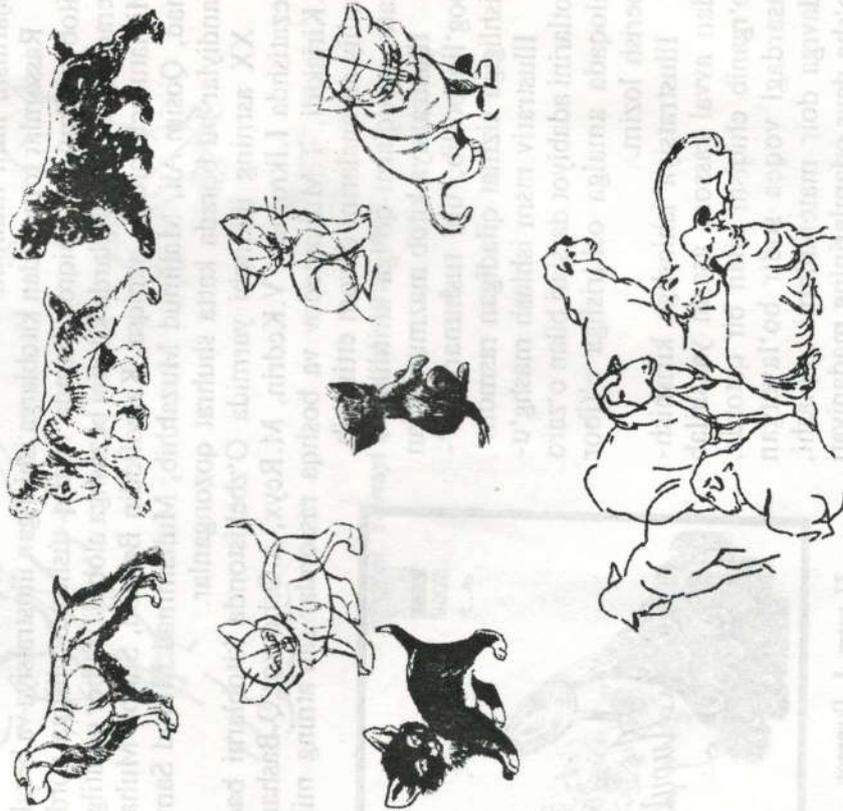

30-rasm. Yovvoyi qushlarni chizish usuli.

San'atning grafika turida muvaffaqiyatli ishlangan asarlardan biri Qutlug' Basharovning «O'zbek milliy o'yinlari» triptixidan «Kamondan o'q uzish» deb nomlanadi. O'z vaqtida Iskandar Ikromov tomonidan A.Navoiyning «Lirika» nomli to'rt tomlik to'plamiga ishlagan rasmlari rassom ijodining gullagan davrida yaratilgan ishlaridan hisoblanadi (31-rasm).

Amaliy ish topshirig'i

Qalamda va akvarelda uy hayvonlaridan buzoq, echki, qo'y, mushuk, quyon kabilarning tasavvurdan xomaki rasmini ishlash. Mavzular bo'yicha kompozitsiyalar tuzish. Kompozitsiya tuzishda ertaklar, masallar, she'rlardan foydalanish (32-rasm).

32-rasm. Uy hayvonlarining xomaki rasmlari.

V bob. DEKORATIV RASM CHIZISH

Sxema va elementlar ustida ishlash. Tayyor naqsh namunasiidan ko'chirish. Badiiy asarlar mazmuniga bezakli ishlar. Maktab badiiy bezak ishlari.

SXEMA VA ELEMENTLAR USTIDA ISHLASH

Xalq amaliy san'atidagi bezak elementlari tabiatdagi o'simlik dunyosi, gul, novda, barg va hayvonlar tasvirining eng sodda ko'rinishdagi aksidir.

Har bir naqsh namunasi o'ziga xos naqsh elementlari yig'in-disidan iborat. O'simlik va hayvonot dunyosidan olingan turli shakllar, masalan, buta, novda, shox, barg, gullar, mevalar va shu kabilarning tabiiy shakllarining qayta ishlanishi **stilizatsiya** deyiladi. Stilizatsiyalangan shakl naqsh kompozitsiyasi tarkibiga qo'shish uchun bezak shakliga keltiriladi. Bu bilan o'quvchilar bir narsaning tashqi ko'rinishini bir nechta chiziqlar yordamida aniq, tiniq tasvirlashni o'rganadilar. Xalq ustalari qadimdan qo'llab kelayotgan naqshlar tabiat va voqelikning shartli tasviri bo'lib, o'ziga xos qonun-qoidalarga ega. Bu qonun-qoidalar tabiatning o'zidan olingan. O'simliklar faqat bir tomonga qarab o'sadi. Masalan, majnun to'l xuddi pastga, ya'ni teskari o'sayotgandek tuyuladi. Tabiatning bu qonuni naqshda o'z aksini topgan. Usta chizadigan naqsh shunchaki qog'oz betini to'ldirish uchun bo'lmay, balki ongli ravishda tabiat va badiiylik qonun-qoidalarga amal qilgan holda manzara tasvirini chizishdan iboratdir.

Badiiy naqsh ishlash jarayonida o'quvchilar quyidagilarni puxta o'zlashtirib olishlari zarur: a) atrof-muhit, tabiatdagi mavjud bo'lgan tabiiy shakllarni qayta ishlashni, ya'ni stilizatsiyalash yo'llarini, undan samarali foydalana olishni; b) berilgan naqsh elementlari yoki namuna asosida yangi naqsh kompozitsiyasini tuzishni; d) mustaqil ravishda yangi naqsh kompozitsiyasini tuzishni.

Naqsh elementlari bilan tanishtiruv mashg'ulotlarida o'qituvchi o'quvchilarni tabiat qo'yniga sayohatga olib chiqadi. Ular mashg'ulotlarda olgan nazariy hamda amaliy bilimlari, malakalari asosida o'simlik va hayvonot dunyosini kuzatadilar, so'ng «stilizatsiya-lashtirish» orqali ularning badiiy tasvirlarini, shakllarini hosil qilish bilan bevosita shug'ullanadilar.

Tabiatda uchraydigan o'simlik va hayvonot dunyosini, uy-ro'zg'or buyumlarini tabiiy ko'rinishdan ancha soddalashtirib, eng ixcham ko'rinishda stilizatsiyalashtirib tasvirlashni o'quvchilar batafsil tushungan holda egallab olishlari lozim. Chunki ko'pgina naqsh kompozitsiyalari ana shu tarzda qayta ishlangan turli-tuman shakllar, tasvirlar yordamida hosil qilinadi.

Naqqoshlik mashg'ulotlari jarayonida naqsh elementlarini chizish va ularni hosil qilish tartiblari, yo'llari hamda usullari o'zlashtirib boriladi¹. Dastlabki mashg'ulotlarda quyidagilar o'rganiladi: 1) barglar elementlarini chizish; 2) gullar elementlarini chizish; 3) novdalar elementlarini chizish; 4) bog'lama va sirtmoq elementlarini chizish; 5) tanoblar elementlarini chizish; 6) marg'o'la va kurtak elementlarini chizish; 7) madohil elementlarini chizish; 8) gajak va jingalak elementlarini chizish; 9) bofta va shkifta elementlarini chizish.

Odatda, badiiy naqshlar chizishda, ko'proq barg tasvirlaridan foydalaniladi. Barg islimi naqsh elementlari sirasiga kirganligi sababli u nozik, nafis ko'rinishlarda tasvirlanadi. Naqqoshlar tol, anor, xurmo, bodom, sambit, xina, atirgul, uzum va shu kabilarning barglarini stilizatsiyalashtirib bundan naqsh kompozitsiyasini tuzishda qadimdan foydalanib kelganlar (33-rasm).

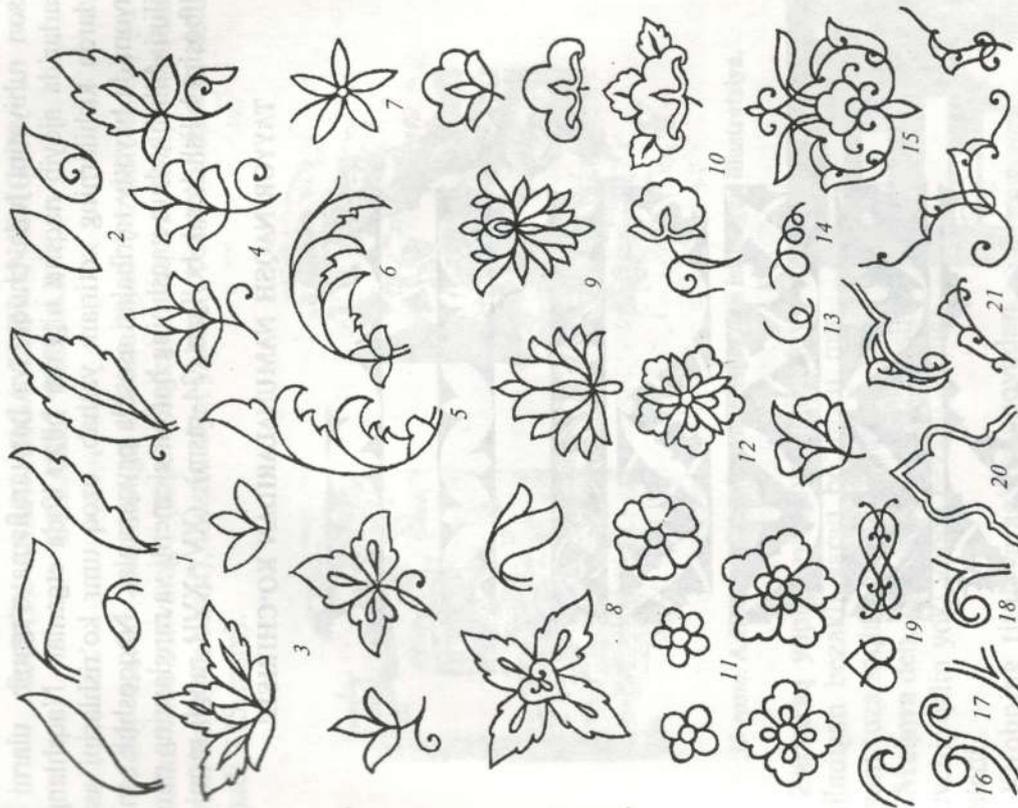
Gullar islimi naqsh elementi bo'lib, naqshlarga targ'il pardoz berilganidan so'ng yanada ko'rk va husn bag'ishlaydi. Gul elementlari, asosan, naqsh shakllarining markaziy qismlariga joylashtiriladi. Gullarning behisob turlari mavjud bo'lib, ular o'ziga xos nomlar bilan ataladi. Gul turlariga oddiy va murakkab ko'rinishdagi oygul, lola, paxtagul, chinnigul, pistagul, kuvachagul, karnaygul, safsargul, atirgul, nargisgul va boshqalar kiradi.

Novda o'simliksimon naqsh elementi sirasiga kiradi. Gul, barg, mevabarg va boshqa elementlarni o'zaro bog'lab, biriktirib to'ldiradi. Namoyon, ruta, morpech, munabbat, turunj va turli murakkab naqsh kompozitsiyalarida novda elementlari yakka va qo'shbandlarda uchraydi.

Tanob naqsh namunalardagi asosiy shakl yo'llarini yasaydi. Bunday shakl nomlari mehrob, madohil, qalampir, gardish va shu kabilar bilan ataladi.

Madohil islimi naqsh elementi. Madohil lola, tumor, uchburchak ko'rinishini eslatuvchi shakllar misolida uchraydi. Shkifta islimi naqsh elementi. Qisqacha shkift deb ham ataladi. Shkifta asosiy shakl yasovchi elementlarni kurtak — gajak ko'rinishlarida o'zaro bog'laydi.

¹ Q. Qosimov. Naqqoshlik. T., «O'qituvchi». 1990.

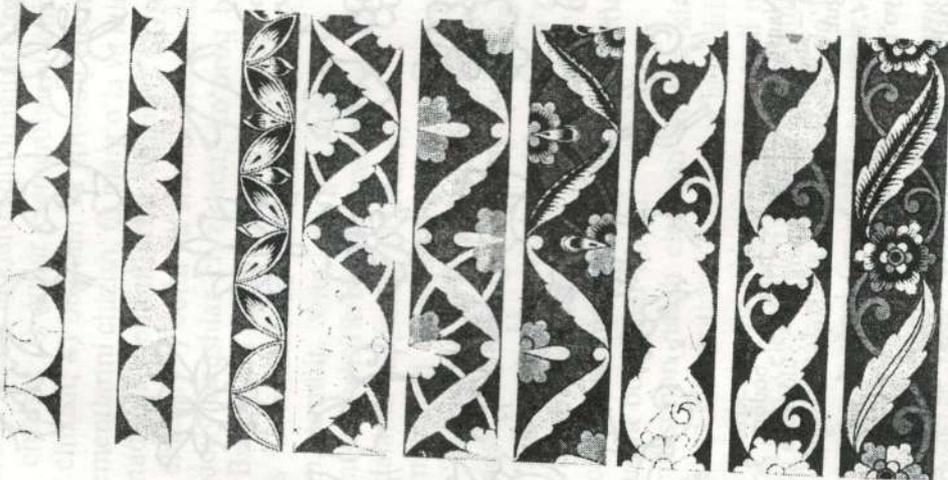
33-rasm. Naqsh elementlari: 1 — barg; 2 — bodom; 3 — uchbarg; 4 — bargli gul; 5 — shobarg; 6 — shobarg; 7 — yulduzcha gul; 8 — bargli gul; 9 — ko'p bargli gul; 10 — paxtagul; 11-4-5-6 qanotli oygul; 12 — bargli oygul; 13 — gajak; 14 — jingalak; 15 — kuvacha gul; 16 — marg'o'la; 17 — yo'i; 18 — marg'o'lali yo'i; 19 — bofta; 20 — qo'shband; 21 — shkiftalar va boshqalar.

Ramziy naqshlar kabutar, sher, baliq, davlat gerbi va boshqalarning stillashtirib tasvirlangan elementlaridan tashkil topadi.

Ota-bobolarimiz qadimiy obidalarni nafis naqshlar bilan bezar ekanlar, zavqlanish bilan bir qatorda, ular orqali o'z orzu-umidlari, muhabbatlari va tilklarini aks ettirganlar. Naqqosh ota-bobolarimiz

inson ruhiyatini juda chuqur va har taraflama o'rganib, ularni o'z asarlarida ajoyib naqshu nigorlar bilan ifoda etganlar. Naqshlangan uylarda kishilarning xotirjam yashab, uzoq umr ko'rishlarini asrlar davomida hayotiy tajribalari asosida payqaganlar. Naqqoshlik san'ati «tilini» bilish uchun naqshning har bir elementi va ranglarning ramziy alifbosini bilish kerak bo'lgan (34-rasm), (XV–XVII rangli rasmlar).

TAYYOR NAQSH NAMUNALARIDAN KO'CHIRISH¹

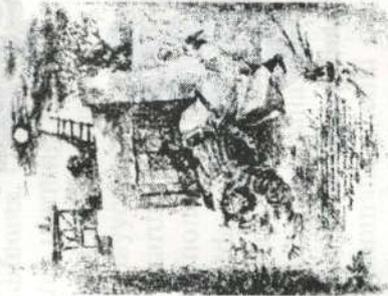

34-rasm. Naqshning boshlang'ich gullarini chizish va bo'yash bosqichlari.

¹K. G'ulomov. Ashyolarga badiiy ishlov berish. T., «Bilim», 2004.

BADIIY ASARLARGA ISHLANADIGAN BEZAKLI ISHLAR

Badiiy asarlar mazmuniga ishlanadigan bezakli ishlar, ya'ni rasmlar kitob zarvarag'i (superblojka), muqova, titul, boshbezak, zarhal harf (bosh harf), illustratsiya, yakuniy bezak kabilardan tashkil topadi (35-rasm).

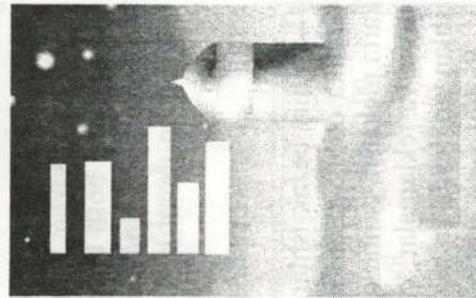
35-rasm. A. Bobrov. O'zbek xalq ertaklariga ishlangan illustratsiya.

Zarvaraq yupqa, muqova ustiga kiydiriladigan bezakli varaq bo'lib, u muqovani toza saqlashga mo'ljallanadi.

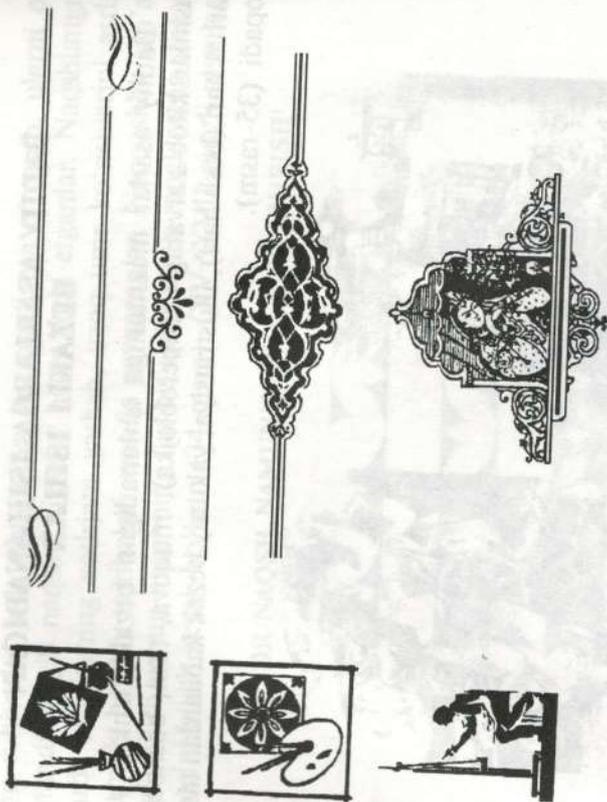
Muqova deb, kitob varaqlarini birlashtiruvchi, qalin yoki yupqa bezakli qismga aytiladi.

Kitobning titul varag'i muqovadan keyin keladi, unda muallifning ismi, familiyasi, kitobning nomi, nashr etilgan joyi, yili, nashriyotning nomi va boshqalar yoziladi. Titulda kichik hajmdagi rasmlar ham berilishi mumkin (36-rasm).

Matnning boshlanishidagi birinchi boshlang'ich harf boshqa harflarga nisbatan biroz kattaroq yozilishi, turli naqsh, rasm va ranglar bilan bo'yalishi mumkin. Bu initsial bo'lib, lotincha so'zdan olingan, lug'aviy ma'nosi

36-rasm. A. Sulaymonov. M. Bobxonovning «Amir Temur va temuriylar davri madaniyati» nomli kitobi muqovasining eskizi.

37-rasm. Bosh bezaklar: sujetli, shriftli, naqshinkor.

«boshlang'ich harf»dir. U turli ko'rinishda bo'ladi, boshqa harflardan o'z rangi va shakli bilan ajralib turadi, soddarasmalar, naqshlar, gullar bilan ham bezatilishi yoki varaq betidagi rasmlar bilan uzviy bog'langan holda tasvirlanishi mumkin (37-rasm).

Badiiy asarlar matni so'nggida uning tagiga yakuniy bezak ishlanadi. U bosh bezakka nisbatan kichikroq bo'ladi. Bu bezaklar kichik hajmdagi mavzuli rasmlar, oddiy chiziqchalar, har xil ramziy rasmlardan iborat bo'lib, matnlarga tugallik beradi.

BADIY BEZAK ISHLARI

Badiiy bezak ishlari tasviriy san'atning **grafika** turi hisoblanadi. Grafika oddiy qalamda voqelikni tasvirlagan suratdan tortib, katta-katta plakat va pannolar, turli xil taklifnomalar, teatr-kino dasturlari, afisha va reklamalar, etiketka va markalar, kitob, gazeta, jurnallarga ishlangan bezak va mavzuli kompozitsiyalarni o'z ichiga oladi.

Badiiy bezak ishlardan biri devoriy gazetalaridir. Ular yumoristik, satirik, shuningdek, foto va biror voqega bag'ishlangan maxsus gazeta bo'lishi mumkin. Maktab devoriy gazetalarini maktab jamoa hayotini, uning muhim masalalarini ochib beradi, kamchiliklarni tanqid qiladi, davlat qonunlarini o'zida aks ettiradi. Shuningdek, ular

bayram munosabatlari bilan buyuk kishilarning tavallud kunlariga, anjumanlar, kechalar, uchrashuvlarga bag'ishlab chiqarilishi mumkin.

Devoriy gazetaning sarlavhasi uchun qog'oz balandligining taxminan 1/6 bo'lari ajratiladi. Bu qismida gazeta chiqarayotgan tashkilotning nomi, gazetaning soni va sana yoziladi. Yozishda yozma, bosma, kursiv va turli badiiy harflardan keng foydalaniladi. Devoriy gazetada ilustrativ materiallar, turli fotosuratlar, reproduksiya, qo'lda chizilgan rangli va rangsiz suratlardan foydalanish mumkin.

Taklifnoma. O'tkaziladigan kechalar, ertaliklar, ko'rgazmalarning ochildishi, ularning muhokamasi kabi madaniy tadbirlarni amalga oshirishda taklifnomalarning ma'lum hissasi bor. Taklifnoma ko'p nusxada tayyorlanadi. Shuning uchun u soddarasmalar va ixcham bo'lishi zarur.

Taklifnoma uchun tanlanadigan qog'oz bo'yi va enining o'lchami 1:2 nisbatda bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Buklangan qog'ozning tashqi tomoniga «Taklifnoma» so'zi yoziladi. Yozuvlardan tashqari turli tasvirlar ham ishlatish mumkin. Bular taklif qilinayotgan shaxsaga shu sana yoki voqeaning mazmunidan darak beradi.

Taklifnomaning ichki qismida taklif qilinayotgan tashkilot yoki shaxsning nomi, uning nima uchun taklif qilinayotganligi, tadbirning qachon va qayerda o'tkazilishi va uni kim takshil etayotgani ko'rsatiladi, shuningdek, tadbirning kun tartibi ham yoziladi.

E'lon. Turli yig'ilishlar, kechalar, munozara, to'garaklarga o'quvchilarni jalb etishda e'londan foydalaniladi. U qisqa, uzoqdan ko'zga yaqqol tashlanadigan va oson o'qiladigan bo'lishi lozim.

Har qanday e'lonni yozishdan avval matn mazmunidagi so'zlar «asosiy» va «yordamchi» so'zlarga ajratiladi. Masalan, shunday e'lonni yozib ko'raylik:

E'LON

Konferensiyaning yalpi majlisi 2010-yil 2-aprel soat 10.00
da o'quv binosining anjumanlar zalida ochildi.

Kun tartibi:

1. Kirish so'zi.
2. ... ..
3. ... ..

Tashkiliy qo'mita

Matndagi so'zlarning barchasi ham bir xil ahamiyatga ega emas. Maqsad o'quvchilarni konferensiyaning yalpi majlisi to'g'risida xabardor etish. Shuning uchun «konferensiyaning yalpi majlisi»ni asosiy so'zlar, qolganlarini yordamchi so'zlar sirasiga kiritish mumkin. Asosiy so'zlarni matndagi boshqa so'zlarga nisbatan kattaroq, rang jihatdan bo'rttirib ko'rsatish lozim. Ranglardan cheklangan holda foydalanish maqsadga muvofiqdir, uni tanlashda rassom ijodiy yondashishi kerak.

Amaliy ish topshirig'i

Taklifnoma, devoriy gazeta, reklama, badiiy loyihalash, ramzlar, e'lonlar yozish (38-rasm).

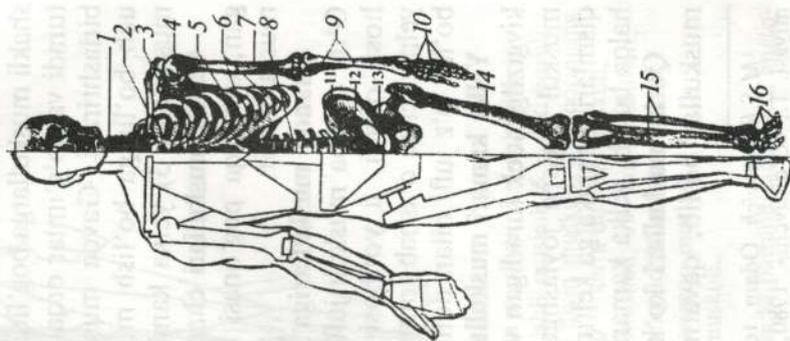
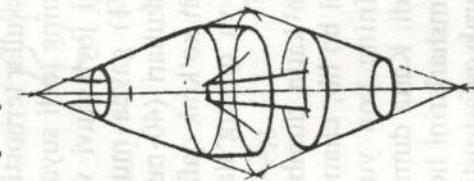
38-rasm. Badiiy loyihalash. A. Demayeva, B. To'rayev. Ramz. (Respublika dizayn kolleji).

VI BOB. ODAM RASMINI ISHLASH

Odami gavdasining tuzilishi. Gavda tuzilishida skeletning tayanch vazifasini o'tashi, skeletning tuzilishi, unda suyaklarning joylashuvi. Gavda muskullari (ko'krak, qorin, orqa yelka, toz va boldir muskullari). Odami gavdasining mutanosibligi. Bolalar va kattalar gavdasi. Erkak va ayollar qomati. Portret janri va uning rivojlanishi. O'zbek tasviriy san'atida portret janri. Xotira va tasavvur odami gavdasini chizish. Odami rasmni tik va o'tirgan holda tasvirlash. Odami gavdasini milliy va hozirgi zamon kiyimida tasvirlash. Kiyimni odami gavdasining xomaki rasmni ishlash. Doskada xomaki rasmlar ishlash. Haykaltaroshlik. Plastiin va loydan mevalar ishlash.

Odami tasvirlash rassomning eng asosiy vazifalaridan biri. Gavdaning barcha tana qismlarini o'zida ko'tarib turadigan asosiy qattiq tayanchi skeletdir.

Odami skeleti, asosan, uch bo'lakka bo'linadi: bosh suyagi, gavda suyaklari va qo'l-oyoq suyaklari.

39-rasm. Gavda skeleti:

- 1 - bo'yin umurtqasi; 2 - o'mrov;
- 3 - kurak; 4 - to'sh; 5 - umurtqa pog'onasi; 6 - qovurg'alar;
- 7 - bilak suyagi; 8 - bel umurtqasi;
- 9 - tirsak suyaklari; 10 - qo'l panjasi suyaklari; 11 - yonbosh suyagi;
- 12 - dumg'aza; 13 - dum;
- 14 - son suyagi; 15 - boldir suyaklari;
- 16 - oyoq panjasining suyaklari.

Gavda suyaklari umurtqa va ko'krak qafasidan iborat. Ko'krak qafasi suyak-tog'aylardan iborat harakatchan tuzilma bo'lib, ko'krak bo'shlig'ida o'pka, yurak kabi ichki a'zolar joylashgan bo'ladi. Ko'krak qafasi gavda umurtqalari, 12 juft qovurg'a va to'sh suyagining birikmalaridan tuzilib, konussimon shaklga egadir.

Gavda umurtqa pog'onasini hosil qiluvchi suyaklar — umurtqalarning o'simtalari. U 33–34 ta umurtqadan tarkib topadi. Umurtqa pog'onasi skeletning asosiy o'qi bo'lib, uning ustki qismini pastki qismi bilan birlashtirib turadi, u egiluvchan toq suyak tuzilmasidan iborat. Umurtqa pog'onasi 7 ta bo'yin, 12 ta ko'krak, 5 ta bel, 5 ta dumg'aza va 4–5 ta dum umurtqalaridan iborat bo'ladi va bo'yin, ko'krak, bel, dumg'aza hamda dum bo'limlariga bo'linadi. Umurtqa pog'onasining uzunligi butun tana uzunligining 40 foizini tashkil etadi (39-rasm).

GAVDA MUSKULLARI (KO'KRAK, QORIN, ORQA YELKA, TOZ VA BOLDIR MUSKULLARI)

Butun gavda va gavda ayrim qismlarining tashqi ko'rinishi hamda shakli muskullarga bog'liqdir. Muskullar teri ostida suyaklarni qoplab turadi va bo'g'imlar orqali skeletning turli suyaklarini bir-biri bilan birlashtiradi. Gavda muskullarini joylashuvi va vazifalariga ko'ra uch bo'limga bo'lish mumkin: 1) gavda muskullari; 2) chanoq muskullari; 3) yelka kamari muskullari (40-rasm).

Gavda muskullari chanoq bilan ko'krak qafasi o'rtasida joylashgan, umurtqa pog'onasi bo'ylab va qovurg'alar orasida yotadigan muskullardir.

Chanoq muskullariga o'rta va katta dumba muskullari kiradi. O'rta dumba muskuli juft muskul bo'lib, chanoqning yon yuzasini hosil qiladi, u yonbosh suyagining yon yuzasidan boshlanib, yelpig'ichga o'xshab torayib boradi. Katta dumba muskuli ham juft bo'lib, o'z jufti bilan dumba yarimshartlarini hosil qiladi.

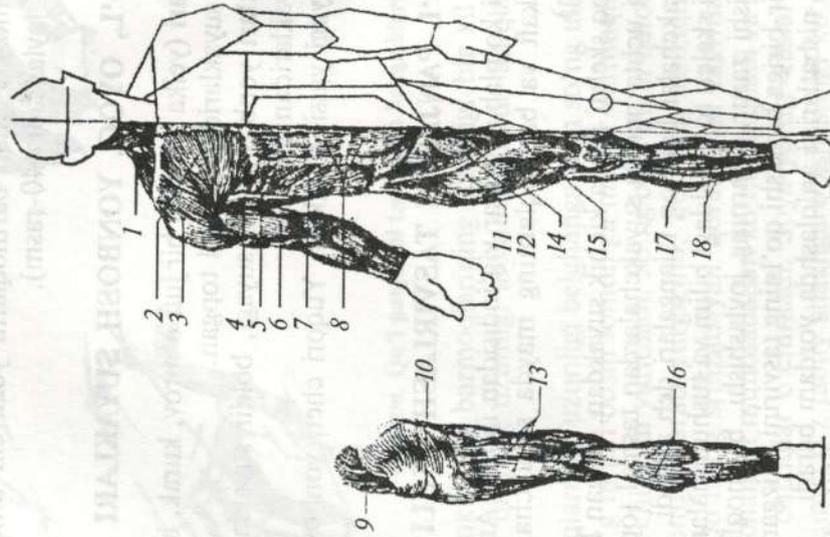
Yelka kamari muskullari: ko'krak qafasi ustida xuddi shu asosga kiygizilgandek turadigan va unga bog'langan harakatchan juft suyak muskul massivi joylashgan, mana shu massiv qo'llarning yuqori qismlarini harakatga keltiradi va gavda bilan qo'llar o'rtasidagi oraliq halqa bo'lib, yelka kamari deb ataladi!

Qorin muskullari ko'krak qafasidan tushib keladigan juft, yassi muskullar bo'lib, qavatma-qavat yotadi va ko'krak qafasi bilan

¹M.S.Rabinovich. Odam, to'rt oyoqli hayvonlar va parrandalar plastik anatomiyasi. T., «O'qituvchi». 1980, 36-bet.

chanoq o'rtasidagi oraliqni to'ldirib, qorinning oldingi, yon va orqa devortlarini hosil qiladi.

Boldir muskullari¹ oldingi, orqa va tashqi muskullarga bo'linadi. **Oldingi boldir muskullari** teri ostida katta boldir suyagining oldingi o'tkir qirrasiga taqalib turadi, qisqarganda qavariq bo'lib, payi relyefli

40-rasm. Gavda muskullari:

- 1 — trapetsiyasimon muskul; 2 — ko'krak katta muskul; 3 — deltasimon muskul; 4 — organning umumiy muskuli; 5 — tishli muskul; 6 — ikki boshli muskulning kalta boshchasi; 7 — qorinning ichki qiyiq muskuli; 8 — qorinning to'g'ri muskuli; 9 — o'rta dumba muskuli; 10 — katta dumba muskuli; 11 — sonning to'g'ri muskuli; 12 — tikuvchilar muskuli; 13 — son muskullari; 14 — yaqinlashiruvchi muskullar; 15 — sonning ichki serbar muskuli; 16 — boldir muskuli; 17 — kambalasion muskul; 18 — oldingi katta boldir muskul.

¹M.S.Rabinovich. Odam, to'rt oyoqli hayvonlar va parrandalar plastik anatomiyasi. T., «O'qituvchi». 1980, 124-bet.

bo'lib ko'rinadi. **Boldirning orqa muskullari** ikki guruhdan tashkil topgan: yuzada yotuvchi relyefli muskullar va chuqurlikda joylashib, faqat bir joyda yuzada paydo bo'luvchi muskullar. Boldirning tashqi muskullari kichik boldir suyagining boshchasi bilan tashqi to'pichni qoldirib, shu suyakni deyarli boshdan oyoq qoplab turadi va kambalasiyon muskul bilan barmoqlarni yozuvchi umumiy uzun muskul orasida joylashadi (40-rasm).

QO'L, OYOQ, YONBOSH SUYAKLARI

Qo'l suyaklari (yelka kamari) bir juft o'mrov, kurak, bilak, tirsak va qo'l panjasi suyaklaridan tashkil topgan.

Oyoq suyaklari yonbosh, son suyagi, boldir suyaklari va oyoq panjasining suyaklaridan iborat.

Yonbosh suyagi yassi, bukkidir. Yuqori cheti yonbosh qirrasini hosil qiladi.

QO'L PANJASINI TASVIRLASH USULI

Qo'l panjasi ko'plab suyaklar yig'indisidan iborat. Aniqroq qilib aytsak, bilak, kaft va barmoqlarning mayda suyakchalarini hosil qiladi (41-rasm).

Bosh barmoq skeleti ikkita kichik suyakdan, qolgan har bir barmoq skeleti esa uchta mayda suyakchalardan tashkil topgan, mana shu mayda suyakchalar barmoq falangalari deb ataladi.

Qo'l panjasi skeleti to'g'risidagi bilim va tushunchalarni talabalar to'la o'zlashtirishi zarur. Ularning joylashishi, barmoqlarning bo'g'imlar bilan bir-biriga birikishi qo'lning tasvirini chizganda tayanch nuqtalari bilan nisbatlarini aniqlashda yordam beradi.

Har doim biron-bir buyumni chizganda uning bir bo'lagi o'Icham sifatida asos qilib olinadi. Qo'lning tasvirini chizganimizda ham bir barmoq suyagi o'Ichami uchun asos qilib olinsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Qo'lning o'Ichami birligi sifatida o'rta barmoq «asosi»ning uzunligi olinadi. Dastlab qo'lning to'rtburchakka o'xshash umumiy ko'rinishi qog'ozga chiziladi. Undan keyin o'Icham birligi asosi sifatida olingan qo'lning uzunligi o'lchanadi, uning oralig'i to'rt o'Ichamga teng ekanligi aniqlanadi. (O'rta barmoqning uchidan bilak suyaklarining bilak suyagiga birikkan bo'g'imgacha). So'ngra qo'lning eniga o'rta chiziqlari chiziladi, bu chiziqlar barmoq bilan kaftning birikish bo'g'imlariga mos keladi.

41-rasm. Qo'l panjasini tasvirlash bosqichlari.

Ma'lumki, qo'l barmoqlarining uzunligi bir xil emas. Shuning uchun har birining uzunligi alohida-alohida aniqlanib belgilanishi kerak.

Barmoqlarning uzunligi belgilangandan so'ng ularning kaft bilan birikish bo'g'imlari boshi tomoniga har bir barmoqning yo'nalishini belgilovchi chiziqlar yuritiladi. So'ng bo'g'imlar qatorini biriktiruvchi chiziqlar eniga qarab yurgizilib, qo'lning chiziqli konstruksiyasi topiladi. Qo'lning stilizatsiyali qoralamasi tasvirlangandan so'ng hamma o'lchamlar munosabatlari ko'rib chiqiladi va kerak bo'lmagan yordamchi chiziqlar o'chiriladi. Soya-yorug' tuslar shtrixlar orqali qo'l panjasining o'z tabiiy shakliga o'xshashligi ko'rsatiladi.

OYOQ PANJASINI TASVIRLASH USULI

Oyoq panjasi suyaklarining tuzilishi ham qo'l panjasi suyaklari tuzilishiga o'xshash, ular ham qo'l panjasi kabi uchta qismdan: tovon do'mbog'i, oyoq kaft suyagi va tirmoq falangalaridan tashkil topgan (42-rasm).

Kaft usti oshiq suyak, tovon suyagi, qayiqsimon suyak, uchta ponasimon va kubsimon suyaklardan tashkil topgan. Oshiq suyak past tomondan tovon suyagiga, oldingi tomondan esa qayiqsimon

bo'lib ko'rinadi. **Boldirning orqa muskullari** ikki guruhdan tashkil topgan: yuzada yotuvchi relyefli muskullar va chuqurlikda joylashib, faqat bir joyda yuzada paydo bo'luvchi muskullar. Boldirning tashqi muskullari kichik boldir suyagining boshchasi bilan tashqi to'pigni qoldirib, shu suyakni deyarli boshdan oyoq qoplab turadi va kambalasiyon muskul bilan barmoqlarni yozuvchi umumiy uzun muskul orasida joylashadi (40-rasm).

QO'L, OYOQ, YONBOSH SUYAKLARI

Qo'l suyaklari (yelka kamari) bir juft o'mrov, kurak, bilak, tirsak va qo'l panjasi suyaklaridan tashkil topgan.

Oyoq suyaklari yonbosh, son suyagi, boldir suyaklari va oyoq panjasining suyaklaridan iborat.

Yonbosh suyagi yassi, bukikdir. Yuqori cheti yonbosh qirrasini hosil qiladi.

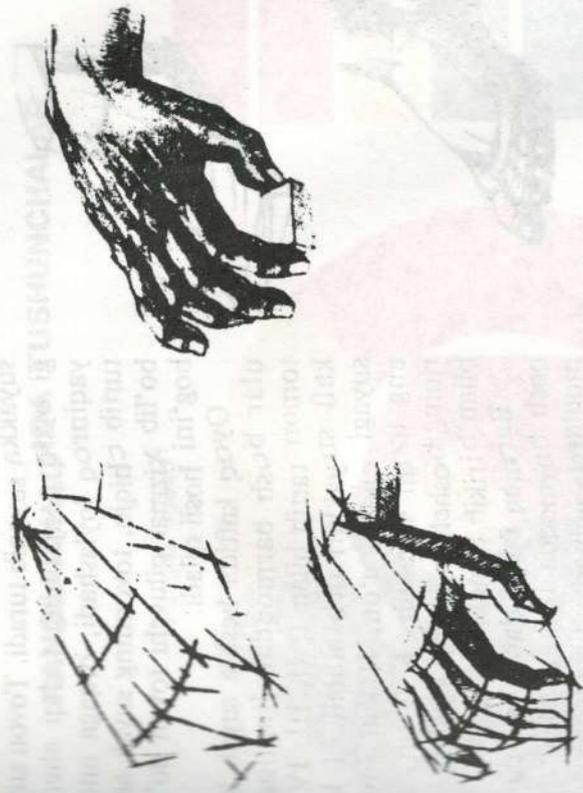
QO'L PANJASINI TASVIRLASH USULI

Qo'l panjasi ko'plab suyaklar yig'indisidan iborat. Aniqroq qilib aytak, bilak, kaft va barmoqlarning mayda suyakchalarini hosil qiladi (41-rasm).

Bosh barmoq skeleti ikkita kichik suyakdan, qolgan har bir barmoq skeleti esa uchta mayda suyakchalardan tashkil topgan, mana shu mayda suyakchalar barmoq falangalari deb ataladi.

Qo'l panjasi skeleti to'g'risidagi bilim va tushunchalarni talabalar to'la o'zlashtirishi zarur. Ularning joylashishi, barmoqlarning bo'g'imlar bilan bir-biriga birikishi qo'lning tasvirini chizganda tayanch nuqtalari bilan nisbatlarini aniqlashda yordam beradi.

Har doim biron-bir buyumni chizganda uning bir bo'lagi o'lcham sifatida asos qilib olinadi. Qo'lning tasvirini chizganimizda ham bir barmoq suyagi o'lchami uchun asos qilib olinsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Qo'lning o'lchami birligi sifatida o'rta barmoq «asosi»ning uzunligi olinadi. Dastlab qo'lning to'rtburchakka o'xshash umumiy ko'rinishi qog'ozga chiziladi. Undan keyin o'lcham birligi asosi sifatida olingan qo'lning uzunligi o'lchanadi, uning oralig'i to'rt o'lchamga teng ekanligi aniqlanadi. (O'rta barmoqning uchidan bilak suyaklarining bilak suyagiga birikkan bo'g'imgacha). So'ngra qo'lning eniga o'rta chiziqchalar chiziladi, bu chiziqchalar barmoq bilan kaftning birikish bo'g'imlariga mos keladi.

41-rasm. Qo'l panjasini tasvirlash bosqichlari.

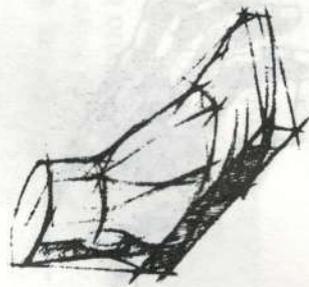
Ma'lumki, qo'l barmoqlarining uzunligi bir xil emas. Shuning uchun har birining uzunligi alohida-alohida aniqlanib belgilanishi kerak.

Barmoqlarning uzunligi belgilangandan so'ng ularning kaft bilan birikish bo'g'imlari boshi tomoniga har bir barmoqning yo'nalishini belgilovchi chiziqchalar yuritiladi. So'ng bo'g'imlar qatorini biriktiruvchi chiziqchalar eniga qarab yurg'uzilib, qo'lning chiziqchi konstruksiyasi topiladi. Qo'lning stilizatsiyali qoralamasi tasvirlangandan so'ng hamma o'lchamlar munosabatlari ko'rib chiqiladi va kerak bo'lmagan yordamchi chiziqchalar o'chiriladi. Soya-yorug' tuslar shtrixlar orqali qo'l panjasining o'z tabiiy shakliga o'xshashligi ko'rsatiladi.

OYOQ PANJASINI TASVIRLASH USULI

Oyoq panjasi suyaklarining tuzilishi ham qo'l panjasi suyaklari tuzilishiga o'xshash, ular ham qo'l panjasi kabi uchta qismdan: tovon do'mbog'i, oyoq kaft suyagi va tirnoq falangalaridan tashkil topgan (42-rasm).

Kaft usti oshiq suyak, tovon suyagi, qayiqsimon suyak, uchta ponasiyon va kubsimon suyaklardan tashkil topgan. Oshiq suyak past tomondan tovon suyagiga, oldingi tomondan esa qayiqsimon

42-rasm. Oyoq panjasini tasvirlash bosqichlari.

suyakka suyanib turadi. Tovon suya-gi oyoq panjasining tashqi chetiga yaqinroq joylashadi, orqaga ancha turtib chiqib, tovonning suyak asosi bo'lib xizmat qiluvchi tovon do'm-bog'ini hosil qiladi.

Oyoq kaftida beshta suyak bor, ular bosh barmoqdan jimjiloqqa tomon tartib bilan I, II, III, IV, V kaft suyaklari deb ataladi. I kaft suyagi eng yo'g'on, II kaft suyagi eng uzun suyakdir. Kaft suyakla-rining boshchalari barmoq falangalari bilan birikib turadi.

Barmoq falangalari 14 ta bo'lib, bosh barmoqda ikkita, qolgan bar-moqlarda uchta. Oyoq panja-sini tasvirlashdan oldin uning tashqi shaklini kuzatamiz. Oyoq panjasining barmoqlar tomoni yalpoqsimon shaklda bo'lib, baliq qanotiga o'xshaydi va resorni eslatadi. Yon tomondan qarasa, to'g'ri o'xshash uchburchakni hosil qiladi.

Yaxshilab kuzatgandan keyin yuqoridagi fikrlarimizni dastlabki qoralamada qog'ozga tushiramiz.

Tovonni tasvirlashda, avvalo, to'rtburchak chiziladi, unga silindrsimon shakl o'rnatiladi. Shundan keyin silindr bilan tovon oralig'idagi oyoqning konus shakli ustki qismi tasvirlanadi. Bu yerda oyoqning umumiy stilizatsiyali shakli ham yaqqol ko'rinadi. Undan keyin soya-yorug' tuslarini berish shtrixlar yordamida davom ettiriladi.

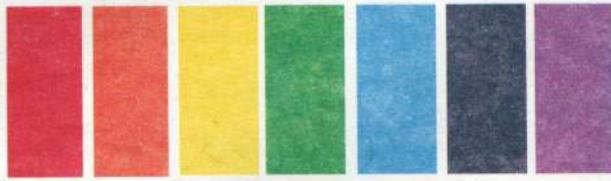
ODAM GAVDASINING MUTANOSIBLIGI. BOLALAR VA KATTALAR GAVDASI

Odam gvdasining mutanosibligini tasvirlash uchun o'rta maxsus kasb-hunar kollejlari o'quvchilari, umuman, tasviriy san'at bilan shug'ullanuvchi barcha tasviriy san'at nazariyalaridan chuqur bilim hamda malakaga ega bo'lishi lozim.

Inson gvdasi, shuningdek, bolalar gvdasi ham jinsiga ko'ra tuzilishi bo'yicha birmuncha farq qiladi. Rassom va haykaltaroshlar

RANGLAR HAQIDA TUSHUNCHALAR

Ranglar spektri

Kamalak rangi

Xromatik tanglar

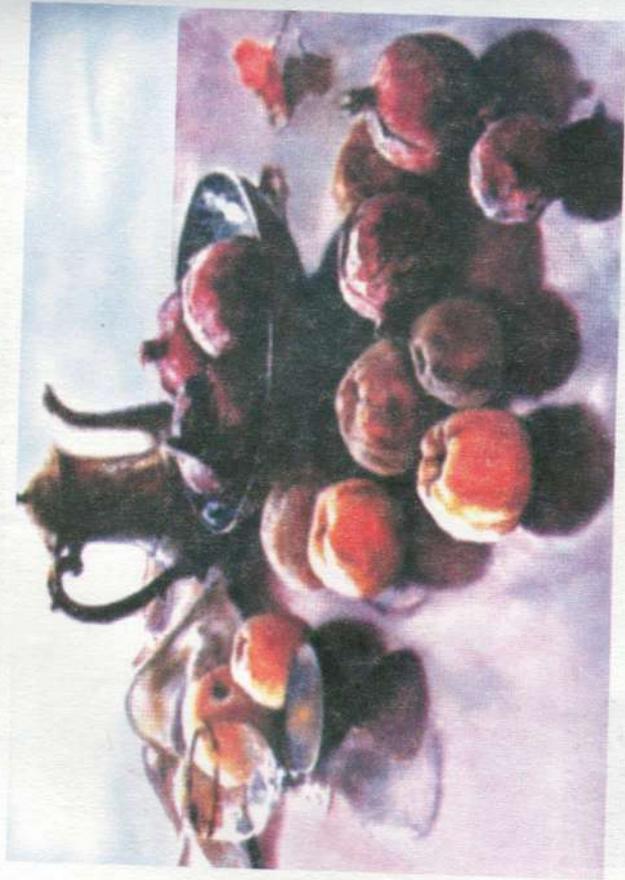
asosiy ranglar

Spektrdagi sovuq ranglar

Spektrdagi iliq ranglar

Axromatik ranglar

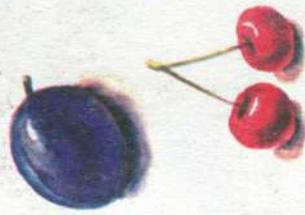
II. M. Nuriddinov. «Naturmort».

IV. Barglarni rangda tasvirlash.

V. Mevalarni rangda tasvirlash.

VI. Meva va sabzavotlarni rangda tasvirlash.

III. Ranglar aralashmasi.

VII. Meva va sabzavotlarni rangda tasvirlash.

VIII. A. Isaxojiyev. «Manzara».

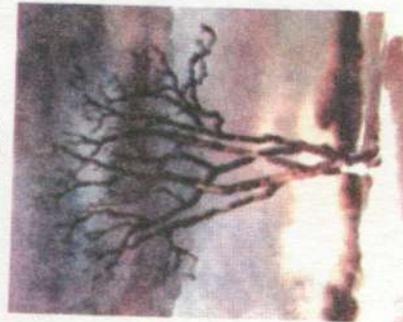
Bahor.

Yoz.

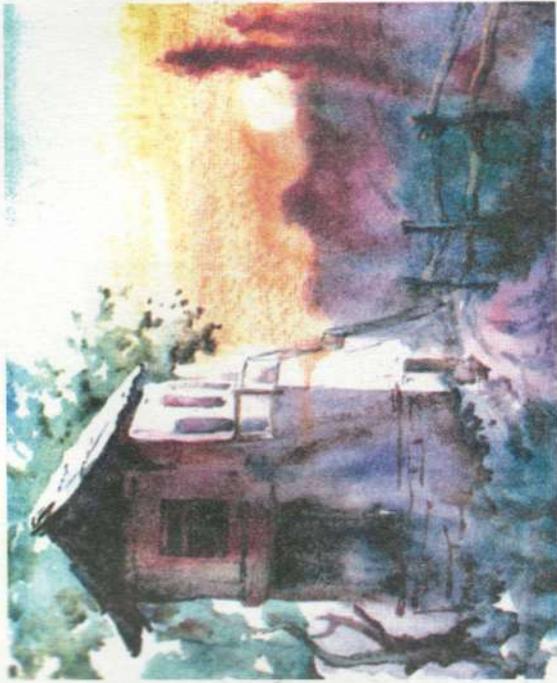

Kuz.

Qish.

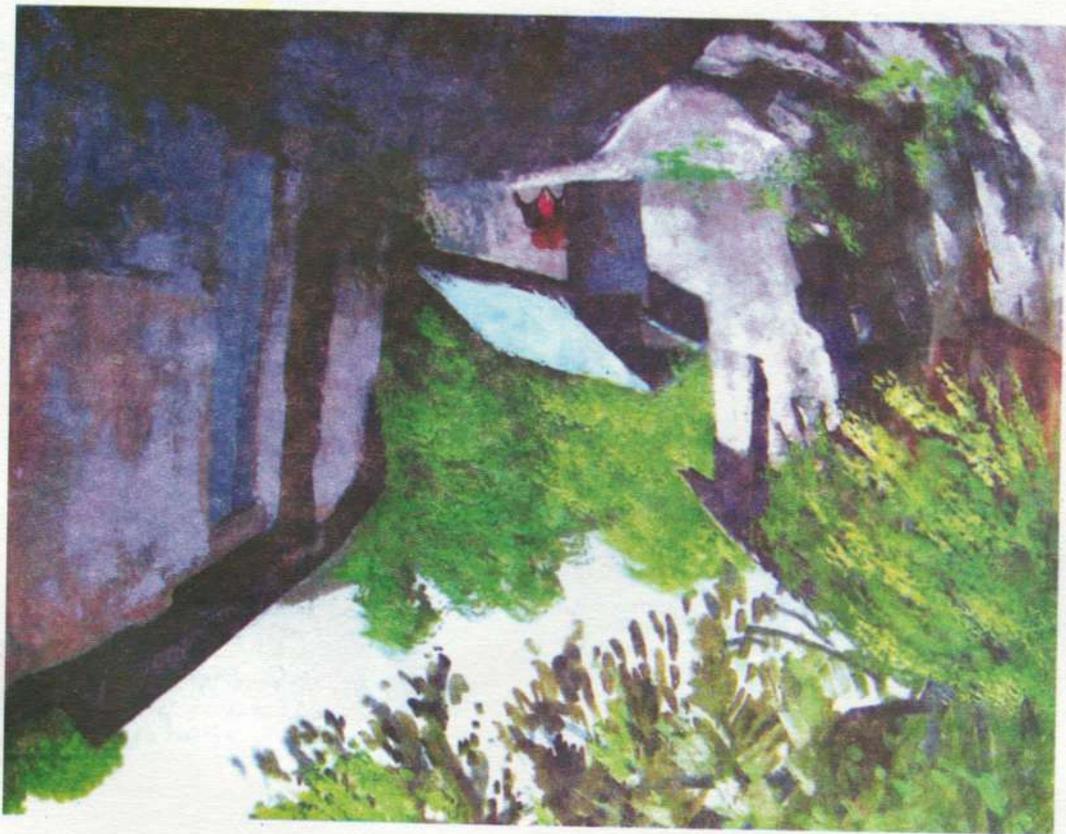
IX. Yil fasllarida daraxtning tasviri.

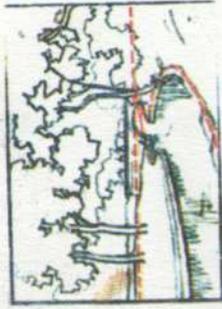
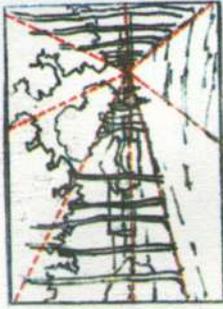
X. «Etyud». Akvarel.

XI. «Bahor». Guash.

XII. H. Abdusalomxo'jayev. «Qishloq ko'chasi».

XIII. Manzara kompozitsiyasi.

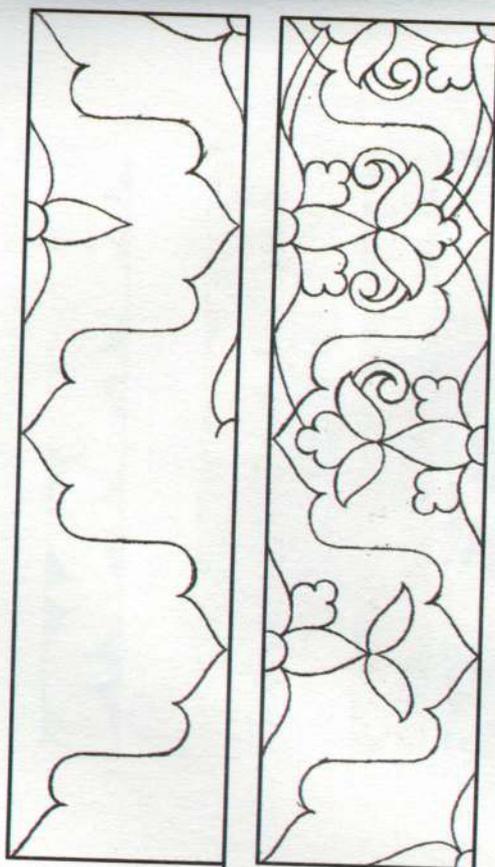
TAYYOR NAQSH NAMUNASIDAN KO'CHIRISH

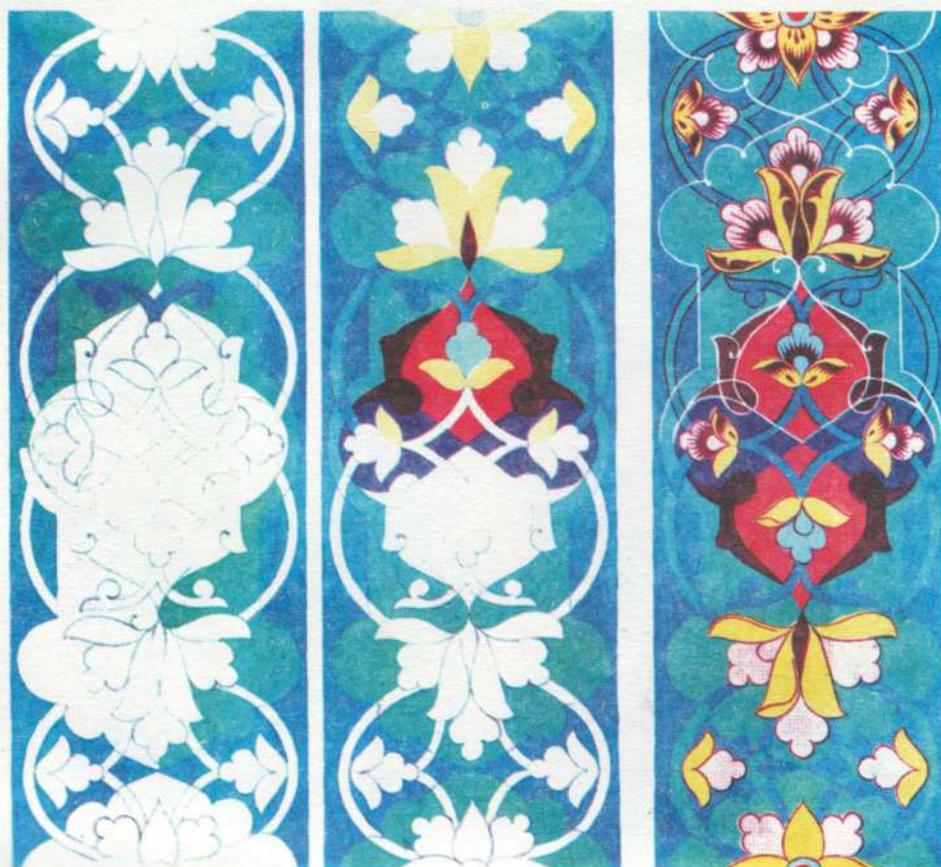
XV. Naqshning boshlang'ich gullarini chizish va bo'yash bosqichlari.

XIV. Qushni akvarelda ishlash usuli.

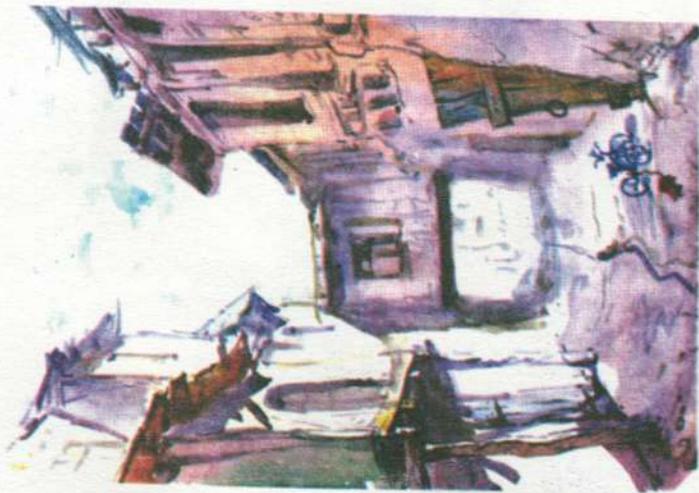
XVI. Qo'sh mehrobii islimi naqshi.

XVII. Patnis gul islimi naqshi.

XVIII. Manzaraning turli holatdagi ko'rinishi.

XIX. Etyud. «Eski shahar». Akvarel.

XX. H. Abdusalomxo'jayev. «Yoz».

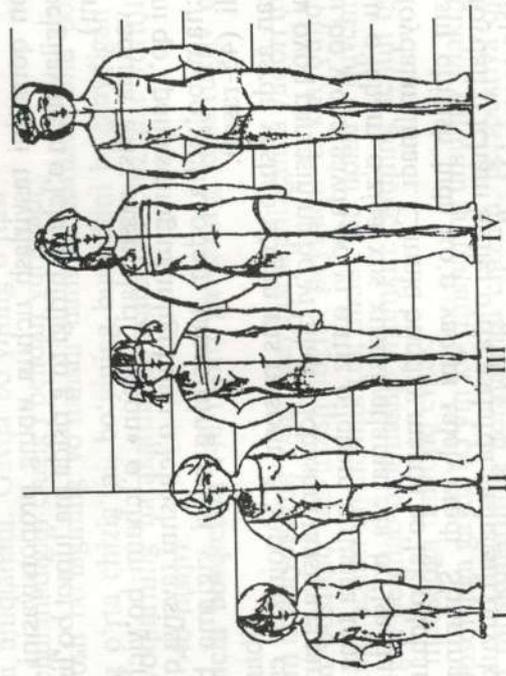
XXI. Sh. Abdurashidov. «Opa-singillar».

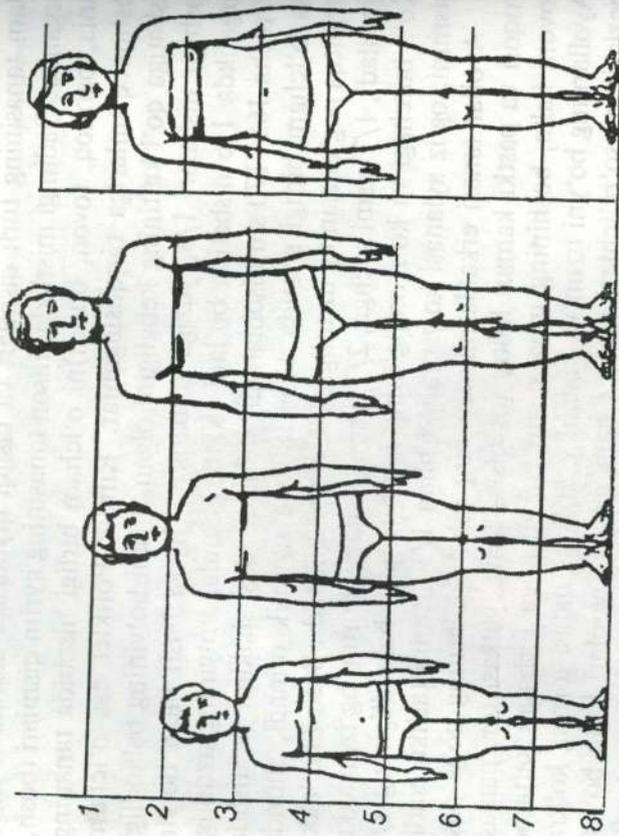
XXII. N. Oripova. «Nodirabegim».

odam tanasining turli qismlari va tashqi qiyofasiga alohida e'tibor berganlar. Qadimgi misrliklar inson tanasining ayrim qismlari (bosh, panja, barmoq, tovon, burun)ni o'lcham birligi hisobida tananing boshqa qismlariga taqqoslaganlar. Rimlik Poliklet esa o'lcham nisbatiga qo'l kaftining kengligini olgan. Inson bo'yining balandligi boshiga nisbatan $1/8$, yuziga nisbatan $1/10$ va bosh bilan bo'yin birgalikda $1/6$ nisbatida bo'ladi. Katta odamlar bo'yining uzunligi o'rtacha $165-170$ sm hisoblanadi. Inson gavdasi shaklini yaratishda esa o'lcham birligi sifatida $175-180$ sm uzunlik olinadi, shunda umurtqa pog'onasining uzunligi 40% ni tashkil etadi. Bosh 7 bo'lakka ajratiladi, $1/7$ qismi sochga, $2/7$ qismi peshana, burun, og'iz, iyakka. Ko'z burchagi va ko'z oralig'ining har biri bosh balandligining $1/8$ qismini, og'iz aylanasi ko'z oralig'i bilan $1/3$ qismini tashkil etadi.

Ayollar tanasi erkaklarnikidan farq qiladi. Ularning bo'yi past, yuqori va pastki kamari kalta, tos qismi keng, yelkasi tor, panjasi, tovonni kalta, boshining miya qismi yuz qismiga nisbatan kattaroq. Ayollarning bo'yni uzun va ingichka, ko'krak qafasi torroq, ko'krak bezlarining so'rg'ichlari oralig'i ham qisqa. Oyoqlari kalta bo'lishi sababli, ayollarda kindik yuqoriroqda joylashgan bo'ladi. Ayollar boshi ham erkaklarnikiga nisbatan kichik. Tana qismlarining nisbati yosh bola va o'smirlarda voyaga yetgan odamlarga nisbatan keskin farq qiladi. Chaqaloqlarning boshi tanasining $1/4$ qismini tashkil etadi. Ikki yoshli bola boshi bo'yining o'lchami bo'yiga -7 ta. Yetti

43-rasm. Tana qismlarining nisbati. Qizlar tanasi nisbati.

44-rasm. Inson qomatini tasvirlash nisbati.

yoshli o'g'il bolaning bo'yi 122 sm, boshining balandligi — 21 sm, yuzining balandligi 10 sm, panjasining uzunligi 14 sm, yelka kengligi 28 sm, tos kengligi 26 sm, kindigidan to tovonigacha 67 sm, tepa suyagigacha — 66 sm (43-rasm).

Inson qomatini tasvirlash uchun uning proporsiyasini aniqlaydigan, belgilaydigan o'lcham birligi to'g'risida ma'lumot bo'lishi kerak (44-rasm).

O'z vaqtida Misr rassomlari «kanon» o'lchami bo'yicha inson gavdasini qo'l panjasining uzunligi bilan o'lchashni tavsiya qilishgan. Bu o'lcham bo'yicha odam tanasining bo'yi yigirma bo'lakka bo'linadi (45-rasm).

O'tgan asrda yashab o'tgan rus rassomi A.Sapojnikov esa odam gavdasini oyoq panjasining bo'yi bilan o'lchashni tavsiya etgan. Uning o'lchami bo'yicha gavda bo'yi o'ttiz o'lcham birligiga teng bo'lgan ekan. Bu o'lcham o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lsa-da, undan amalda foydalanilmadi. Chunki bunday mayda bo'lak o'lcham birligi bilan rasm chizish juda ko'p vaqtni talab etadi. Shuning uchun amalda foydali o'lcham birligi o'rta asrlarda yashagan buyuk rassom Mikelanjelo tomonidan ilgari surildi. U gavdani inson boshi uzunligining o'lcham birligi etib tavsiya qildi. Agarda shu o'lcham birligi

bilan o'lchaydigan bo'lsak, u sakkiz bo'lakka bo'linadi. Masalan, bosh, yelkadan ko'krak-kacha, ko'krak markazidan kindikkacha va hokazo.

Ayrim holda odamning bo'yi boshiga nisbatan yetti yoki yetti yarim bo'lakka bo'linishi ham mumkin.

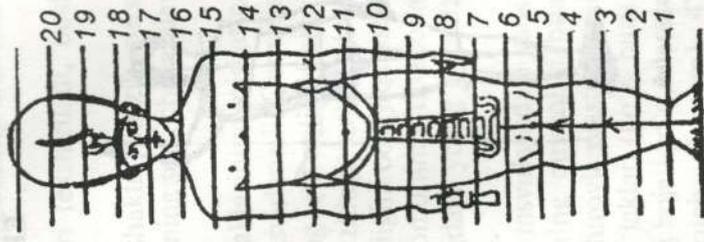
Inson gavda proporsiyasi o'lchamining yana boshqa usullari ham mavjudki, ularni bilib qo'yish maqsadga muvofiqdir. Masalan, qo'l gorizontaal cho'zilganda ikki qo'l boshlarining oraliq masofasi odam bo'yiga teng keladi. Odam bo'yining tik o'rtasidan o'tgan chiziq jins muskuli boshlanish joyidan o'tadi.

Birinchi bosqich. Rasm chizish har galidek to'g'ri joylashtirishdan boshlanadi. Qog'ozga gavdaning umumiy ko'rinishi joylashtirilganidan keyin tananing o'ng tomonidagi og'irlik markazi belgilanadi. Bu tik chiziq bo'lib, bel umurtqasidan o'tadi. Keyin bosh o'lcham birligi sifatida olinib, uning bo'yiga (qalam bilan o'lchab) qo'yib chiqiladi, shu orqali tasvirlanayotgan gavdaning uzunligi va necha bo'lakka bo'linishi aniqlanadi. Gavda bo'yining o'rtasi bo'lib belgilanadigan chizig'i belidan yuritiladi va yonbosh bo'laginging yo'nalishi ham ko'rsatiladi. Shu bosqichda boshning o'rta chizig'ini, bo'yining burlishini belgilaydigan va qo'l bilan oyoqlarning harakatini ko'rsatuvchi chiziqlar yuritiladi (1-bosqich, 46-rasm).

Ikkinchi bosqichda (46-rasm) gavdaning konstruktiv qurilishi tasvirlanadi.

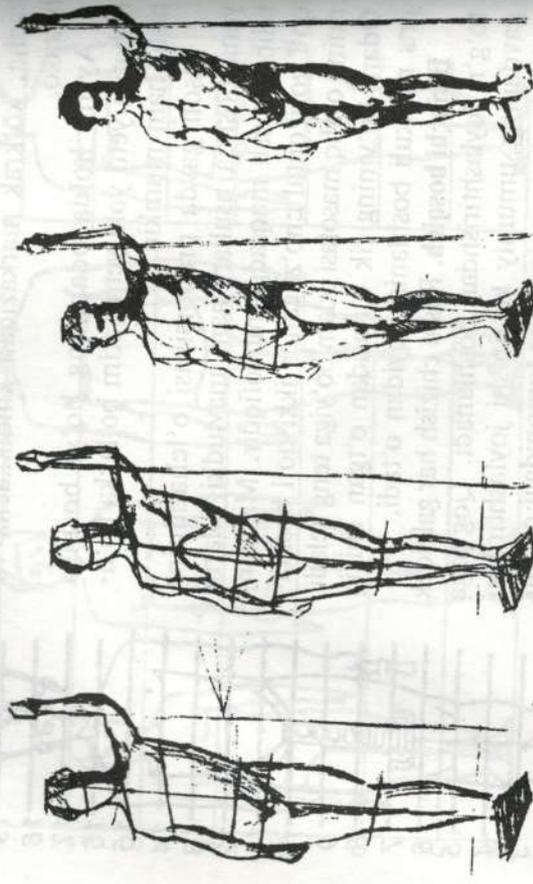
Ayrim adabiyotlarda odam gavdasini chizganda yuqori tomonini oyoqdan boshlab tasvirlash lozim deyiladi. Lekin bunday usul o'quvchilar uchun qiyinchilik tug'diradi. Bu holda o'quvchi nisbatlarni to'g'ri belgilab ololmasligi mumkin. Shuning uchun bu usulni qo'llash maqsadga muvofiq emas.

Bu bosqichga gavda bo'yin ko'rinishining umumiy shaklini belgilaydigan muskullarining qoralamasi chizilib, perspektiva qisqarish-

45-rasm. Odam tanasini tasvirlashda Misr usuli (kanon).

ERKAK VA AYOLLAR QOMATI

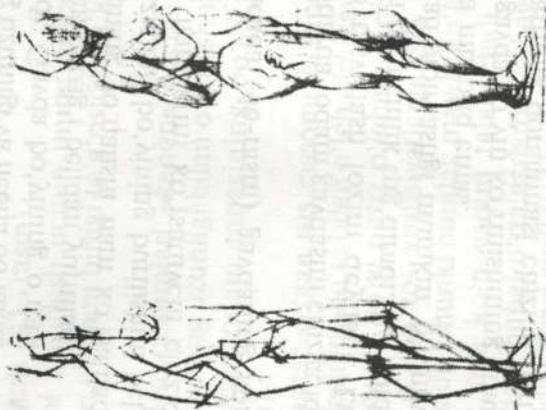
1-bosqich

2-bosqich

3-bosqich

4-bosqich

46-rasm. Tik turgan erkak qomatini tasvirlash bosqichlari.

47-rasm. Ayol qomatini tasvirlash usuli.

lariga asoslanib tasvirlanadi. Bunda o'quvchiga insonning anatomik tuzilishi haqidagi bilimlar qo'l keladi.

Qo'l-oyoq taqqoslanib nisbat munosabatlari tekshiriladi, bosh va gavdaning burilish yo'nalishlari aniqlanadi.

Qomatning ko'krak kletkasini belgilaydigan shaklini chizib, perspektiv qisqarishlari ko'rsatiladi, undan keyin tananing soya chegaralari belgilanadi (2-bosqich).

Uchinchi bosqichda (46-rasm) tana mushaklarining nisbatlari o'lchanib, shtrixlar yordamida soya-yorug'ligi tasvirlanadi. Qomatini shtrixlashda tanadagi yorug'lik bilan soyaning quyuvligi har xil ekanligiga e'tibor berish lozim. Masalan, yuzidagi soyasi gavda tusining soyasiga nisbatan ancha quyuvroq ekanligini oddiy qarashda ham ko'rish mumkin. Agarda qomatning o'ng tomonini e'tibor bilan kuzatsak, boshdan tovongacha bo'lgan oraliqdagi yorug'lik asta-sekin quyuvlanib soyasiga birikadi (3-bosqich).

To'rtinchi bosqichda surat konstruksiyasini tasvirlashdagi asosiy yordamchi bo'lgan kontup chiziqlari shtrixning quyuvligi bilan qo'shilib ko'rinmasligi kerak va qomatning chiroyli plastik tasviri jonlanadi. Bu yerda gavdaning ayrim mayda bo'laklari (ko'z, burun, qo'l-oyoq panjalari va h.k.)ni aniq tasvirlashning hojati yo'q, ularning umumiy shakli bilan chegaralaniladi (4-bosqich, 46-rasm). 47-rasmda yuqorida ko'rsatilgan bosqichlar bo'yicha ayol qomati tasvirlangan.

Umumlashtirish bosqichida ayrim o'quvchilar uning tabiiy ko'rinishiga yaqinlashtirish maqsadida soya qismlarini to'qlashtiradilar. Natijada o'sha qismlar qora dog' bo'lib suratni buzadi, unumli mehnat zoye ketmasligi uchun buni o'z vaqtida to'xtatish kerak.

PORTRET JANRI, UNING RIVOJLANISHI. O'ZBEK TASVIRIY SAN'ATIDA PORTRET JANRI

Insonning ichki ruhiy olami bilan bog'langan holda aniq bir obraz yaratilishi **portret san'ati** deb yuritiladi. Portret yaratish o'ziga xos murakkab jarayon bo'lib, insonning anatomik tuzilishidan tortib ichki ruhiy, ma'naviy holati, shuningdek, tashqi ko'rinishidagi barcha jihatlarini aks ettirish bilan san'at darajasidagi asar bo'lishi mumkin. Portretchi rassom odamlarga xos turli harakatlarni his qila bilishi, ayniqsa, odamning qiyofasidagi samimiylik yoki soxta jihatlarini tasvirlay olish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak.

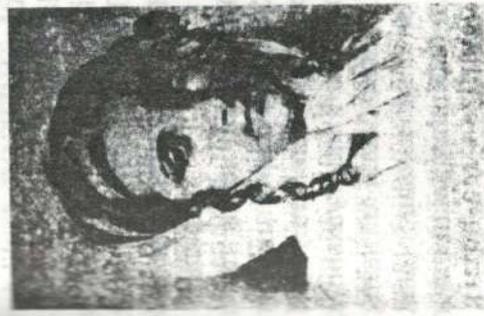
O'zbekiston xalq rassomi, akademik Malik Nabiyeov buyuk siymolar obrazini o'ziga xos talqin eta olgan iste'dodli mo'yqalam sohibidir. Uning «Amir Temur» portreti fikrimiz dalilidir. Buyuk sarkardaning taxtda o'ychan, qilich bandiga qo'llarini qo'yib o'tirgan holati mohirona tasvirlangan. Uning yurt tinchligi, xalq farovonligini o'ta ziyaliklik bilan mushohada etayotganligi ishonarli ko'rsatilgan. Boshidagi shohlik toji barvasta qomatiga juda mos tushgan. Uning nihoyatda qattiqqo'lligi, dovyurak va abjirligi, o'ta zakovatligi yuz qiyofasida o'z ifodasini topgan.

Inson obrazini yaratish tasviriy san'atda eng murakkab jarayon hisoblanadi.

Tasviriy san'atning portret janri insonning ma'naviy qiyofasini o'zida ifodalash bilan san'atning boshqa turlaridan burmuncha farq qiladi. Portret orqali inson obrazini mohirona ko'rsata olgan buyuk rassomlar qatoriga Kamoliddin Behzod, Leonardo da Vinchi, Rembrandt, shuningdek, o'zbek rassomlaridan Abdulhaq Abdullayev, Rahim Ahmedov, Chingiz Ahmarov, Malik Nabiyeov kabi bir qancha rassomlarni kiritish mumkin.

Odam boshining tasviri ustida ishlashning butun majmui tasviriy san'atning ustuvor tamoyili — umumiylikdan xususiylikka va xususiylikdan yana umumiylikka o'tishga asoslanadi. Boshqacha aytganda, naturaning qismlarini tahlil qilish orqadi umumiy shakl obrazini ifoda etish qoidasiga rioya qilish kerak. Bu tamoyil rasm chizish bo'yicha chop etilgan barcha o'quv dasturlarida o'z aksini topgan bo'lib, maxsus badiiy maktab, kasb-hunar kollejlari va oliy o'quv yurtlarida ham yetakchi hisoblanadi. U barcha o'quvchilarga (ularning davomli rasm chizish tayyorgarligi darajasidan qat'i nazar) taklif etiladi va bajarilishi talab qilinadi. O'quvchilar uni oson egallab olishlari va mazmuni bilan yaxshiroq tanishib chiqishlari uchun tasvir ustida ishlashning murakkab majmui alohida-alohida bosqichlarga bo'linadi. Bundan tashqari uslubiy izchillikka rioya qilgan holda tasvirlash o'quvchi uchun har bir bosqichni alohida tushunib yetishga va ular o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni anglashga imkon yaratadi. Ko'pchilik portretlar qog'oz yuzasining o'rtasida jamlanadi. Uyg'onish davri rassomlari ijodiy merosida bir qator portretlar mavjudki, ularda boshning yuz qismi rasm chetiga nihoyatda yaqinlashtirilgan (48-a, b rasmlar).

O'quv akademik rasmda kompozitsiya masalasi o'quv vazifasini hal qilishi bilan birga, uni murakkablashtirmaslikka yordam berishi kerak.

a

b

48-rasm. a — Broshar qalamtasviridan. «Ayol portreti».
b — P. P. Rubens. «N. Rubens korall taqinchoqlarda».

Ko'pchilik o'quvchilar rasm chizishda chiziqlardan qanday foydalanish kerak, bosh shaklini birdaniga aniq chiziq bilan ifodalash kerakmi yoki faqat yengilgina chizish lozimmi, deb so'raydilar. P. Chistyakov shunday yozgan edi: «Bu o'rinda har xil usullar bo'ladi: bir kishi qo'lida qalam bilan uzoq vaqt qarab turadi, so'ng shaklni tasvirlaydi, boshqasi esa qalamni qog'oz ustida tez-tez yurgiza boshlaydi va shu bilan birga bir yo'la belgilar chizadi, ya'ni ham joyi, ham harakati ustida ishlaydi. Xo'sh, qaysi biri durust? Har ikkisi ham ijobiy. Eng asosiysi, bosib chizmaslik. Chunki qora chiziqlar xatolarni ko'ra bilishni qiynlashtiradi. Bu xatolarni tuzatish esa undan-da qiyn».

Professional rassomning mahorati uning rasmini yengil va erkin chizib, ifoda eta olishidadir.

O'quv akademik rasm chizish jarayoni professional mahoratning mustahkam poydevori va pedagog-rassomni tarbiyalashning muhim bosqichi hisoblanadi.

Leonardo da Vinchi o'zining «Rangtasvir haqida kitob» asarida quyidagicha maslahat bergan edi: «Biz shuni aniq bilamizki, xatolar o'z asaringdan ko'ra begona kishilar asarida tezroq ko'zga tashlanadi va ko'pincha sen o'zgalarning kichkinagina xatosini ko'rasan-u,

o'zingning katta xatoyingni ko'rmasan. Ana shunday nodonlikdan qochish uchun shunday qil... shuni ta'kidlaymanki, rasm chizayotganingda yoningda katta ko'zgu bo'lishi kerak va sen unda o'z asaringni tez-tez ko'rib turishing lozim. Tayyor, ko'zga tashlanib turgan buyum esa, aksincha, u boshqa usta qo'li bilan bajarilgandek tuyulaveradi.

Shunda sen dastlabki holatga qaraganda o'z xatolaring ustida yaxshiroq mulohaza yurita boshlaysan. Shuningdek, o'rningdan turib, biror-bir boshqa ish bilan mashg'ul bo'lib qaytish ham yaxshi. Chunki asaring tepasiga yana qaytganingda u haqda yaxshiroq mulohaza yuritasan, agar sen doimo uning qarshisida o'tirsang, qattiy aldanib qolasan. Undan uzoqlashish ham yaxshi, chunki shunday qilganda asar kichikroq ko'rinadi, bir nazar bilan butun asar hajmini osonroq ko'rasan¹.

Ko'rish xotirasini rivojlantirishga qaratilgan mashqlarni auditoriya mashg'ulotlaridan tashqari uyda ham davom ettirish foydali. F.Tolstoy o'zining Badiiy akademiyada o'qigan yillarini eslab shunday yozadi: «Men akademiyadan uyga qaytib, sinfda qo'yilgan naturadan xotira asosida rasm chizish uchun xuddi sinfda bo'lgani kabi butun hafta davomida uyda rasmni davom ettirdim.

Men qiyofachining har bir yangi turish holatini shu usulda tasvirlayverdim. Keyinchalik qora bo'yoqqa bo'yalgan va loklangan katta taxta (sinf taxtasi) yasadim. Ana shu taxtada bo'r bilan sinfdagi modellarning asl kattaligini ham xotiradan chiza boshladim. Mening ushbu qilgan ixtiro va usulim foyda keltirdi, chunki naturani o'rganish jarayoni ancha tezlashdi va menga yordam berdi².

Shunday qilib, yosh rassom realistik san'atning u yoki bu qoidasini o'zlashtirish uchun uzoq yo'lni bosib o'tadi, yangi material bilan dastlabki tanishish, tugal ravishda egallashdan to uni amaliyotda qo'llashgacha bo'lgan ish uslubini o'rganib oladi. Ana shu yo'lda o'quvchi ma'lum tushunchalar, tasavvurlar, bilim va malakalar bilan boyiydi. Rassom bilimlari aniq, muayyan, ongli, amaliy va mustahkam bo'lishi lozim.

Rassomni tarbiyalash, uning badiiy mahoratini shakllantirish ishida qalamchizgilar muhim ahamiyat kasb etadi.

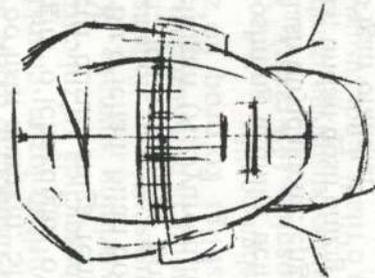
¹Леонардо да Винчи. Книга о живописи. М., 1934. 86 с.

²О.А. Аксиан. Натюра и рисование по представлению. М.: «Изобразительное искусство», 1985. 33 с.

PORTRET ISHLASHDAGI BOSQICHLAR

Portret chizishning birinchi bosqichi muhim ahamiyat kasb etadi. Portretning mazmunli chiqishi shu bosqichni to'g'ri bajarishga bog'liq. Chunki bu bosqich rasmning asosi hisoblanadi (**1-bosqich**: 49-rasm).

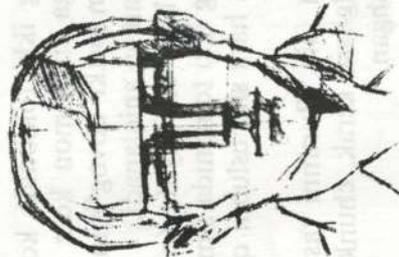
Bajarish bosqichining qonuniyatlariga tayanib boshning umumiy shakli qog'oz yuzasiga chiziladi. Bu yerda boshning oldingi va pastki tomonlaridan boshqa tomonlariga nisbatan ko'proq joy qoldiriladi. Undan chiziq yordamida boshning burilish yo'nalishini belgilab, uning tik o'rtangi chizig'i o'tkaziladi, bu chiziq ensa, qosh oralg'i-ning, burun uchi va engak ko'tarmasining tayanch nuqtalaridan aylana tarzidagi chiziqni hosil qiladi.

1-bosqich

2-bosqich

3-bosqich

4-bosqich

49-rasm. O'smir bola portretini tasvirlash bosqichlari.

Tayanch nuqtalaridan ko'z o'qlariga parallel yordamchi chiziqlar yuritilib boshning asosiy nisbatlari belgilanadi. Taqqoslash uchun nisbat o'lchamiga burunning uzunligi olinadi. Bu yerda ko'zning o'qlari boshning ham gorizonttal o'qi bo'lib hisoblanadi. Shu chiziq uzunligidan ko'zlarning chetki nuqtalari, quloqning eshitish teshigi, tashqi shakl belgilab olinadi.

2-bosqich (49-rasm). Bu bosqichda bosh asosiy mushaklarining umumiy shakl tuzilishi belgilanadi. Avvalgi bosqichda burunning o'rni belgilangan bo'lsa, endi uning umumiy chiziqli qanqasi tasvirlanadi.

Uning umumiy shakli prizmaga o'xshab to'rtta tekislikdan iborat. Burunning eni ko'zning uzunligiga teng va shu qatori ko'zning chetki nuqtasi bilan boshning chekka jiyak chizig'iga qadar oraliq o'lchamiga ham baravar bo'lishi mumkin. Shunday qilib, burun eni boshning ko'ndalangini o'lchaydigan o'lcham hisoblanadi. Boshning ko'ndalangiy yetti burun eniga teng (ikki quloq suprasini hisobga olgan holda). Bu o'lcham bilan boshning tik uzunligini ham o'lchash mumkin, lekin ko'proq boshning bo'yi burun uzunligi bilan o'lchab kelingan (A.Dyurerning metodik uslubi).

Shu o'lcham bilan hisoblanganda boshning uzunligi uch yarim burun uzunligiga teng keladi. Bu taqqoslash quyidagicha: engakning ostki chekka nuqtasidan burun uchigacha, undan qosh chizig'igacha va qoshdan peshana do'mbog'igacha bo'lgan oraliqlar.

Peshana do'mbog'idan tepagacha bo'lgan oraliq shu o'lchamning yarmiga teng keladi.

Burunning tasvirlash jarayonida uning ikki tomonida ko'z kosasining umumiy shaklini chizib, ichiga sharsimon ko'z olmasi belgilanadi. Undan ustki qovog'i bilan ostki qovog'ining ko'z o'rtaligidan qanchalik masofada joylashganligi aniqlanadi.

Ko'zni tasvirlash vaqtida ikkalasini ham bir paytda (parallel) chizish kerak, chunki ular bosh (yuz)ning ikki tomonida simmetrik tekislikda joylashgan. Quloqni chizganda ham shu uslubni qo'llash kerak.

Shu yerda bir narsani eslatib o'tish joiz. Burunni tasvirlash mobaynida quloqning ham tuzilishini belgilash kerak, chunki ularning uzunligi bir xil va bir qatorda joylashgan.

Tasvirlanayotgan bosh to'g'ri oldidan emas, balki to'rtidan uch qism burilishida bo'lgani uchun keyingi ko'rinishdagi ko'z yoki quloq yaqinroqda joylashgan ko'z bilan quloqdan ozgina bo'lsa ham

kichikroq bo'ladi. Bu perspektiva qonuniyati bo'lib, uni amalda qo'llash yoddan chiqmasligi zarur.

Og'iz tuzilishini chizganda burun bilan engak oralg'i uch bo'lakka bo'linadi. Yuqori bo'lakda og'iz joylashadi, bo'lak chizig'i o'zining o'q chizig'i hisoblanadi. So'ngra o'zining chekka nuqtalari — yuqori va pastki labning oraliq nisbatlari belgilanadi. Yuqori labni burun bilan bog'lovchi qirrasiga chiziqlar yuritiladi, chiziqning lab bilan qo'shilgan joyi yuqori tomoniga nisbatan kengroq bo'ladi.

Umuman, bosh mushaklarini chizish mobaynida ularning nisbatlarini tekshirib, soya-yorug'lari belgilanib, shtrixlarning berilib borilishi maqsadga muvofiq.

3-bosqich (49-rasm). Bu bosqichdagi rasmning maqsadi — sochni chizish jarayoni. Sochni chizganda uning yorug' qismi odam yuzining soyasiga nisbatan to'q qora bo'ladi. Shtrixlarni sochning yo'nalishiga qarab yuritish lozim, chunki bu uning tabiiyligini ko'rsatadi.

Bu bosqichda ko'zni chizishga ham ahamiyat berish lozim. Ko'z odam yuzining «oynasi». Ko'z orqali kishining ichki dunyosi va yosh xususiyatlarini ifodalash mumkin.

Shuning uchun rasmdagi tasvirning odamning tabiiy ko'rinishiga o'xshashligi ko'proq ko'z yoki ko'z qorachig'ini mohirona tasvirlashga bog'liq.

4-bosqich (49-rasm). Yuqoridagi uch bosqichda tasvirlash umumiydan xususiyga qarab ishlangan bo'lsa, bu yerda, aksincha, uslubga o'tiladi. Endi xususiydan umumiyga qarab tasvirlanadi, ya'ni bosh tasvirining umumiy ko'rinishi umumlashtirib yakunlanadi.

BOSH KIYIMDA VA BOSH KIYIMSIZ HOLATDAGI PORTRETLAR USTIDA ISHLASH

50-rasm. Bosh kiyimdagi otaxon portreti. R. Ahmedov. «Mo'ysafid».

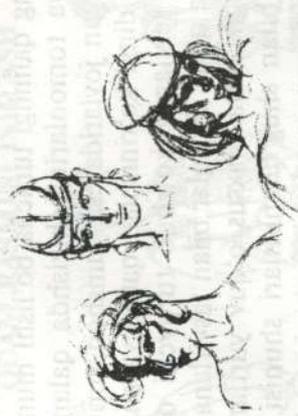
51-rasm. Bosh kiyimsiz holatdagi qizning portretlari.

XOTIRA VA TASAVVURDAN ODAM GAVDASINING RASMINI CHIZISH. ODAM GAVDASINI KIYIMDA TASVIRLASH

Insonning turli harakat va holatlarini mahorat bilan tasvirlash muntazam ravishda xotira va tasavvurdan xomaki suratlarini chizish orqali amalga oshiriladi.

Ko'z bilan chamalash mahorati kunlik mashqlar natijasidagina rivojlanishi mumkin.

O'quvchilar xomaki tasvirlarni chizish orqali narsalarning umumiy nisbatlarini qurish va asosiy harakatlarini yetkazib berish malakalarini

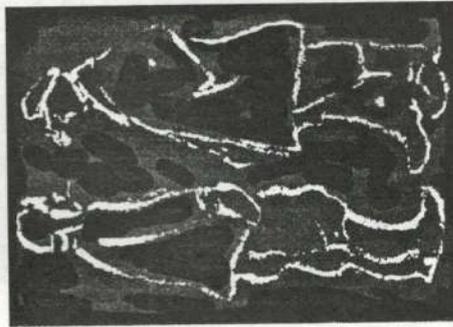
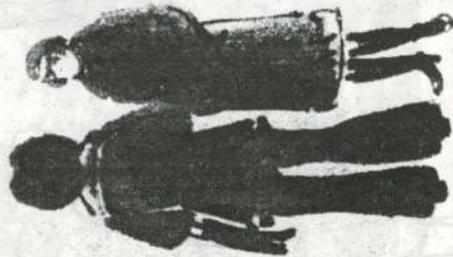
52-rasm. Tasavvurdan ishlangan rasmlar.

oshirishga, uning tuzilishini butun bir shaklga nisbatan yaxlit ko'rishga, bir vaqtning o'zida qismlarini o'zaro taqqoslashga o'rgatishadi. Bularning hammasi yaxlit ko'rishni ta'minlaydi.

Xomaki tasvir deb, qisqa vaqt ichida bajariladigan va chizilayotgan obyekt shaklining asosiy nisbatlari hamda o'ziga xos xarakterlarini tasvirlab beruvchi suratga aytiladi. Xomaki tasvirda mayda detallar bo'lmaydi, faqat asosiy, muhim detallar ko'rsatiladi.

Xomaki rasmlarni chizish mashqlari xotira va tasavvurdan rasm ishlashda eng asosiy omil bo'lib xizmat qiladi.

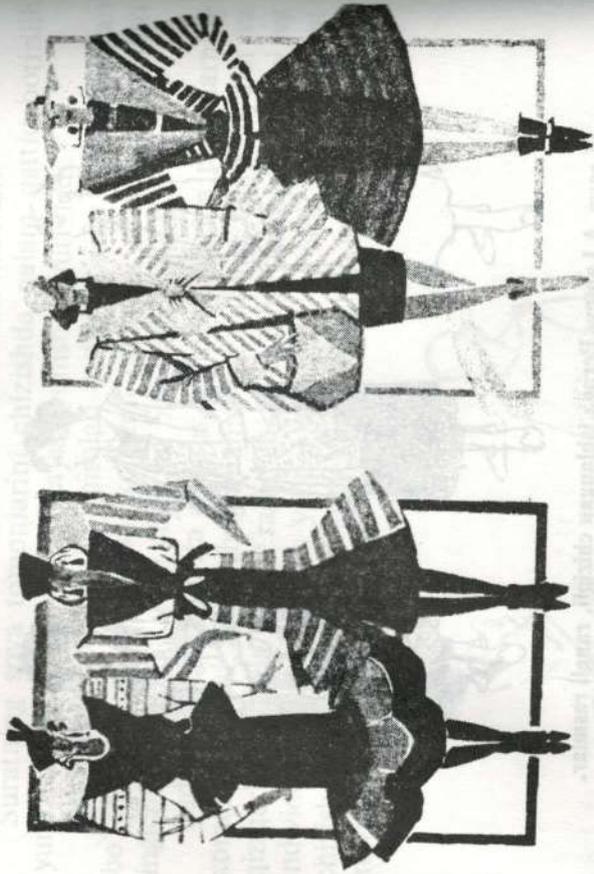
Xotira va tasavvurdan rasm ishlashda ikki odam ko'rinishi aks etgan suratlarini, ularning o'ziga xos holati va harakatlari mazmunining bog'liqligini iloji boricha ma'noli tasvirlash hamda insonlar orasidagi munosabatlarni ko'rsatib berish muhimdir.

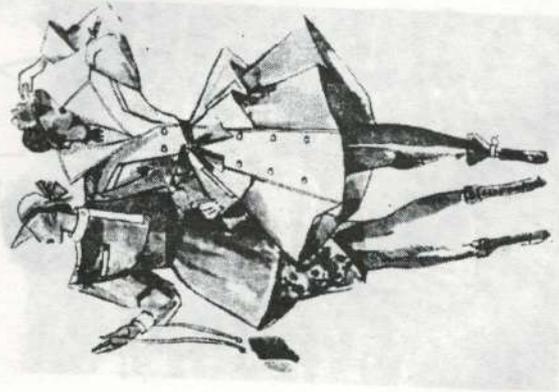
53-rasm. N. Dolgov. «Ikki figura». Akvarel. «Erkaklar subhati». Bo'r.

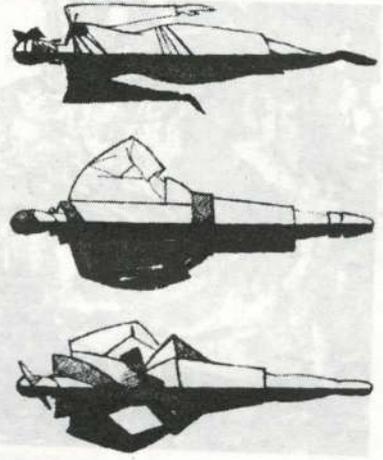
**ODAM GAVDASINI MILLIY VA HOZIRGI ZAMON
KIYIMIDA TASVIRLASH**

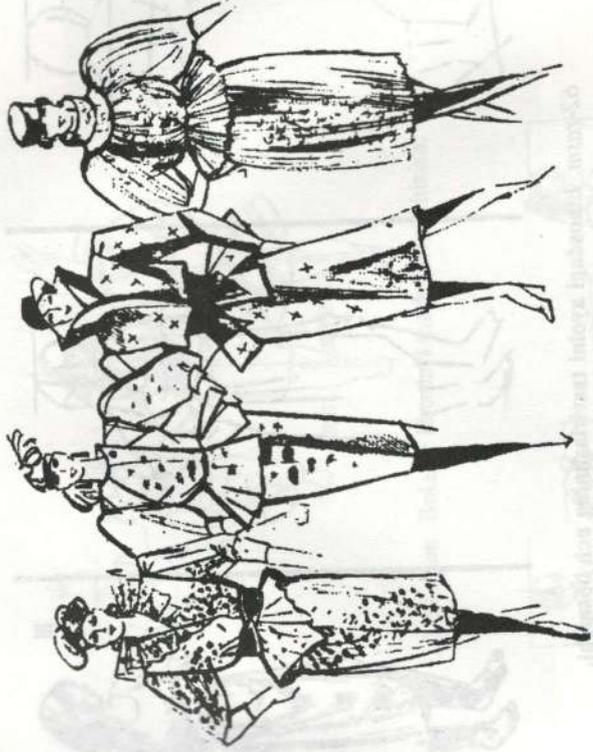
57-rasm. Kiyimlar eskizi.

58-rasm. Kiyimlar eskizi.

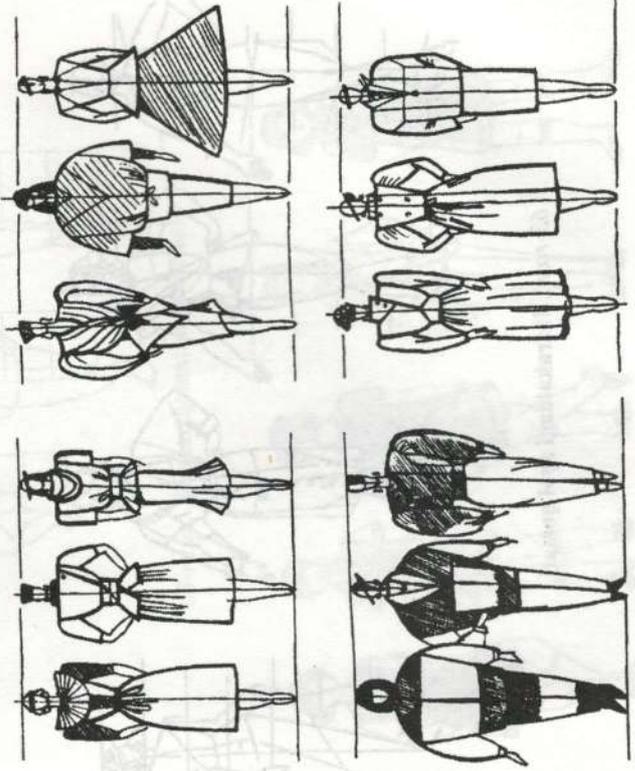

59-rasm. Kiyimlar modelini situetli
tasvirlash.

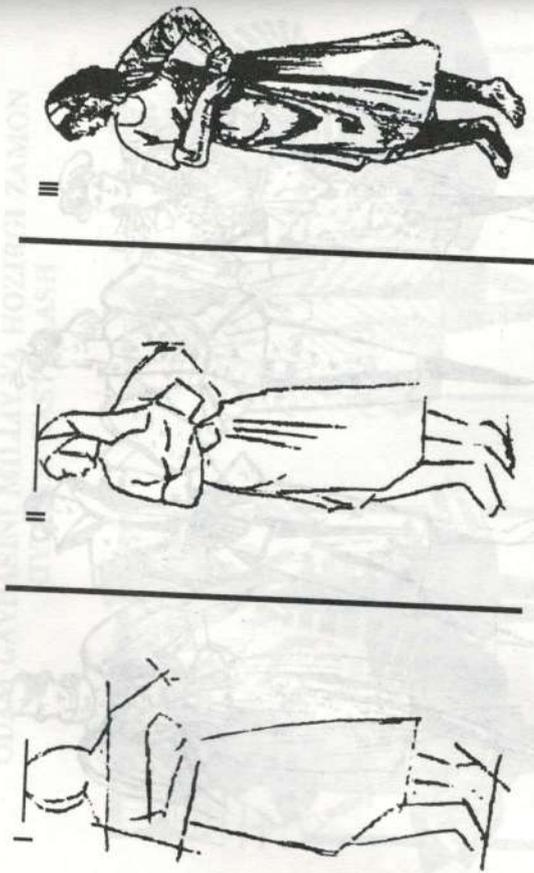

60-rasm. Ayollar kiyimi modellari.

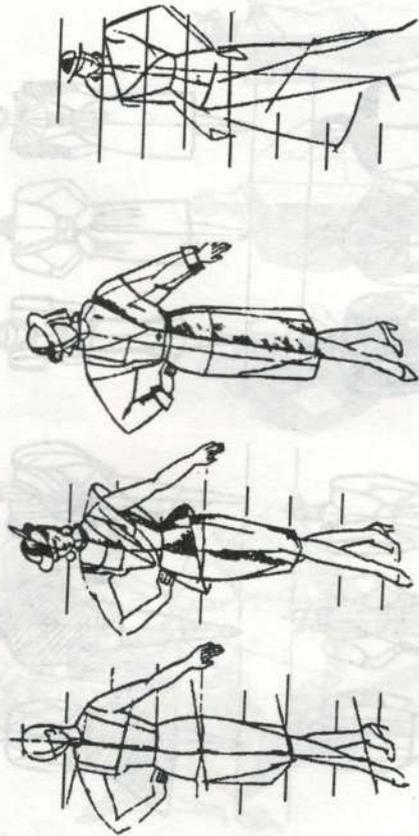
**KIYIMDAGI ODAM GAVDASINING XOMAKI
RASMINI ISHLASH**

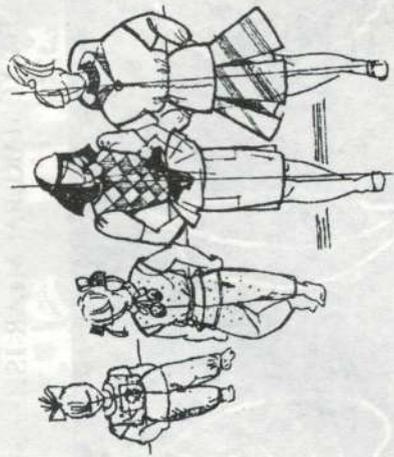
61-rasm. Kiyimlarning turli ko'rinishlari.

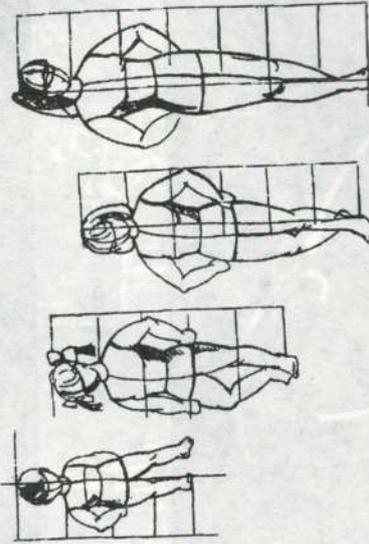
62-rasm. Libosdagi ayolni tasvirlashning uch bosqichi.

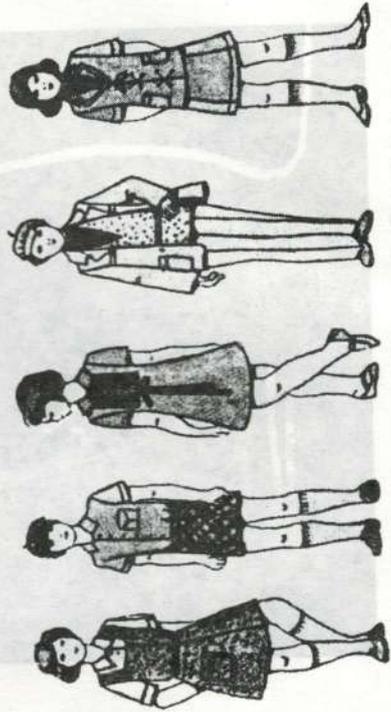
63-rasm. Harakatdagi ayol qomati.

64-rasm. Bolalar liboslari modellarini chizish.

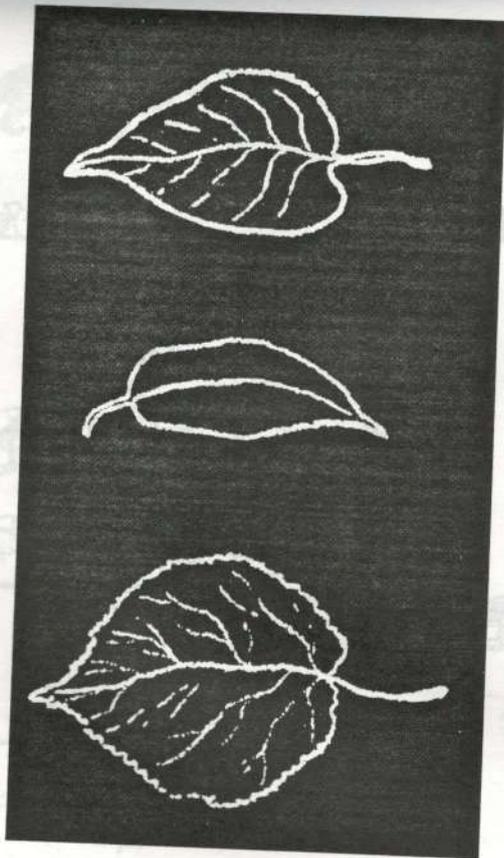

65-rasm. Bolalar qomatini tasvirlash.

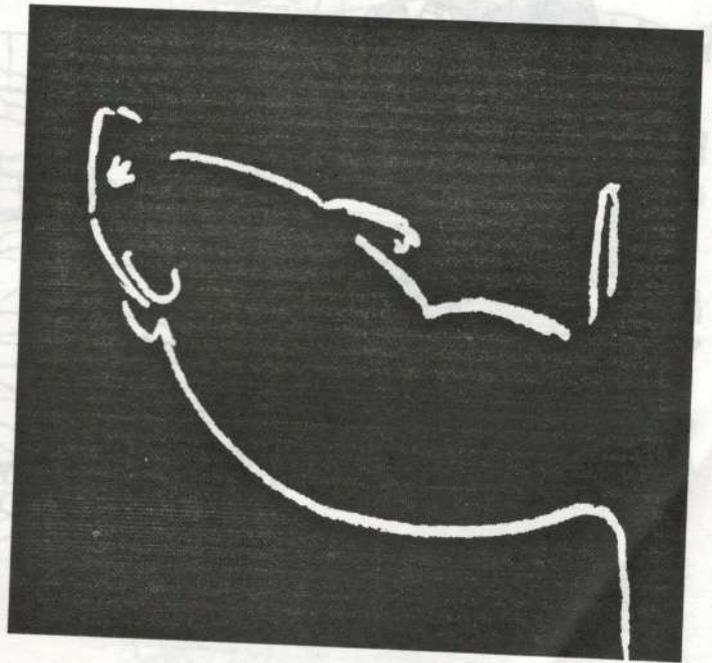

66-rasm. Bolalar liboslari eskizi.

DOSKADA XOMAKI RASMLAR ISHLASH

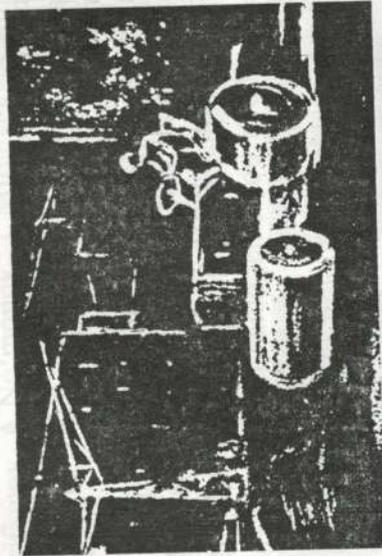
67-rasm. Daraxt barglari. Bo'r.

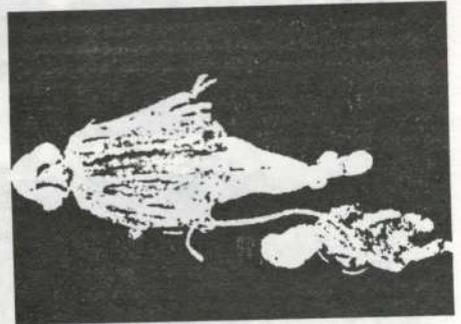
68-rasm. Sichqoncha. Bo'r.

69-rasm. O'quvchilar. Bo'r.

70-rasm. Qurilishda. Bo'r.

71-rasm. Kuchukcha yetaklagan qiz. Rangli bo'r.

HAYKALTAROSHLIK

Bu san'at tasviriy san'atning alohida turi hisoblanadi. Haykaltaroshlik san'ati'ni o'rganish uchun o'quvchilar, eng avvalo, san'atning nazariy va amaliy tushunchalariga ega bo'lishlari maqsadga muvofiqdir. Shu sababli ular quyidagilarni bilishlari va o'rganishlari lozim:

- haykaltaroshlik san'ati tarixini, umumiy nazariy tushunchalarini;
- haykal ishlashda ishlatiladigan materiallar, asbob-uskunalar va ularni tayyorlash hamda ulardan foydalanish qoidalarini;
- mevalar va sabzavotlar, odam va hayvonlar shakllarini yasashni, grafik tasvirilarni ishlashni.

Haykaltaroshlik – lotincha «*skulpo*» so'zidan olingan bo'lib, qattiq materiallarga qirqish, kesish, o'yish, tarashlash orqali ishlov berish ma'nosini anglatadi.

Haykaltaroshlik asarlari makonda ma'lum hajmga ega bo'lgan detallar, shakllar orqali yaratiladi. Uning nafis haykaltaroshlik turi ham mavjud. Bu usul haykaltaroshlikda «maishiy plastika» deb

72-rasm. I. Jabborov. Amir Temur haykali (Toshkent shahri).

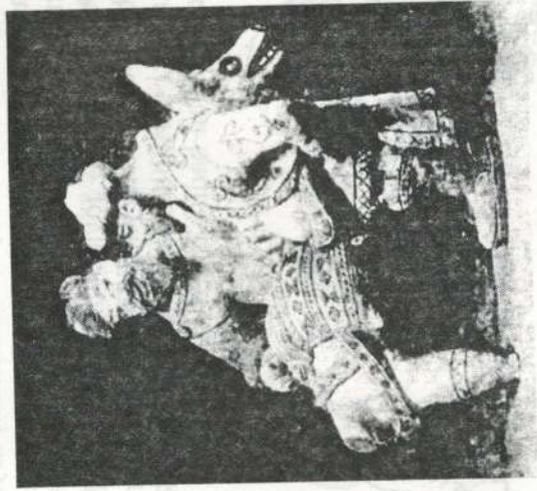
73-rasm. A. Rahmatullayev, L. Ryabsev. Mirzo Ulug'bek haykali. (Toshkent shahri).

ataladi. Nafis haykaltaroshlik buyumlari o'zining nafisligi, o'lchami kichikligi bilan ajralib turadi. Uni qo'lga olib ko'rish mumkin. Nafis haykaltaroshlikda kishining diqqatini o'ziga tezda jalb qiluvchi materiallar: chinni, sopol, yog'och, metall va qimmatbaho toshlar, fil suyagi kabilardan foydalaniladi.

Haykaltaroshlikning keng tarqalgan material turlaridan biri loy yoki plastilindir. Bu material turlaridan haykaltaroshlik haykal maketini tayyorlashda, xalq amaliy san'ati ustalari esa o'yinchoqlar va mayda plastika tayyorlashda foydalanadilar.

U.Jo'raqulov, A.Muxtorov (Samarqand), U.Umarov, A.Hazratqulov, M.Nazrullayev (G'ijduvon), B.Boisov, R.Matchonov (Xorazm), K.Turobov, Y.Ziyomuhamedov, A.Rahmatov, M.Rahimov, R.Orifjonov, A.No'monov, T.Miraliyev, A.Aminov (Toshkent), T.Tillaxo'jayev (Namangan), A.Xudoynazarov (Kattaqo'rg'on), B.Xalilov (Denov), M.Obloqulov (Urgut), aka-uka Hojimirolar (Andijon), X.Rahimova (Buxoro), Sh.Qalandarov (Xo'jayli) va boshqa usta hamda kulollar xalq amaliy san'atini rivojlantirishga katta hissa qo'shganlar.

Loydan turli idishlar yasash va ularni tegishli ranglarda bo'yash O'zbekistonda juda qadim zamonlardayoq rivojlangan. Kulochilik san'ati buyumlariga lagan, tovoq, choynak, piyola, sopol va chinni idishlar, shuningdek, loydan ishlangan o'yinchoqlar kiradi.

74-rasm. A. Muxtorov. «Xo'ja Nasriddin bozor kezadi» (mayda plastika).

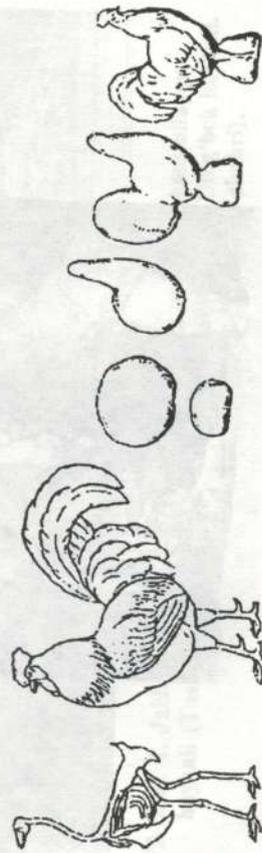
¹S. Abdirasilov. Tasviriy san'at metodikasi. T., «Ilm-Ziyo», 2006. 58–65-betlar.

Barcha kulolchilik ishlari loy yoki plastilinning yaxlit hajmli bo'lagini yapaloqlashtirish, egish, cho'zish, silliqlashtirish va h.k. orqali barmoqlar hamda kaftlar yordamida bajariladi. Badiiy ishlov beriladigan buyumni batartib ishlash uchun maxsus asbob va uskunalardan foydalaniladi. Bular yog'ochdan yasalgan pichoq (stek)lardir. Yog'och pichoq (stek)lar, odatda, qo'l bilan ishlov berib bo'lmaydigan mayda qismlarni tarashlashda, qirqish, kesib olishda ishlatiladi. Bu yog'och pichoqlarning shakli turli-tuman bo'lib, ortiqcha loy yoki plastilinni sidiirish, qirqib olish, o'yib ishlov berishda qo'l keladi.

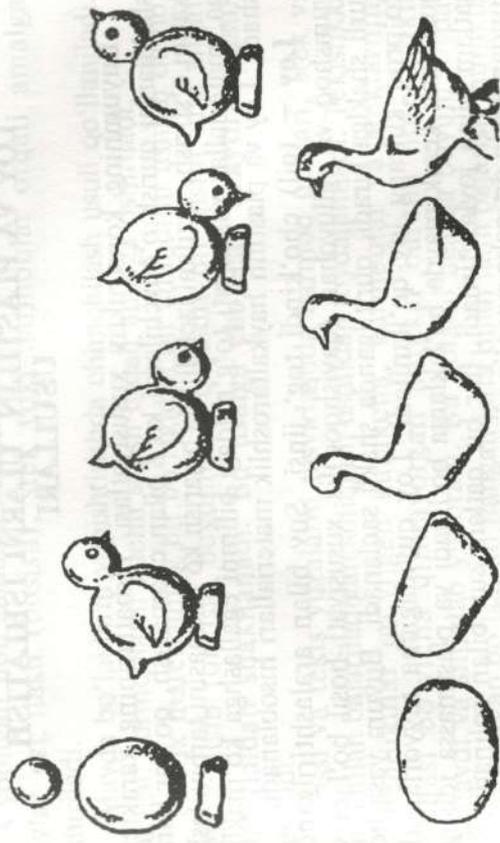
Loy va plastilinni dumalatib ishlov berish, loyni ishga tayyorlash bosqichlarini bajarishda maxsus fanera — taglik kerak bo'ladi. Bu ish joyning toza bo'lishida muhim ahamiyatga ega. Loy yoki plastilin faneraga yopishmasligi uchun u loklanadi yoki aliflanadi.

O'YINCHOQ HAYKALCHALAR YASASH USULLARI

Tayyorlangan yaxlit loy yoki plastilin bo'lagi olinadi. Toychoqning suratiga qarab, uning o'yinchoq nusxasini yasash uchun qanday qismlar kerak bo'lishi o'quvchilar bilan birgalikda aniqlanadi va ularning o'lchamiga moslab loy yoki plastilin bo'lakchalari tayyorlanadi. So'ng har bir ajratilgan bo'lakchaga tanlangan o'yinchoqning qismlariga xos shakllar berib chiqiladi. Shundan keyin yasalayotgan o'yinchoqqa dastlabki shakl beriladi. Bunda tana va umumiy qismlar dastlabki yig'ish holatiga keltiriladi. Barcha tayyor qismlar o'z o'rniga o'rnatib chiqiladi. Ujangan joylar yaxshilab silliqlanib, umumiy tanaga biriktirib yuboriladi. Keyin tayyor o'yinchoqning sirti suvda namlangan latta yoki barmoq bilan silliqlab chiqiladi. So'ng tayyor o'yinchoqqa steklar bilan badiiy ishlov beriladi.

75-rasm. Xo'rozning haykalchasini yasash.

76-rasm. Qushlar haykalchalarini yasash.

Agarda o'yinchoq loydan ishlangan bo'lsa, soyada yaxshilab quritilib gaz duxovkasida, mufel pechida yoki o'choqda (qishloq joylarida) pishiriladi. So'ng guash bo'yog'ida badiiy bezak beriladi. Odatda, pishirilgan sopol o'yinchoqlar bezalishi lozim bo'lsa, soyada qurigandan so'ng to'g'ridan to'g'ri guash bo'yog'ida badiiy bezak beriladi.

Boshqa milliy o'yinchoqlar: qo'zichoq, xo'roz, tuya, bo'taloq, ho'kiz, bulbul, to'ti kabilar ham deyarli shu tartibda tayyorlanadi. Faqat ayrim bosqichlar biroz farqlanadi, bu jihatlarni berilgan rasmlardan osongina payqab olish mumkin.

77-rasm. Hayvonlar haykalchalarini yasash.

LOY VA PLASTILIN, ULARNI ISHLATISH USULLARI

Buyumning konstruktiv xususiyatlari, nisbatlarining xarakterli shakllarini qurish o'quvchilarni ko'z bilan chamalash, qo'llar harakatini o'stirish, vazifani izchillikda bajarish ko'nikmasini tarbiyalashga, materiallar xususiyati to'g'risidagi bilimni egallashga ko'maklashadi. Loy va plastilin haykaltaroshlik materiallari hisoblanadi.

Loy — (gil) cho'kindi tog' jinsi. Suv bilan aralashtirilganda yumshoq va egiluvchan (qayishqoq)lik xususiyati hosil bo'ladi va turli shaklga kiradi, quritilganda shakli saqlanadi. Buyum yasashda ko'proq kulrang loy qo'llaniladi. Loy quyidagicha tayyorlanadi: quritilgan kesak mayda bo'laklarga bo'linadi va plastmassa idishga qatlam bilan joylashtiriladi, har bir qatlam suv bilan solinadi. Bir kundan keyin ortiqcha suv olinadi va qolgan loy xamirsimon holatga kelguncha aralashtiriladi, agarda qo'lga yopishmasa, loy ishlatishga yaroqli holga kelgan bo'ladi. Tayyorlangan loy nam latta bilan yopilib salqin joyda saqlanadi.

Ochiq havoda quritilgan loydan yasalgan modelni guash bo'yo-g'ida xohlagan rangda bo'yash mumkin. Qotirilgan bo'lsa ham loydan yasalgan buyum mo'rt va tez sinadigan, nozik bo'ladi. Shuning uchun ular boshqa ancha mustahkam bo'lgan materialga ko'chiriladi yoki 900°C haroratli issiqlikda maxsus pechda kuydiriladi.

Plastilin — loy, mum, yog' va boshqa qo'shimchalardan tayyorlangan sun'iy plastik modda. U uzoq qurimaydigan, egiluvchan va yumshoq material. Bir xil rangdagi, rangli buyumlarni yasashga ishlatish uchun har doim tayyor material. Yasalgan buyumlarning shakli buzilmaydi va yorilmaydi, plastilin faqat ma'lum darajadagi issiqlikda yumshaydi va eriydi, sovuqda esa qattiqlashadi.

Dumaloqlash — silliq sharsimon yuzali shaklga keltirish uchun shaklga ega bo'lmagan plastik materialning bo'lagiga ishlov berishning oddiy usuli. Bo'lakcha kaft o'rtasiga olinib, qo'llar yengil siqilib, aylanma harakat bilan ishlov beriladi.

Tuxumsimon buyum va silindri ustunlarni hosil qilish uchun yoyitirish usuli qo'llaniladi. Qo'l kafti o'rtasiga joylashtirilgan bo'lakcha qo'ling to'g'ri chiziqli harakati bilan yoyilganda cho'zilib, silindr shaklini hosil qiladi.

Yapaloqlash — yapaloq shaklni hosil qilishda bo'lakni tekis ezg'itish usuli. Soqqa shakli kaftlar yoki barmoqlar bilan ezg'itish orqali

disk yopilgan non shakliga keltiriladi. Kichik chuqurliklar va egik joylar ezg'itilash (bosish), stek yoki barmoqlar orqali amalga oshiriladi.

Mayda bo'laklarni yopishtirishda chimchilash usuli qo'llaniladi. Bu usul barmoqlarni kuchli siqish orqali amalga oshiriladi.

Plastik materialning bir bo'lagidan bir chimdimi ushlab olinib, yengil qisib tortilsa, buyumning qaysidir bir qismi cho'zilgan materialdan shakllanadi. Bu usulga **cho'zish**, **uzaytirish** usuli deyiladi.

Yassi va tekis yuzalarni tasvirlashda barmoq uchlari, stek va latta bilan bajariladigan silliqlash usulidan foydalaniladi. Tekislikka perpendikular qo'yilgan kurakcha, barmoqlar va steklarning uzunasi bo'yicha qilinayotgan harakat barcha notekislikni tozalaydi va silliqlab yuboradi. Bu holatni agarda buyum loydan ishlanayotgan bo'lsa, ho'llangan latta bilan ham bajarish mumkin. Silliqlash usuli bir tekislikdan ikkinchisiga ravon va silliq o'tish joylarini hosil qilishda, turli qismlarni qo'shishda va aylanma joylarda qo'llaniladi.

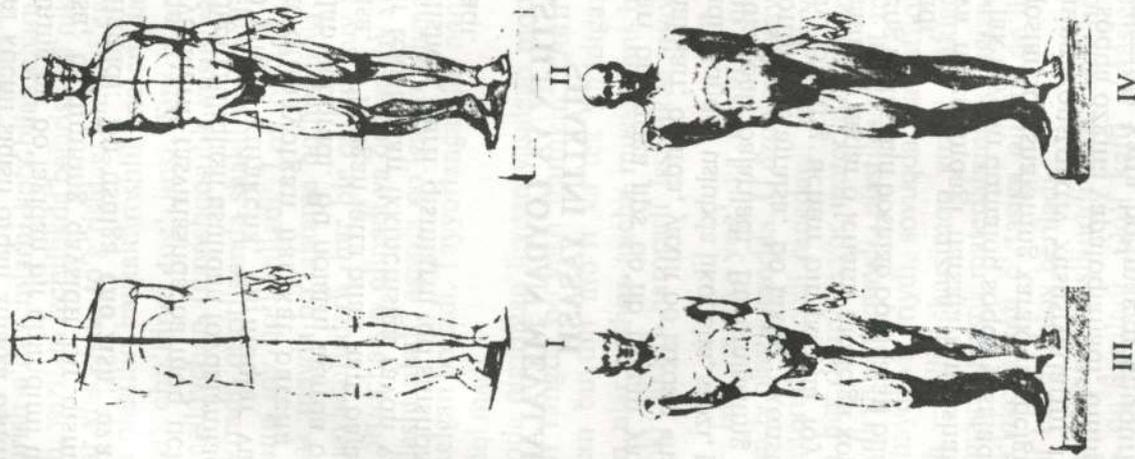
PLASTILIN VA LOYDAN MEVALAR SHAKLINI YASASH

Barcha qismlari bir-biriga jips bo'lib turgan yaxlitlik, g'uj va oddiy ko'rinish shakllari, odatda, yaxlit bo'lakdan «haykaltaroshlik» uslubida qo'llaniladi. Bunday uslubda likopcha, sabzi, pomidor, olma, limon, nok va hokazolar bajariladi. Buyumlarning shakli tarkibiy elementlarga osonlikcha ajralsa, bo'laklar «konstruktiv» usul bo'yicha yasalanadi. Buning uchun bir parcha loy yoki plastilin bo'laklarga bo'linadi, bo'laklar o'Ichami mode'lga xos bo'lib, har bir bo'lak alohida — eng kattasidan boshlab boshqalari bilan taqqoslangan holda yopishtiriladi.

Turli shakl va mazmundagi narsalarning shaklini yasaymiz. **Pomidor.** Bir bo'lak loydan dumaloq soqqa yasalanadi. Pomidorning bo'yi va eni taqqoslanadi, shaklining xarakterli belgilari aniqlanadi. Pomidor shaklining konstruktiv xususiyatlarini ifodalash uchun loydan yasalgan soqqa o'zgina yapaloqlanadi, uning yon tomonlari bosiladi. Ustki qismida katta bo'lmagan chuqurlik ishlanadi va undan kichkina ariqchalar yurgiziladi. So'ngra modelning barcha tekisligi silliqlanadi. Hosil bo'lgan shaklning model bilan o'xshashligi tekshirib ko'riladi.

Amaliy ish topshirig'i

Gudon haykallar rasmini bosqichlarda ishlash (XXI–XXII rangli rasmlar).

78-rasm. Gipsli haykalning bosqichli tasviri:

I–II bosqich – konstruktiv qurilish; III bosqich – soya-yorug'ini ishlash; IV bosqich – umumlashtirish va yakunlash.

VII bob. DIZAYN SAN'ATI

Kiyimli odam gavdasini tasvirlash. Kiyim haqida umumiy ma'lumot. Kiyimlarning tarixiy taraqqiyoti. Milliy kiyimlarning rasmini o'ziga qarab chizish. Fasga mos holda kiyimdagi kishilar rasmini ishlash. Odamni sport kiyimida tasvirlash. Odamlarni jahon xalqlarining milliy kiyimlarida tasvirlash. Doskada rasmlar ishlash.

KIYIM HAQIDA UMUMIY MA'LUMOT

Ulug' allomalimiz ranglar haqida ko'plab asarlar yozib qoldirganlar. Ajdodlarimiz esa ranglardan me'moriy obidalarni bezash, milliy kiyimlar tayyorlash, betoblarning kasalini aniqlash va davolashda unumli foydalanganlar.

Husayn Voiz Koshifiy liboslarning rangi haqida bunday yozgan: «Liboslarning rangi turlicha bo'ladi. Har bir rang o'ziga xos ma'noni ifodalaydi. Agar oq libos nimani anglatadi, deb so'rasalar, shunday degin: oq kiyim kunning rangidir. Shuning uchun bunday libos yuragida adovat bo'lmagan kishilarga nur ulashadi. Agar ko'k libos nimani bildiradi, desalar, shunday degin: ko'k rang suv rangidir. Shu bois bu rangdagi kiyim kiygan kishilar saxiy va hayotni sevuvchi bo'lishlari lozim. Kim agar bu rangni ma'qul ko'rsa, xuddi suvdék toza va musaffo, har bir qalbga yaqin bo'ladi. Agar qora libos nimani anglatadi, desalar, ayt: qora rang tun va ko'z qorachig'ining rangidir, shu bois bunday libosni kiyganlarning qalblari sir-astorga to'ladir. Agar yashil kiyim to'g'risida so'rasalar, shunday ayt: yashil rang samimiy va yetuk kishilar rangidir. Bunday kiyim kiygan kishi yordamda muhtoj kishilarga iloji boricha ko'maklashishi kerak».

Kiyim – bu inson badanini, tana a'zolarini iqlim, ob-havo va boshqa turli ta'sirlardan saqlash uchun kiyiladigan narsalarning umumiy nomi. Kiyim turli matolardan kishilarning jinsi, yoshiga moslab tikiladi. Kiyimga material tanlashda uning gigiyenik xususiyatlari (havo, nur, issiqlik, nam o'tkazish darajasi va b.)ga ahamiyat beriladi. Turiga ko'ra ichki, ustki, bosh, oyoq kiyim, vazifasiga ko'ra kundalik, uyda, dam olish paytida, bayram marosimlarida kiyiladigan kiyim, ish kiyimi (jomakor), sport, rasmiy, maxsus va hokazo kiyimlar bo'ladi. Kundalik kiyim har bir xalq madaniyati taraqqiyotining mahsuli bo'lib, turli modada, kishilarning didiga qarab turli matolardan tikiladi. Bayram, marosim kiyimlari

milliy uslubda qimmatbaho matolardan tayyorlanadi. Ish kiyimi oddiy matodan mehnat jarayoniga moslab ixcham qilib tikiladi. Masalan, po'lat quyuvchining ish kiyimi o'tga chidamli brezentdan, baliqchining kiyimi nam o'tmaydigan matolardan tikiladi. Sartaroshlar, oziq-ovqat bilan savdo qiluvchi savdo xodimlari, oshpazlarning ustki ish kiyimi oq xalatdan iborat.

Sport kiyimi jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanuvchilarga mo'ljallangan. Rasmiy kiyimlarga harbiy, adliya va h.k. lar kirsalar, maxsus kiyimlar sirasiga homilador ayollar, bemorlar va boshqalar kiyadigan kiyimlar kiradi.

KIYIMLARNING TARIXIY TARAQQIYOTI

Qadimda badavlat kishilar kundal, kimxob, zardo'zi kiyimlar kiyishgan bo'lsa, kamxari va o'rtahollar bo'z va qalamidan kiyinishgan, adras yoki shoyidan hayit, to'ylarda kiygan kiyimlarini avlodidan avlodga saqlaganlar. Oq yoki malla bo'zdan ko'ylak, qalami yaktak yoki to'n, olacha chopon, do'ppi, salla erkaklarning; pochasi uzun lozim, keng ko'ylak, nimcha esa ayollarning asosiy kiyimi hisoblangan.

Qadimgi tasvirlardan Afrosiyob devoriy suratlarida aks ettirilgan odamlarning qiyofasi va liboslarning bezaklari har bir davrning kiyimi o'z ko'rinishiga ega ekanligining dalilidir. Sharqning mumtoz musavviri Kamoliddin Behzodning mashhur portretlaridan biri — Sulton Husayn Boyqaro asarida shohona libosning nihoyatda bezaklarga boyligi, yelka va ko'krakoldi naqshlar bezatilgan kiyim tasvirini kuzatamiz. Libos badiiy bezak va boy naqshlar bilan bir-biriga uyg'unlashib tasvirlangan.

Zamondosh rassomlardan N.M. Nabiyevning «Amir Temur portreti» asari sharqona bezatilganligi bilan o'ziga xos. Sohibqiron egnidagi oq zarrin oltin bezakli liboslarning boy ko'rinishi o'sha davr va zamon haqida to'liqroq tushunchaga ega bo'lishda yordam beradi¹.

Mavsum, iqlim sharoiti, kishilar didi va milliy an'analarni hisobga olib, yangi kiyim-bosh yaratish — kiyimlarni modellashtirish alohida soha sifatida taxminan, XVIII asrda vujudga kelgan. Shundan beri yangi kiyim-boshlar modeli maxsus jurnallarda chop etiladi. Mode-

¹ N. Oydinov. Rassom-o'qituvchilar tayyorlash muammolari. T., «O'qituvchi» — «Ziyo noshiri», 1997. 24—27-betlar.

ler-rassom oldin kiyimlar modelini rasmda tasvirlaydi, keyin kiyim modeli loyihasini material (qog'oz)dan tuzadi. Shu asosda maket yasaladi. Buning uchun modeler kiyimni qog'oz yoki arzon materialdan bichib, maniken yoki odam gavdasiga moslab bir shaklda soladi.

MILLIY KIYIMLARNING RASMINI O'ZIGA QARAB CHIZISH

O'zbek milliy liboslari boshqa xalqlar kiyimlaridan o'zining bir qator xususiyatlarini bilan farqlanadi. Bu xususiyatlar, asosan, o'lkaning iqlim sharoiti, tabiati, o'zbek xalqining turmush tarzi va boshqalar bilan belgilanadi.

Har bir xalq o'z milliy kiyimlariga ega. Biroq ularning hammasida ham umumiylik bo'lib, ular bosh kiyim, ustki kiyim, oyoq kiyim, belbog' kabilardan, shuningdek, turli-tuman taqinchoqlardan iborat bo'ladi. Bu kiyim va taqinchoqlar majmui kostum deb ataladi.

O'zbekiston aholisi kiyimlarining bir-biridan farq qiladigan tomonlari ko'p. Xususan, Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlari o'z uslubiga ega bo'lsa, Buxoro va Samarqand boshqa uslubga, Farg'ona vodiysi, Toshkent, Sirdaryo kabi viloyatlar aholisining kiyimlari yanada o'zgacha uslubga mos.

79-rasm. Fasga mos holda kishilar kiyimlari rasmini ishlash.

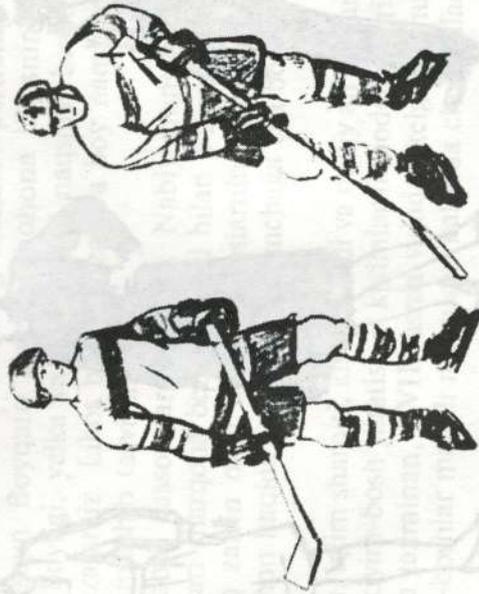
Odamlar iqlim sharoitlariga qarab har xil kiyimlar kiyishgan. Kiyimlar erkaklar, ayollar, bolalar kiyimlariga bo'lingan.

Milliy kiyimlardan namunalar ko'rib, ularga qarab eskizi chiziladi. Milliy kiyim eskizini chizishdan avval odam (erkak, ayol, bola) qomatining biror qismi chizib olinadi. Tasvirlangan odam qomatining ustiga o'zbek milliy kiyimlarining rasmini ishlaydi.

O'zbek kiyimlarining namunasi tasvirlash uchun ularning materiali, naqshli bezaklari, ranglari, kompozitsiya shakllarining o'ziga xos xususiyatlariga e'tibor berish lozim.

ODAMNI SPORT KIYIMIDA TASVIRLASH

Sport kiyimlari ham o'z materiali, shakliga ega. Sport kiyimlarining turli materiallardan ishlanishiga sabab, ular sportchining turli ob-havo sharoitida o'tkaziladigan musobaqalarda ishtirok etishiga mo'ljallanganidir. Sovuq havoda o'tkaziladigan musobaqada sportchilarning kiyimlari jun materialdan tayyorlangan bo'lishi maqsadga muvofiq bo'lsa, yozgi issiq kunlarda sportchilar ip-gazlamadan tayyorlangan kiyimlarni kiyishadi. Yomg'irli kunlarda yengil sintetik materiallardan tayyorlangan kiyimlar qo'l keladi. Shuningdek, sport kiyimlari tayyorlashda ularning shakliga alohida e'tibor beriladi. Yoz kunlarida kiyiladigan kiyimlar kengroq, qishda foydalanish uchun mo'ljallanganlari esa ixchamroq qilib tayyorlanadi.

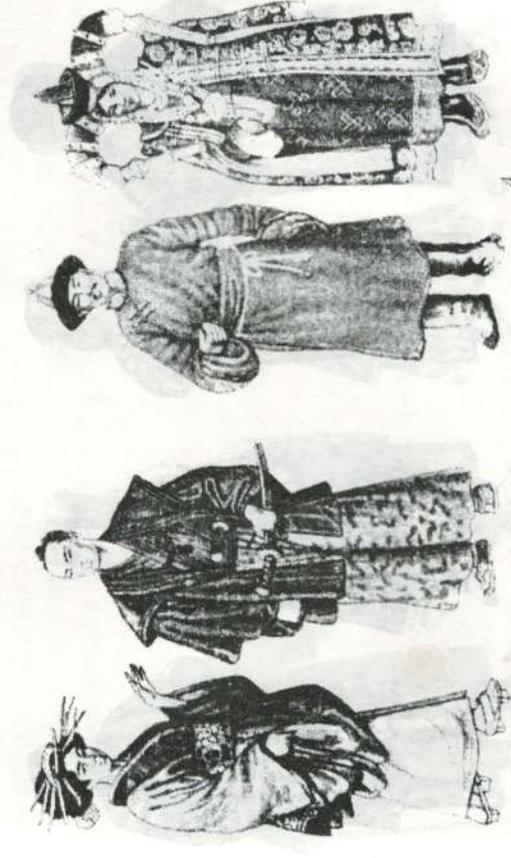

80-rasm. Sport kiyimida tasvirlash.

ODAMLARNI JAHON XALQLARINING MILLIY KIYIMLARIDA TASVIRLASH

2

4

81-rasm. Milliy kiyimlar: 1 — hindlar milliy kiyimlarining tasviri; 2 — Afrika (Gvineya) milliy kiyimlarining tasviri; 3 — yaponlar milliy kiyimlarining tasviri; 4 — mo'g'ullar milliy kiyimlarining tasviri.

1

2

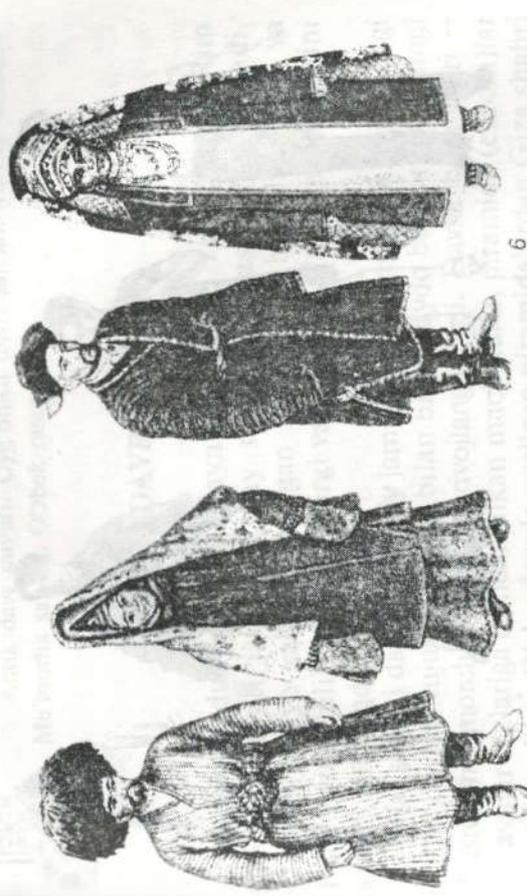
3

4

5

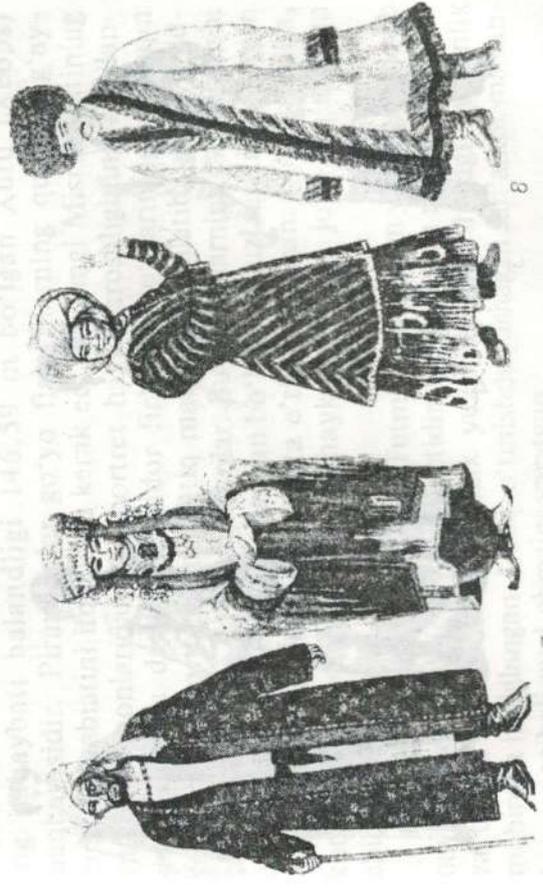
82-rasm. O'zbek milliy kiyimlari (XIX asrning 2-yarmi).

- 1 — Buxoro; 2 — Samarqand; 3 — Xiva;
- 4 — Farg'ona vodiysi;

6

7

8

9

- 5 — To'rtko'l; 6 — Boysun; 7 — Qarshi;
- 8 — Qoraqalpog'iston aholisi kiyimlari.

VIII bob. TASVIRIY SAN'AT TARIXI

Antik davr san'ati. Uyg'onish davri san'ati. Tarixiy obidalar.
Me'morlik san'ati. O'zbek rassomlari.

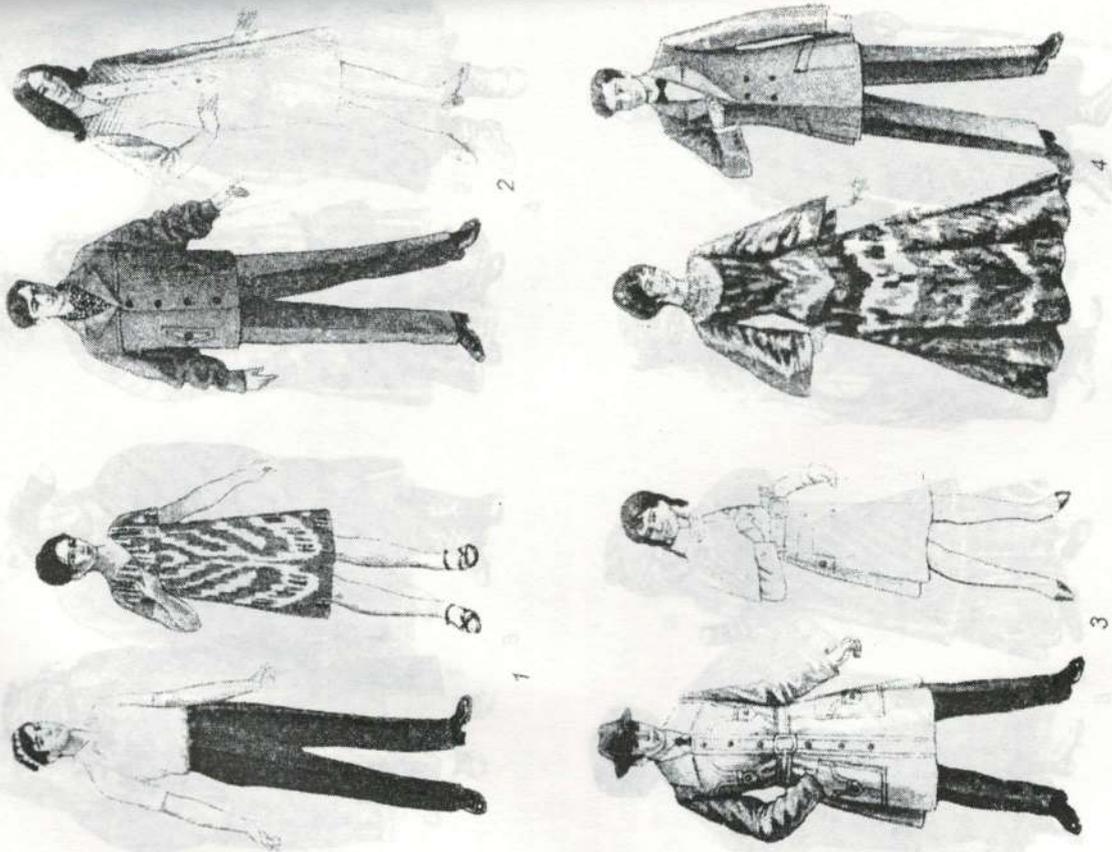
ANTI-K DAVR SAN'ATI

Qadimgi dunyo san'ati, ayniqsa, Misr, Yunoniston, Rim tasviriy san'ati jahon tasviriy san'atining asosi hisoblanadi. Qadimgi Osiyo xalqlari yaratgan me'morlik, haykaltaroshlik va hunarmandchilik asarlari hozirgi vaqtda ham o'z badiiy qiymatini saqlab kelmoqda.

Misr san'ati dastlabki sinfiy jamiyat — fir'avnlar boshchiligidagi qullar davlati vujudga kelishi bilan birga paydo bo'lgan. Qadimgi Misrda me'morchilik yaxshi rivojlangan edi. Davlat boshliqlari — fir'avnlar o'zlariga toshdan ulkan maqbaralar, piramida (ehrom)lar qurdirar edilar. O'sha davrda qurilgan piramidalardan Giza shahri yaqinidagi uchta piramida, ayniqsa, mashhurdir. Bular orasida eng bahaybati balandligi 146,59 m bo'lgan Xufu (Xeoops) maqbarasidir. Piramidalar go'yo fir'avnlarining qudrati, g'ayriinsoniy tabiatini ifodalashi kerak edi. Qadimgi Misr san'atining muhim tomonlaridan biri portret haykaltaroshligining rivojlanganligidir. Bu davrda hukmdor fir'avnlar o'zlarining va yaqin kishilarining portretlarini qattiq materialda ishlatib, abadiy yodgorlik qoldirishga harakat qilganlar. Bu haykallarining tana tuzilishi o'sha davr qonunlariga asoslangan bo'lsa-da, yuzi tasvirlanayotgan shaxsga o'xshash bo'lishiga katta e'tibor berilgan. Fir'avn Xafra, kotib Kan va boshqalarning haykallari juda jonli, ta'sirchan chiqqan.

Qadimgi Misr haykaltaroshi Tutmos tomonidan yaratilgan ajoyib haykal afsonaviy Nefertiti portretidir. Bu haykaldan malikaning bosh va bo'yni mutanosibli, nozik yuzining tuzilishidagi uyg'unlik mohirona ifodalangan. Uzoq o'tmishda yashagan san'atkor maftunkor va jozibali ayol obrazini yaratgan.

Qadimgi Yunoniston san'ati (er. old. XII—I asrlar). Qadimgi dunyo san'ati taraqqiyotida yangi bosqich bo'lgan bu san'at antik san'at deb ataladi. Yunon san'atkorlari o'z asarlari obrazlarini xalq mifologiyasidan yoki hayotdan olar edilar.

83-rasm. Zamonaviy kiyimlar:

1 — yoshlarning kundalik yozgi kiyimlari; 2 — yoshlarning bahorgi, kuzgi kiyimlari; 3 — kuzgi kiyimlar; 4 — yangi modalardan namunalari.

Yunoniston san'atida haykaltaroshlik va me'morchilik yetakchi rol o'ynardi. Olimpiya o'yinlarida o'z ona yurtlarining shon-shuhrati uchun kurashgan bahodirlar, dushmanlar bilan mardlaracha olishgan jangchilarning haykallarini ishlashga zo'r e'tibor berilardi. Antik davr haykallari gavda harakatining tabiiyligi va jonliligi bilan tavsiflanadi. Haykaltarosh Mironning disk otish musobaqasida g'olib chiqqan yigitni tasvirlagan «Diskobol» haykali antik davr tasviriy san'atining ajoyib namunasi. Miron yigitning gavdasini murakkab, ammo tabiiy burilishda mohirona aks ettirgan.

Haykaltarosh Poliklet inson gavdasining mutanosibligi va uyg'unligini ifodalovchi Dorifor (nayza ko'targan yigit) obrazini yaratgan. Yigitning kelishgan, salobatli gavda qiyofasida ulug'vorlik va xotirjamlik sezilib turibdi.

Qadimgi Yunon san'atida xudolar odam shaklida go'zallashtirib tasvirlanar edi. Eramizdan oldingi II asrda yashagan haykaltarosh Agessandr tomonidan yaratilgan muhabbat va go'zallik ma'budasi — Venera Miloskaya haykalida uning barkamol husni va ulug'vorligi aks ettirilgan.

Qadimgi Yunon san'atining ajoyib namunasi — Afinadagi Akropol ansamblidir. Akropol dastlab yunon jamoasining diniy va madaniy markazi bo'lgan. Afina Akropoli kompleksidagi binolar orasida Parfenon diqqatga sazovordir. Qadimgi yunon san'atining noyob yodgorligi, urush va g'alaba ma'budasi go'zal Afina Palladaga atab qurilgan bu ibodatxonaning bezaklari va haykallarini mashhur haykaltarosh Fidiy ishlagan. Fidiy Afina Palladaning haykalini oltin va fil suyagidan jasur hamda go'zal qiz obrazida tasvirlangan. Qadimgi Rimda (er. old. I er. IV asr) hashamatli saroy, amfiteatr, peshtoqlar, zafar darvozalari qurilar edi. Portret haykaltaroshligi sohasida Rim san'atkorlari katta yutuqlarga erishdilar (imperatorlar Karakalla, Viteliy portretlari bunga misol bo'la oladi).

Qadimgi Rim san'ati. Antik davrning so'nggi madaniyat o'chog'i qadimgi Rimdir. Rim o'zining me'morlik san'ati, portret — haykal va tarixiy bo'rtna tasvir yaratish san'ati borasida katta yutuqlarga erishdi.

Rimliklar qadimiy xalqlar san'atiga hurmat bilan qarab, ularning ijobiy tomonlarini chuqur o'rgandilar. Ayniqsa, san'atkor bo'lishni istagan har bir rimlik greklar yaratgan haykaltaroshlik, rangtasvir asarlaridan nusxa ko'chirishni o'zining sharafi burchi deb bildi. Shuningdek, ular mustaqil ravishda tasviriy san'atda yangi kompozitsiyalar, me'morlikda yangi konstruksiyalar yaratishga muvaffaq

bo'ldilar. Bu yutuqlar rimliklar tomonidan yaratilgan ma'muriy bino va hashamatli saroylarda, go'zal va ko'rkam ibodatxona, tomoshahohlarda, tosh to'shalgan keng ko'cha va osma suv quvurlari (akveduklar)da, zafar arki va ustunlarida yaqqol namoyon bo'ladi. Bular jahon me'morchilik san'atiga qo'shilgan buyuk hissadir. 56 ming tomoshabinga mo'ljallangan Kolizey amfiteatri, antik dunyoning eng katta ibodatxonasi bo'lgan Panteon binosi, Troyan ustuni hanuzgacha o'zining betakror jozibasini va ulug'vorligi bilan kishilar ko'ngliga hayajon solib keladi.

Rimliklar haykaltaroshlik san'ati borasida ham katta muvaffaqiyatlarga erishdilar. Ularning portret — haykal, aniq tarixiy shaxsga bag'ishlangan haykal-monument va tarixiy voqealarni o'zida batafsil hikoya qilish kuchiga ega bo'lgan bo'rtna tasvir — relyef sohasidagi yutuqlari jahon haykaltaroshlik san'atini yanada boyitdi.

UYG'ONISH DAVRI SAN'ATI

G'arbiy va Markaziy Yevropaning bir qancha mamlakatlarida XIV—XVI asrlarda diniy g'oyalar o'rni dunyoviy madaniyat kirib keldi va gullab-yashnadi. Bu davrda fan va san'at tez rivojlandi, tasviriy san'at realizm xarakterga ega bo'ldi. Bu davr Uyg'onish davri deb ataladi. Uyg'onish davri san'atkorlari antik san'atning nodir asarlarini o'zlariga uchun namuna qilib oldilar, birinchi navbatda, insonning xatti-harakatlarini, o'y-fikrlarini tasvirlashga harakat qildilar. Feodalizm davridagi diniy xuroftolardan qutulgan madaniyatning misli ko'rilmagan darajada gurkirab o'sishi olimlar, yetuk san'atkorlarni dunyoga keltirdi. Uyg'onish davrining daholaridan biri **Leonardo da Vinchi** (1452—1519) rassom, haykaltarosh, me'mor, muhandis, anatomiya, fizika, botanika, matematika, geologiya, astronomiya, mexanika sohaslarida ilmiy tekshirish ishlari olib borgan buyuk olim ham edi. Tevarak-atrofdagi hayotni o'rganishning muhim vositalaridan biri bo'lgan tasviriy san'atni Leonardo da Vinchi nazariy bilimlar bilan boyitdi. Uning perspektiya, yorug'-soya, rang to'g'risidagi fikrlari, yaratgan ko'pgina asarlari jahon madaniyat xazinasiga bebaho durdona bo'lib qo'shildi. «Madonna Benua», «Siri oqshom», «Qoyadagi madonna», «Mona Liza» kabi surat va portretlari orasida «Mona Liza» portreti alohida o'rinni tutadi. Portretda yosh ayol ayvonda, keng manzara fonida tasvirlangan. Rassom insonning ichki, ruhiy dunyosini to'la ochib berishni o'z oldiga

vazifa qilib qo'ygan. Shuning uchun Leonardo florensiyalik savdogar Jokondaning xotini Mona Liza portretida ham tomshabinning diqqatini ayolning yuziga qaratish uchun uni hech qanday bezaksiz, sodda kiyimda tasvirlagan. Mona Lizaning xotirjam qiyofasidan, aqli, ziyrak ko'zlarining boqishidan uning o'z qadr-qimmatini bilgan ayol ekanligi ko'rinib turibdi. Yuzidagi mayin tabassum Lizaning chehrasini yanada jonlantirib, unga ajib yoqimli tus bergan. Mona Lizaning qo'llari ham portretning vazmin-sipo ruhiga mos ishlangan, uni boyitgan. Parijdagi Luvr muzeyida saqlanayotgan bu portret jahon portretnavislik san'atining gultoji hisoblanadi. U kompozitsiyasining uyg'unligi, shakllarining aniqqligi, ranglarining nafisligi bilan ajralib turadi.

Leonardo da Vinchi rassomlik va haykaltaroshlikda ajoyib asarlar yaratgan rassom bo'lish bilan birga, iste'dodli shoir va musiqachi, o'z davrining qomusiy olimi edi.

Uyg'onish davrining buyuk rassomi **Rafael Santi** (1483—1520) insonparvarlik, insonning go'zalligiga, kuch-qudratiga ishonch ruhi bilan sug'orilgan ajoyib obrazlar yaratdi. San'atkor qisqa va sermazzmun ijodi davomida ayol — ona obraziga bir necha marotaba murojaat qilgan. Uning ona mehri, ona his-tuyg'ularini ifodalovchi asarlari ichida eng e'tiborlisi Pyachenes shahridagi avliyo Sikstin ibodatxonasi uchun yaratgan «Sikstin madonnasi»dir. Diniy afsonaga ko'ra, madonna o'z o'g'limi insonlarning gunohlari evaziga qurbon qilishi kerak edi. Suratda Rafael o'z farzandini bag'riga bosib yerga tushib kelayotgan madonnani tasvirlagan. Asarning kompozitsion markazini ona obrazi tashkil etadi. Uning yonida avliyolardan Siket va Varvara tasvirlangan. O'g'limi mehribonlik bilan avaylab ko'tarib kelayotgan onaning yuzida qarama-qarshi tuyg'ular ifodalangan. Uning chehrasida chuqur qayg'u, g'am aks etgan.

Uyg'onish davriga xos gumanistik g'oyalarni buyuk italyan haykaltaroshi, rassomi, arxitektori va shoiri **Mikelanjelo Buonarroti** (1475—1564) ijodi misolida ko'rish mumkin. Haykaltaroshlik va rassomlik sohasida katta shuhrat qozongan Mikelanjelo insonning go'zalligini, uning kuch-qudratini ifodalovchi asarlar yaratdi. Mikelanjelo o'z qahramonlarini diniy harakatda g'alaba sari intilish paytida tasvirladi. Bu Mikelanjelo ijodining o'ziga xos xususiyatidir. San'atkorning eng yirik asari hisoblangan «Dovud» haykali tantanaviy qahramonlik ruhi bilan sug'orilgan. Marmardan o'yib ishlangan bu haykalda dushman bilan yakkama-yakka olishishga tayyor turgan

pahlavon, zabardast yigit tasvirlangan. Uning yuzida jonajon shaharning ozodligini saqlab qolish ishtiyoqi, dushmanga nisbatan g'azab va nafrat tuyg'ulari ifodalangan. Afsonaviy qahramon Dovudning g'ayri-tabiiy kuchini ko'rsatish maqsadida haykaltarosh uning qo'l-oyoqlarining mushaklarini ataylab bo'rttirib, bo'yini 5,5 m qilib ishlagan. Buyuk rassomning iste'dodi ibodatxonalariga ishlangan freska va plafonlarning bezaklarida ham o'z ifodasini topgan.

Ijodi Uyg'onish davrining yuksak pog'onasini belgilagan, buyuk Leonardo va Rafaelar bilan bir qatorda turgan, atoqli italyan rassomi **Titsian Vechellioni** (1487—1576) zamondoshlari «nafis tasviriy san'atning qiroli» deyishardi. Rassom sifatida Titsian juda erta tanildi va tez orada shuhrat qozondi. U umrining oxirigacha Venetsiyaning birinchi rassomi lavozimini egalladi, mo'l-ko'ichilik va izzatda yashadi. Shuning uchun bo'lsa kerak, Titsianning barcha asarlarida hayotdan mamnun, baxtiyor kishilar siymosi gavdalanadi. Ijodkorning «Danaya», «Ibodatxonaga olib kirish», «Qiz va mevalar» kabi suratlari, shuningdek, ko'plab avtoportretlari shu xususiyatga ega. Mohir san'atkor diniy afsonalar mavzusida asarlar ishlaganida ham dunyoviy hayot go'zalligini shoirona ko'rsatishga intiladi.

Avtoportretlarida ham hayotdan xursand, mag'rur va aqli kishilar aks ettirilgan. «Qiz va mevalar» nomli suratda buyuk san'atkor oddiy bir qizni tasvirlash orqali uni ilohiylashtirib, gullab-yashnayotgan tabiat ma'budasi darajasida ko'rsatgan. Polotnoda Titsianning qizi Lavriniya tasvirlangan. U qo'lida har xil mevalar solingan kumush patnisi yengil harakat bilan ko'tarib, tomoshabiniga qarab baxtli, sog'lom va xushchaqchaq ekanligini sezadi. Mohir naqadar baxtli, sog'lom va xushchaqchaq ekanligini sezadi. Mohir san'atkor bunga surat kompozitsiyasining aniqqligi, harakatning yengilligi, ayniqsa, ranglarning beqiyos darajada havorangligi bilan erishgan. Suratdagi oltinsimon ranglar libosi, Lavriniyaning tillarang ko'ylagi, mallarang sochlaridagi tillaqosh, patnisdagi katta limonning rangi bir-biriga uyg'unlashib, suratni nozik zarhal nur bilan to'ldirgan.

XVII—XVIII asrlarda G'arbiy Yevropa tasviriy san'ati. XVII—XVIII asrlarda Yevropaning Gollandiya, Finlandiya, Ispaniya, Fransiya kabi davlatlarida tasviriy san'atning portret, peyzaj, naturmort, maishiy janrlari tez rivojlandi. Gollandiyaning atoqli rassomi **Germens Van Reyn Rembrandtning** (1609—1669) ijodida

portret yetakchi janr hisoblanadi. U onasi, rafiqasi, o'g'li, akasi, akasining rafiqasi hamda do'stlarining portretlari kabi yana 100 ga yaqin avtoportret ishlagan. Rembrandt ijodining ilk davridan umrining oxirigacha o'z-o'zining ichki kechinmalarini va shu orqali insondagi ruhiy o'zgarishlarni o'rganmoqchi bo'ldi. 1661-yili ishlangan «Avtoportret», ayniqsa, muvaffaqiyatli chiqqan. Umrining so'nggi yillarida yaratilgan bu surat mohir mo'yalam ustasining ko'p yillik kuzatishlari, insonning ichki dunyosini nozik his etish qobiliyatining natijasi bo'ldi.

Suratdan tomoshabinga boshini oq latta bilan bog'lagan o'rta yoshli kishi o'ychan, aqli ko'zlari bilan boqib turibdi. Yorug'likni mohirona tasvirlash yo'li bilan rassom soyadagi eng muhim narsalarni ajratib ko'rsatgan. Rembrandt san'ati insonning, oddiy odamning olijanobligiga qat'iy ishonch, yuksak gumanizm va hayotiy haqiqat bilan sug'orilgandir.

XVII asr Yevropa realist rassomlari orasida flamand rassomi **Peter Paul Rubens** (1577—1640) mashhurdir. Uning asarlari hayotiy haqiqat ruhi bilan sug'orilgan. Rassom o'zining sermahsul ijodi davomida ishlagan surat va eskizlarida yorqin, jonli bo'yoqlarda hayotiy voqealarni realistik tarzda ko'rsata olgan. Ajoyib mo'yalam sohibi yaratgan asarlar orasida «Yer va suv ittifoqi», «Oqsoch», «Persey va Andromeda», «Visaviya», «Sher ovi», «To'ng'iz ovi» kabi ko'plab asarlar diqqatga sazovordir.

«Sher ovi» suratida Rubens insonlarga xos bo'lgan yengilmas kuch va irodani aks ettirgan. Polotnoning old ko'rinishida ovchilar, gijinglab turgan otlar, ovchiga tashlangan dahshatli sher yorqin bo'yoqlar bilan mohirona tasvirlangan. Ov sahnasi ijodkor mo'yalami tasvirida nihoyatda jonli va hayajonli tarzda ifodalangan.

Rubens ham boshqa rassomlar kabi o'z zamondoshlarining ko'plab portretlarini yaratdi. «Nikoh ko'yligidagi Yelena Fourmen» portreti ijodkorning portretnavislik san'atining asl durdonasi hisoblanadi. 1630—1631-yillarda ishlangan bu portret tantanavor ruhda bajarilgan. To'q-qizil baxmal parda, baland ustun, yerga to'shalgan sharq gilami, quyosh nuri tushib turgan balkon suratning sho'xchan va dabdabali chiqishiga omil bo'lgan. Bu ajib ranglar guldastasi markazida boshang kiyingan yosh ayol kresloda o'tiribdi. Jilvalanib turgan serhasham kiyimlar va zeb-ziynatlar rassomga ayolning yoshiga xos sho'xligini, quvnoqligini ko'rsatishga turtki bo'lgan. Ayolning oltinrang sochlari, yuzi, qo'llarini rassom zo'r mahorat

va yuksak badiiy did bilan tasvirlangan. Yelenaning katta ko'zlari tomoshabinga kulib boqib turibdi. Qirmizi lablaridagi sezilar-sezilmas tabassum, nozik, lolarang yuzi uning quvnoq, baxtli ekanligidan darak beradi. Portretga tasvirlangan yosh go'zal ayol Rubensning ko'pgina asarlari uchun ilhom manbayi bo'lgan. Rassom uni zo'r ishtiyiq bilan ko'plab polotnolarida, hatto diniy mavzudagi suratlarida ham tasvirlagan.

XVII asr ispan realistik san'atining yirik namoyandasi, mashhur mo'yalam ustasi **Diyego Velaskes** (1599—1660) o'z asarlarida inson mehnatini ulug'lab, haqqoniy aks ettirgan. San'atkor qator asarlarida ispan jamiyatining turli tabaqalarini saroy ahlini, qirolni, zamondoshlari — oddiy mehnatkashlarni tasvirlagan. Ular orasida «Yigiruvchi ayollar» surati alohida o'rinni tutadi.

1657-yili yaratilgan bu suratda turli yoshdagi ayollar ish vaqtida, tabiiy holatda, g'oyat jonli tarzda tasvirlangan. Suratda xonaning ichiga taralgan quyosh nurlari bilan nim qorong'i yerlarning kontrasti, mehnatdan beli bukchaygan ayol bilan yosh, baquvvat ispan ayolining xushbichim gavdasi orasidagi kontrast tufayli hayot sahnasi haqqoniy gavdalangan. Yengil, sezilar-sezilmas rang qatlamlari yordamida shu'la soyalarni tasvirlash orqali Velaskes suratga nafislik baxsh etgan.

XVII asr Fransiya uchun milliy madaniyat yuksalgan davr bo'ldi. Bu vaqtda tasviriy san'atda fransuz falsafasi va klassitsizm uslubi hukmronlik qildi. Fransiya klassitsizm oqimining asoschisi rassom **Nikola Pussen** (1594—1665) bo'ldi.

Ispaniyada realizm san'ati g'oyalarini atoqli ispan rassomi **Fransisko Goya** (1746—1828) ijodi misolida ko'rish mumkin. Goya yangi davr san'atida realizmga asos solgan mo'yalam sohibi va mohir gravyura (ofort) ustasi edi, «Kaprichos» deb nomlangan mashhur ofortlar seriyasida Goya grafik rasmlar orqali o'sha davrdagi Ispaniya hayotini ko'rsatdi.

Fransisko Goyaning «Desastres» («Fojialar») nomli seriyasi 82 taxta ofortdan iborat. Bu seriyadagi «Qanday jasorat» deb ataluvchi rasm, ayniqsa, mashhurdir. Unda ispan xalqining qahramon qizi Mariya Agosta qo'lida mash'ala ushlab, to'p yonida turgani tasvirlangan.

Saragosi shahrining barcha himoyachilari halok bo'lganini ko'rgan dovyurak qiz qo'lga qurol olgan. Atoqli rassom o'z asarlarida hayotiy lavhalarni haqqoniy tarzda aks ettirgan.

Fransiya madaniy hayotida vujudga kelgan romantizm oqimi adabiyot, musiqa, teatr, tasviriy san'atni o'z ichiga oldi. Romantizmning yorqin namoyandasi bo'lib iste'dodli rassom **Ejen Delakrua** (1797—1863) tanildi. Rassomning «Barrikadalardagi ozodlik» nomli asari, ayniqsa, mashhurdir.

Realizm oqimining asoschisi **Gyustav Kurbe** (1819—1877) o'zining eng yaxshi asarlarida hayotni sergaklik va rostgo'ylik bilan ko'rsatib bergan. G. Kurbe asarlarining qahramoni mehnatkash xalq, oddiy kishilar («Toshtaroshlar», «Molboqar» va boshqalar)dir.

Fransiya tanqidiy realizm san'atining namoyandasi **Onore Domening** (1808—1879) siyosiy mavzularda ishlangan karikaturalari o'tkirligi, keskinligi bilan xarakterlanadi. Bir qator hajviy grafika seriyalari orasida «Transekop ko'chasi», «U endi xavfli emas» kabi litografiyalari, ayniqsa, e'tibordir. San'atkor mo'yqalamda ham bir qator asarlar yaratgan. Demokratik g'oyalari bilan sug'orilgan asarlari orasida uning «Kir yuvuvchi ayol» (1861) nomli surati muvaffaqiyatli chiqqan. Uncha katta bo'lmagan bu polotnoda shahar chekkasidagi katta-katta qoramtir uylar orasida yuvilgan kirlarni ko'tarib, zinapoyadan chiqib borayotgan ayol yonida qizchasi bilan tasvirlangan. Quyosh tushmaydigan tor ko'chaning salgina yoritilgan qismi fonida kir yuvuvchi ayol gavdasi yaqqol ko'rinib turibdi. Rassom suratni umumiy qoramtir jigarrang gammada ishlash bilan birga, sarg'ish, ko'kimtir tuslardan ham mohirona foydalangan. Mayda-chuyda detallardan voz kechish natijasida yaqqol monumental asar yaratgan. Polotnoda oddiy mehnatkash ayolning onalik mehr-muhabbati ham ifodalangan.

XIX asrning ikkinchi yarmida Fransiya tasviriy san'atida impressionizm oqimi vujudga keldi. «Impressionizm» so'zi fransuz tilida taassurot ma'nosini bildiradi. Fransuz rassomi **Klod Mone** (1840—1926) «Ko'tarilayotgan quyosh. Taassurot» suratini yaratib impressionizmga asos soldi. Asosan manzara janrida ijod qilgan Klod Mone suratlarida tabiatdan olgan birinchi taassurotlarini yorug'-soyalarning polotnoda taqsimlanishi, ranglar jilvasi orqali ko'rsatib berishga harakat qilgan. **Ogyust Renuar**, **Kamil Pissarro** va boshqa impressionist rassomlar surat ishlash uslubini (texnikasi)ga katta e'tibor berishib, uning mazmunini nazardan chetda qoldirdilar. Natijada keyinchalik tasviriy san'atda: futurizm, kubizm, konstruktivizm, dadizm, ekspressionizm, abstraksionizm kabi qator formalistik oqimlar paydo bo'ldi. Bu oqimlar bir-biridan farq qilsa-

da, ularning umumiy tomoni — g'oyasizligi, real hayotni realistik tarzda aks ettirmasligi edi. Abstraksionistlar mo'yqalam yoki pero bilan rasm chizmaydilar, balki o'z asarlarini duch kelgan narsalar yordamida yaratadilar. Italiyalik progressiv yozuvchi Janni Rodari bunday degan edi: «Ular turli kattalikdagi boltilardan «haykal» yasashi, mixlarni taxtaga qoqish orqali «tasviriy san'at asari» yaratishlari mumkin».

Bolt, mix, latta parchalari, har xil kattalikdagi toshlar, qum abstraksionist uchun material bo'lib xizmat qiladi.

Abstraksionistlar yaratgan asarlar hech narsani anglatmaydi, nomi balandparvoz bo'ladi, xolos. Ular yaratgan asarlariga balandparvoz nomlar qo'yadilaru, aslida hech qanday mazmun bo'lmaydi. Ularning ba'zi birlari abstrakt surat yaratishni tezlashtirish uchun mexanizm ham o'ylab topishgan: motor ishga tushirilishi bilan idishdagi bo'yoq mato ustiga o'zi surkaladi va tezda abstrakt surat paydo bo'ladi.

Bema'ni suratlar, har xil rangli dog' va chiziqlar yig'indisi kishilarni fikr yuritishdan uzoqlashtiradi, hayot haqiqatini o'zida aks ettirmaydi. Biroq rivojlangan mamlakatlarning ilg'or san'atkorlari realizm metodini rivojlantirish yo'lida tinmay izlanmoqdalar. Ular o'z ijodlarini tinchlik va ozodlik uchun kurashga bag'ishlaganlar. Fransiyalik mashhur rassom **Pablo Pikasso**, italiyalik **Renato Guttuzo**, daniyalik **Xerluf Bidstruplar** asarlarida o'z xalqlari hayotini haqqoniy tarzda ifodalash bilan demokratik g'oyalarni ilgari suradilar.

QADIMGI O'RTA OSIYO TASVIRIY SAN'ATI

Surxondaryo viloyatida topilgan qoyaga o'yilgan rasmlar, Dalvarzintepa yodgorliklari, O'rta Osiyoda, xususan, O'zbekistonda san'at qadimdan rivojlanib kelganligidan darak beradi.

Arxeologik qazilmalar natijasida topilgan antik davr va ilk o'rta asrlar madaniyati — me'morlik, haykaltaroshlik va rassomlikning uyg'unlashgan namunasi bo'lgan Xorazmdagi Tuproqqal'a (III asr), Buxoro yaqinidagi Varaxsha saroyi (VII asr), Termiz yaqinidagi Bolaliktepa (V—VI asr) kabi yodgorliklar buni isbotlaydi.

O'rta Osiyo xalqlari IX—XV asrlarda dunyo madaniyati taraqqiyotiga o'zlarining munosib hissalarini qo'shdilar.

O'rta asrlar fani va madaniyati haqida so'z borganda, avvalo, al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Jomiy, Navoiy, Behzod

84-rasm. Dalvarzintepadan topilgan «Devatto» boshi.

kabi ulug' siymolarning nomlari tilga olinadi. Bu mutafakkir olimlar, shoirlar, san'atkorlar yashagan davr Uyg'onish davri deb yuritiladi. Bu davrda O'rta Osiyo xalqlarining madaniyati, ilm-fani, san'ati ravnaq topdi.

Sharq Renessansi qadimgi Sharq va Yunoniston madaniyati bilan Yevropadagi Uyg'onish va yangi davr madaniyatini bir-biriga bog'lovchi ko'priklarni qurishda muhim xizmat qildi. Tasviriy san'at sohasida bu davr unutilmas iz qoldirgan: nafis va go'zal miniaturalar, hashamatli, ko'rkam, hanzuzgacha insoniyatni hayratda qoldirib kelayotgan me'moriy yodgorliklar yaratildi.

Sharq Uyg'onish davrining yutuqlaridan biri XIV—XV asrlarda butun Sharqqa mashhur bo'lgan Behzod miniatura maktabidir.

Kamoliddin Behzod 1455-yilda Hirotida hunarmand-kosib oilasida dunyoga keldi. Naqqoshlik va musavvirlikka bo'lgan qiziqish unda juda erta uyg'ondi. Saroy naqqoshi va musavviri Mirak naqqosh Behzodning iste'dodini payqab, uni o'z tarbiyasiga oldi va san'at sirlarini o'rgatdi. Mirak naqqosh, Pir Said Ahmad, Alisher Navoiy, Sulton Husayn Boyqaro singari ma'rifatparvar olimlar va san'atkorlar davrasida tarbiyalangan Behzod tezda mohir san'atkor bo'lib yetishdi.

Behzod miniaturalarining mazmunini nafis, nozik bo'yoq va chiziqalarda tasvirlangan tabiat, hayvonot olami, inson va uning hayotiy munosabatlari tashkil etadi.

Behzod o'z zamonasining mo'jaz portret sohasini yuksak pog'onaga ko'tara olgan rassom edi. U yaratgan Sulton Husayn Boyqaro, Shayboniyxon miniatura-portretlarida insonning ichki dunyosini ochib bera olgan.

Kamoliddin Behzodning shogirdi Mahmud Muzahhib, o'z zamondoshi, san'atkorlar homiysi hazrat Alisher Navoiy portretini yaratdi. Buyuk mutafakkirning sodda, biroq nafis kiyimi, nuroniy chehrasidagi yengil tabassumi, biroz chimirilgan qoshlari orqali rassom Navoiydagi shoirona ruhi ifodalangan.

TARIXIY OBIDALAR

O'zbek xalqi o'zining qadimiy yuksak madaniyati va san'ati bilan faxrlansa arziydi. Buni O'zbekiston hududida olib borilgan arxeologik qazilma ishlari yaqqol isbotlaydi. Xususan, Varaxsha (Buxoro), Afrosiyob (Samarqand), Xalchayon (Surxondaryo), Tuproqqal'a (Xorazm), Bolaliktepa (Surxondaryo), Ayritom (Termiz), Dalvarzintepa (84-rasm) (Surxondaryo), Qo'yirilgan qal'a (Xorazm), Ajinatepa, Teshikqal'a va boshqa qator qadimiy shahar, qal'a, ibodatxonalardan topilgan, yuksak badiiy saviyada yaratilgan me'moriy obidalar, devoriy rasm, haykaltaroshlik asarlari, amaliy san'at buyumlari fikrimizning yaqqol dalilidir.

Bu noyob qazilmalarni izlab topishda L.I. Rempel, G.A. Pugachenkova, L.I. Albaum, V.A. Bulatov, B.P. Denike, M.Y. Maslison, Z.A. Nilsen, V.A. Shishkin, A. Asqarov, Y.G'ulomov, S.P. Tolstoy kabi arxeolog va san'atshunos olimlar, samarali mehnat qildilar.

Qo'yirilgan qal'a miloddan avvalgi IV—III asrlarga oid yodgorlik. U To'rtko'l shahridan 22 km uzoqlikda joylashgan.

Ibodatxona binosi ikki qavatli bo'lib, diametri 44,4 m, balandligi 9,5 m ni tashkil etadi. Devorga loy olingan joy suv bilan to'lg'azilib, xandaqqa aylantirilgan. Devorda o'q otishga mo'ljallangan tuynuklar bor. Bino ichida 8 ta gumbazli xona bo'lib, ularning devorlarida rasmlar, shuningdek, zo'r mahorat bilan ishlangan idish-tovoq, tobut, haykalehalar, devoriy naqshlar bo'lgan.

Saroy zallarida devoriy rasmlar bilan bir qatorda, ganchdan tayyorlangan relyeflar, haykallar uchraydi. Shu o'rinda qal'a xonalarining biridan topilgan «Erkak boshi haykali» diqqatga sazovordir. G'alaba zalidagi bir gorelyefda shoh va uning atrofidagi ayonlar aks ettirilgan, boshqa xonadagi relyeflarda kiyik, anor, uzum daraxtlari o'z ifodasini topgan.

1. Л. И. Ремпель. История искусств Узбекистана. Т., 1965. 2. Г. А. Лугаченкова, Л. И. Ремпель. Очерки искусства Средней Азии. М., Искусство. 1982. 3. Л. И. Альбаум. Балалик — тепе к истории материальной культуры и искусство тахаристана. Ташкент, 1975. 4. Б. П. Денике. Архитектурный орнамент Средней Азии. М. — Л., 1939. 5. М. Е. Массон. Шахрисабз при Тимуре и Улугбеке. Ташкент, 1953. 6. В. А. Шишкин. Варакша. М., 1963. 7. А. Асгаров. О'zbekiston tarixi. Т., «O'qituvchi», 1994. 8. С. П. Толстой. По древним дельтам Окса ва Яксарта. М., 1962.

Tuproqqal'a O'rta Osiyoda nodir yodgorliklardan biri hisoblanadi, 12 m balandlikka ega bo'lgan sun'iy tepalik ustiga qurilgan, to'g'riburchak shaklida bo'lib, 500x350 m maydonni egallaydi. Qal'aning shimoli-g'arbidagi burchak tomonida Xorazm shohlarining saroylari joylashgan. Saroyning uch minorasi butun qal'a ko'rinishiga salobat baxsh etgan. Saroy xonalari haykaltaroshlik va rangtasvir bilan bezatilgan. Loydan yasalgan haykallar devor bo'ylab yasalgan supachalarga o'rnatilgan. O'tirgan holda tasvirlangan podshohlar (natural o'lchamdan ikki marta katta), yon tomondan turgan holda tasvirlangan erkak, ayol va bolalarning haykallari qo'yilgan. «Suvoriylar (jangchilar) zali» deb nomlangan xona devori oldiga esa qo'lida qurol ushlab turgan jangchilar haykali o'rnatilgan. «Qayiqalar zali» deb nomlangan xonada o'simliklar, pastroq tomonda natural kattalikda kiyiklarning bo'rtma tasviri — barelyefi ishlangan. Kichik xonalardan birining devoriga ishlangan arfa chaluvtchi qiz surati birmuncha yaxshi saqlangan.

Varaxsha — Buxoro shahridan 40 km g'arbda joylashgan qal'a xarobasi. Hozirda bu joy cho'lg'a aylangan. Arxeologik qazilmalar shuni ko'rsatadiki, bu yerda miloddan avvalgi ming yil davomida odamlar yashagan va tasviriy san'at yaxshi rivojlangan. Varaxshaning yer maydoni 9 gektar. Eng katta bino balandligi 10 m. Bu binoda hukmdorlar saroyi va ibodatxona, askarxona, aslahaxonalar mavjud bo'lgan. Ular devoriy rangtasvir asarlari, haykallar va har xil rasmlar bilan bezatilgan. Devoriy rasmlardan birida fil mingan o'rta yoshli kishi bir oyog'i uzangida, bir oyog'i esa buklangan holda ikkinchi oyog'ining ustida tasvirlangan. Bundan tashqari rasmda bahaybat arslonga o'xshash hayvonning filga hamla qilgan holatidagi tasviri ham aks ettirilgan. Shuningdek, Varaxshaning boshqa devoriy rangli suratlarida podshoning qabul marosimiga bag'ishlangan hashamatli ko'rinishlar o'rin olgan¹.

Saroydagi xonalardan biri qizil xona hisoblangan. Undagi qizil rangli devorda rangtasvir ko'rinishlar bo'lib, ov manzarasi aks ettirilgan. Rassom bu tasvirda qizg'ish-kulrang, sariq ranglardan ko'proq foydalangan. Mazkur rangtasvirning ayrim namunalari Sankt-Peterburgdagi Ermitaj muzeyida saqlanmoqda.

Ayritom — Termiz shahridan 18 km uzoqlikda, Amudaryo qirg'og'ida joylashgan qadimiy shahar bo'lib, 1932-yilda aniqlangan.

¹ N. Oydinov. Rassom-o'qituvchilar tayyorlash muammolari. T.: «O'qituvchi» — «Ziyo noshir», 1997. 76-bet.

Karniz tarzida akant barglari orasida arfa (chiltor), qo'shnay, ud, nog'ora chalayotgan sozandalar, qo'llarida hadya, gulchambar, meva va idishlar ko'targan ayollar va erkaklar tasvirlangan. Frizlar ishlanish uslubi va kompozitsiyasi jihatidan Shimoliy Hindiston haykal-taroshligiga juda o'xshab ketadi. Bu I—II asrlarda Buddha dinining O'rta Osiyoga kirib kelishi va tarqalishi bilan bog'lanadi.

1938-yilda Ayritomda I—II asrlarga oid budda dini ibodatxonasi ham topilgan. U yerda maxsus hujralar, budda haykallari ham bo'lgan. Bu haykallarning ishlanish prinsipi Hindistonda yaratilgan kanonlarga asoslangan. «Zurmalaqal'a» deb nom olgan me'morlik qoldig'i shu o'rinda muhimdir. Minoraning qozon shaklidagi tepa va silindr shaklidagi asosiy ustun qismi chegarasi karniz bilan ajratilgan. Minoraning tagi oq, tepadagi yarim aylana shaklidagi qismi qizil tosh plitalar bilan, asosiy ustun qismi esa pishiq g'isht bilan pardozlangan bo'lishi ehtimoli bor.

Dalvarzintepa — Surxondaryo viloyatidagi Dalvarzin qishlo- g'ining chekka qismida joylashgan turarjoy xarobasi hisoblanib, u 1952-yilda aniqlangan. Yer osti qazilganda bronza quyish ustaxonasi, tosh yotqizilgan ko'chalar, g'alla omborxonalari, turli uy jihozlari, sopol buyumlar, naqshli idishlar va odam haykallari topilgan. Topilmalar ichida ganchdan yasalgan ayol boshi eramizning II asrida yaratilgan, deb taxmin qilinadi. Dalvarzintepada qadimda qishloq xo'jaligi, metall bilan ishlash, tasviriy va amaliy san'at ham rivojlangan.

Bolaliktepa — Termiz yaqinida topilgan yodgorlik. Hashamatli saroy devorlarining to'rttala tomonida odamlarning o'tirgan holatdagi ko'rinishlari aks ettirilgan. Gilamchalarga o'xshash to'shamchalar ustida sharqona tiz cho'kib, chordana qurib, hatto yonboshlagan holda juft-juft bo'lib o'tirgan erkak va ayollarning obrazlari tasvirlangan. Odamlarning chehralari, liboslari, har xil buyum va shakllarning turli bo'yloqlarda aks ettirilishi, ajdodlarimizning rangtasvir san'atini mukammal egallaganliklarini ko'rsatadi. Bolaliktepa-dan topilgan suratlar VI asrga mansub bo'lib, eftaliylar davrida ishlangan.

Bu haqda atoliq tarixchi olim A. Muhammadjonov shunday dalillarni hikoya qiladi: «...Bolaliktepa qasri devorlarida tasvirlangan ayollarning tashqi qiyofasi VI asrda eftaliylar hukmdori huzurida bo'lgan budda kohinini hayratga solgan. Ular saroy zodagon ayollarini eslatadi. Kohinning tar'riflashicha, o'sha vaqtlarda eftaliy malikalari juda qimmatbaho matodan tikilgan, orqa etagi uch quloch va undan

ham uzunroq bo'lgan serbezak ko'ylaklar kiyganlar, ularning etagini maxsus joriyalar ko'tarib yurganlar»¹.

Afrosiyob — Samarqand shahri yonbag'ridagi xaroba. Uning bunyod etilishi miloddan avvalgi VI—V asrlarga to'g'ri kelgan. Afrosiyobni qazish ishlari XX asr boshlarida boshlanib, hozirda ham davom etmoqda. Qazilma ishlari natijasida u yerda qal'a-saroy borligi aniqlanib, uning qadimiy ko'rinishi rekonstruksiya qilindi.

Bu binoda bir necha xonalar mavjud bo'lib, ulardan biri mehmonxona ekanligi aniqlandi. Mehmonxonaning to'rt tomoniga turli devoriy rasmlar ishlangan. Ular miloddan avvalgi VII—V asrlarga oid rasmlar deb topildi. Mehmonxona devorlaridagi rasmlardan birida bir erkak bilan bir ayolning suhbatlashib o'tirgani aks ettirilgan.

Umuman, mehmonxonaning devorlarida to'y safari, daryoda cho'milish, elchilarni qabul qilish marosimi, ov kabi ko'rinishlar tasvirlangan.

To'y safari aks etgan rasimga oq rangdagi filda malika, saman ot mingan shoh — kuyov aks etgan. «Katta zal devorining sharqiy qismida shartli tarzda chap tomonga, qarsga qarab borayotgan tantanali yurish marosimi ko'rsatilgan. Oldingi qatorda zeb berib bezatilgan chakmon kiygan to'rt erkak kishi tasvirlangan. Surat to'la saqlanmagan: figuralarning belidan biroz pastki qismi buzilgan. Asta-sekin qadam tashlayotgan oq fil tantanali yurishni boshlab bormoqda»². Shuningdek, malikani kuzatib ketayotgan kanizaklar ham tasvirlangan. Rasmdagi bir ayol qizil rangdagi ko'ylak, och kulrang ro'mol, sariq lozim, qora etik, qo'lida bilaguzuk bilan mohirona tasvirlangan. Bu rasmda saroy xodimlaridan ikkitasi tuyalarga minib, ularni kuzatib kelayotganliklari ko'rsatilgan. Ulardan biri chol, ikkinchisi undan yoshroq kishi. Ikkovlari ham serbezak kiyimda tasvirlangan. Ularning bellarida kichik xanjar va qilich osilgan, qo'llarida hasa.

Bu ularning saroy amaldorlari ekanligidan dalolat beradi. Ularning orqasidan oq rangli parrandalar ergashib kelmoqda. Bulardan tashqari oq kiyimli ikki kishi ham tasvirlangan. Kishilardan biri qora rangli otni yuganidan tortib kelmoqda, ikkinchisi orqaroqda, qushlar yonida (u ot mingan holda bo'lishi mumkin) tasvirlangan.

¹ A. Muhammadjonov. O'zbekiston tarixi. Toshkent. «O'qituvchi», 1994. 20-bet.

² Samarqand tarixi. I-tom, Toshkent, «Fan», 1971. 137-bet.

ME'MORLIK

Me'morlik san'ati qurilish ishlari bilan bog'liq bo'lgan san'atning bir turidir. U ham san'atning boshqa turlari kabi katta ahamiyat kasb etadi. Me'morlar va quruvchilar mehnati natijasida turli-tuman binolar, shahar va qishloqlar yaratiladi. Me'morlik mahsuloti jamiyat moddiy madaniyatining bir qismi hisoblanadi.

Me'morlik asarlarida amaliy xizmat, go'zallik, moddiy-texnikaviy asos, nafosatning o'zaro qo'shiluvi muhim xususiyatlardandir. Me'morlik asarlari me'morlar, muhandis-binokor va ishchilar hamkorligida bunyod etiladi. Ularni qurishda binokor-quruvchilar bilan me'morlar bir maqsadda ish olib boradilar, lekin ular bu maqsadni turli yo'llar bilan hal qiladilar. Binokor-muhandis imorat qurganda uning faqat foydali amaliy vazifalarini hal qiladi, ko'proq binoning vazifasi, materiallarning xususiyati, chidamliligi kabilarni nazarda tutib ish olib boradi. Tejamkorlikka, binoning yashash uchun qulay bo'lishiga harakat qiladi. Me'morlar esa bu vazifalarni badiiy vositalar bilan yechadilar. Ular binoning vazifasi, qulayligi, foydasi, tejamkorligidan tashqari uning go'zal bo'lishi, odamlarda ma'lum his-tuyg'ularni, kayfiyatni uyg'otishi haqida fikr yuritadilar.

Me'morlik haqida gap ketganda, me'morlik san'atning bir turi ekani, o'ziga xos xususiyatlari, binolarning turlari odamzod paydo bo'lgan davrdan boshlab mavjudligi haqida fikr yuritiladi. Uning eng birinchi ko'rinishlari chayla, o'tov, g'or shaklida paydo bo'lgan. Quldorlik jamiyati davrida, ayniqsa, qadimgi Misr, Me-sopotamiyada piramida shaklida yodgorliklar, diniy binolar, saroylar qurildi. Qadimgi Yunonistonda, O'rta Osiyo hududida ko'plab maktab, teatr, karvonsaroy, madrasa, tomoshaxona, ibodatxonalar qurilganligi ma'lum.

O'zbek xalq me'morligida uylar, asosan, qo'rg'on ichiga qurilib, ular qo'rg'onning uch tomonini egallay edi. Bu uylar ovqatlanish, uxlash, mehmon kutishga mo'ljallangan xonalar bilan bir qatorda, oshxona, hujra, otxona, darvozaxona kabi qismlardan tashkil topgan. Qurilgan uylar bir va ikki qavatli bo'lgan. Ikki qavatli uylarning ikkinchi qavatida ko'pincha boloxona (mehmonxona) va ayvon bo'lgan. Shuningdek, qo'rg'on ichida tuproqdan yasalgan supa ham bo'lib, u ko'pincha daraxt tagiga qurilgan. Uylarning tomi, asosan, loy yoki tunuka bilan yopilgan.

Misrda eramizdan 3000 yil avval nihoyatda ulkan inshootlar qurilgan. Ulardan biri Gizadagi me'mor Xemiun qurgan Fir'avn Xeops ehromidir. Uning balandligi 146,59 m, asosi 233x233 m. Bunga o'xshash ehromlardan biri Xefrendir. Uning har bir ustuniga bittadan haykal taqab qo'yilgan. Haykallarda fir'avn shaxsiyati ideallashtirilgan. Bu ehrom yonida Sfinks haykali qoyaga o'yib ishlangan. O'rta asrlarda «Forum», «Zafar» darvozalari qurila boshlagan. Shu asrlarga kelib me'morlikda roman, gotika, barokko, klassitsizm uslublari paydo bo'ldi.

Roman uslubi Yevropa me'morligida X–XII asrlarda qo'llanilgan. Bu uslubda ibodatxona, qal'a, saroylar qurishda tuzilishi jihatdan oddiy va og'ir toshlardan foydalanilgan.

Gotika uslubi Yevropa me'morligida XV–XVI asrlarda hukm surdi. Bu uslub «gotov» qabilasi nomidan olingan bo'lib, roman uslubining takomillashuvi asosida paydo bo'lgan. U roman uslubidagi bino bo'yining uzunligi, nafisligi, bezakdor minoralari, shuningdek, mayda bezaklarining ko'pligi bilan farq qiladi.

Barokko uslubi italyancha «g'alati» degan ma'noni bildiradi. U XVI–XVIII asrlarda Yevropa me'morligida keng qo'llanildi. Bunday uslubda binolar qurish orqali me'morlar ibodatxonalarining tantanavorligi, hashamatligi, dabdabali ekanligini ko'rsatishga harakat qilganlar, ansambl bo'lishiga e'tibor berganlar.

Klassitsizm – lotincha «klassikus», ya'ni namunaviy degan so'zdan olingan bo'lib, unda qadimgi madaniy binolar namuna qilib olingan. Bunday binolar o'z qismlarining aniqligi, hajmlarining geometrik jihatdan to'g'riligi bilan farqlangan. Ularda ustun, haykaltar, relyef ko'p ishlatilgan.

Osiyoning budda dini tarqalgan mamlakatlarda budda haykallari bilan bezatilgan ko'plab ibodatxonalar qurildi.

Me'morlik Temur va temuriylar davrida keng rivoj topdi. Bu davrda ravoq va gumbazlar bilan bir qatorda, binolarning naqshlari va rangiga alohida e'tibor berildi.

XV asr oxiri – XVI asr boshlarida Yevropada ro'y bergan Uyg'onish davri asosini qadimgi davr mumtoz me'morlik an'alarini tiklash va rivojlantirish tashkil etdi. Natijada binolar haddan ziyod bezakdor quriladigan bo'ldi. Shu asosda klassitsizm uslubi paydo bo'ldi.

XIX asr oxirlari va XX asr boshlarida yangi zamonaviy binolar qurila boshlandi. Fabrika, zavod, vokzal, aeroport, stadion, garaj, ma'muriy bino va metrolar shular jumlasidandir. Bu davrlarda

yangi usullar bilan birga, yangi materiallar ham ishlatila boshlandi. Avvallari qurilishlarda, asosan, tuproq, tosh, yog'och, ganch ishlatilib kelingan bo'lsa, keyinchalik beton, temir, temirbeton, oyna, plastmassa kabi materiallar, shuningdek, yangi texnika va texnologiyalarning ishlatilishi me'morlikda katta o'zgarishlarga olib keldi.

O'zbekistonda tevarak-atrofni kuzatish uchun maxsus minoralar qurilgan. Ana shunday minoralardan biri Buxoro viloyatidagi Vobkent minorasidir. Uning bo'yi 40,3, diametri 6,19 metrni tashkil etadi. U 1196-yilda g'ishtdan qurilgan.

Yevropadagi mashhur qurilishlardan biri Eyfel minorasi bo'lib, u 1889-yilda Parijda injener A.G. Eyfel tomonidan qurilgan dunyodagi eng baland inshootlardandir. Uning bo'yi 300 metrga yaqin. Minoraning pastki qismida kvadrat shaklda pavilon, tepasida 1,7 m diametrlil maydonchasi bor.

O'zbekistonda me'morlikning yuksak namunalari sifatida Buxorodagi Ismoil Somoniy maqbarasi, Kalon minorasi, Abdulazizxon madrasasi, Samarqanddagi Shohizinda ansambli, Bibixonim masjidi, Registon (Sherdor, Tillakori, Ulug'bek madrasalari), Amir Temur maqbarasi, Urganchdagi Jarqo'rg'on, Faxriddin Roziy va To'rabekxonim yodgorliklari, Xivadagi Ichan qal'a, Toshkentdagi Ko'kaldosh madrasasi kabi me'moriy obidalarni sanab o'tish mumkin. O'zbekistondagi hozirgi zamon me'moriy inshootlarga Toshkentdagi Alisher Navoiy nomli teatr, «Chorsu», «O'zbekiston» mehmonxonalari, «Istiqlol» saroyi, Sirk binosi, «Turkiston» saroyi, Temuriylar tarixi Davlat muzeyi, «Sheraton» va «Interkontinental» mehmonxonalari kabilarni ko'rsatish mumkin.

Amir Temur maqbarasi XV asr boshlarida qurilgan. Uni qurishga usta Muhammad ibn Mahmud Isfaxoniy rahbarlik qilgan. Maqbaraning ichki ko'rinishi to'rtburchak, tashqi tomoni sakkiz qirrali prizma shaklida bo'lib, prizma ustiga silindr shaklidagi devor va ko'p qovurg'ali gumbaz o'rnatilgan. Maqbara devorlari zangori, havorang oq sirlil koshinlar, naqshlar bilan bezatilgan. Gumbaz osti qismining diametri 15, balandligi 12,5 metrni tashkil etadi. Maqbara ichiga to'rt tomondan rangdor oynali va panjarali darchadan yorug'lik tushib turadi. Maqbara ichiga Ulug'bek tomonidan qurdirilgan usti berk yo'lak orqali kiriladi. Maqbarada Amir Temur, uning ikki nabirasi Muhammad Sulton va Ulug'bek, ikki o'g'li Shohruh va Mironshohning sag'analari bor. Maqbara o'zining aniqligi, shaklining

oddiylik, badiiy bezaklarga boyligi, nafisligi va ulug'vorligi bilan dunyodagi eng mashhur me'moriy obidalar qatoridan o'rin olgan.

Milliy me'morlik tarixida shuhrat qozongan me'morlardan Ustod Baqo (Buxorodagi Minorayi Kalon), Muhammad Yusuf (Shahrisabzdagi Oq saroy), Usto Abdujabbor (Samarqanddagi Sherdor), Shamsiddin va Zayniddin Buxoriylar (Samarqanddagi Shohizinda ansambli), Ota Muhammad, Usta Shirin Murodov (Buxorodagi Sitorayi Mohi Xosa)larni eslab o'tish joizdir.

O'zbekistonning qadimiy me'morlik san'ati azaldan mashhur. O'zbekiston hududida mingdan ortiq me'moriy obidalar mavjud. Ular, ayniqsa, Samarqand, Buxoro, Xiva, Toshkent, Namangan, Surxondaryo kabi viloyatlarda ko'p. Shunday obidalardan biri Buxorodagi Ismoil Somoniy maqbarasidir.

Maqbara deb mashhur shaxs qabri ustiga qurilgan maxsus binoga aytiladi. Bunday maqbaralar Samarqandda Amir Temurga, Buxoroda Ismoil Somoniyga, Toshkentda Zayniddin boboga, Xivada Pahlavon Mahmudga, Qashqadaryoda Xalil Sultonga o'rnatilgan.

Avvalo shuni qayd qilish lozimki, X asrda Ismoil Somoniy me'morlik mo'jizasiga teng keladigan va o'xshash birorta yodgorlik nafaqat O'rta Osiyoda, balki boshqa musulmon mamlakatlarida ham yaratilgani ma'lum emas. Uning bino bo'lishi IX-X asrlarda O'rta Osiyoda ilm-fan va madaniyat boshqa mamlakatlarga qaraganda oldingi qatorda rivojlangan bir davrga to'g'ri keladi.

Bu maqbarada IX-X asrlardagi Sharq matematikasining yutuqlari ham o'z aksini topgan.

Yodgorlik xalq orasida va ilmiy adabiyotlarda Somoniyylar sulolasining eng yirik namoyandalaridan biri, Buxoroda 892—907-yillarda hukmronlik qilgan Ismoil Somoniy nomi bilan ataladi. Maqbaraning umumiy ko'rinishi kub shaklini eslatadi. Maqbara oddiy bo'lib, asosan, ikkita bo'limgan, yarimshar shaklidagi qubba va kubsimon asosiy qismdan tashkil topgan. Binoning to'rt tomoni bir xil ko'rinishga ega.

Maqbara devorining yuqori qismida ravoqlar, uning burchaklarida esa qisman devorga tutash ustunlar bor. Bino ichiga to'rt tomonidan bir xil qilib ishlangan ravoqsimon peshtoq orqali kiriladi.

Peshtoq — hashamatli binolarning kirish qismida baland qilib quriladigan serhasham qism. Peshtoqda uchta ravoq bo'lib, ularning har biri rombga tutashib ketgan.

Maqbaraning ichkari qismidagi dekorativ bezaklar katta mahorat bilan ishlangan.

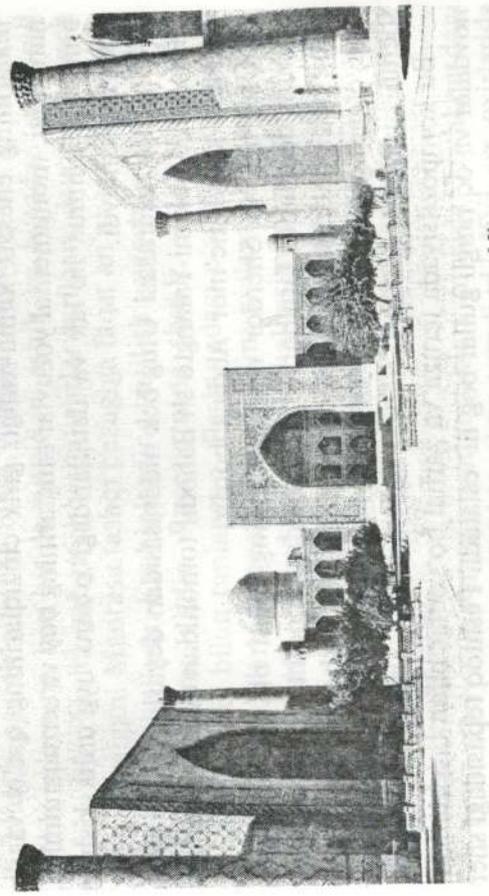
Maqbaraning devorlari va yuqori qismlariga mayda yuqqa g'isht, poydevoriga esa yirik g'isht, ayrim bezaklar yo'nilgan g'ishtlarning ishlatilishi uning chiroyini ochgan, xushmanzarali bo'lishiga olib kelgan.

Binoning naqshlari kishini hayratda qoldiradigan darajada xilma-xil bo'lib, binoga moslab ishlangan.

Afsuski, Ismoil Somoniy maqbarasini yaratgan me'morning nomi shu vaqtgacha ma'lum emas. Bino mahobatli, hashamatli binolar yaratishda me'morlar uchun namuna bo'ldi. Undan ko'pgina Sharq mamlakatlaridagi qurilishlarda foydalanildi.

Registon ansambli me'morlik obidasi. Registon qadim Samarqandning asosiy maydoni (Registon — «qumloq joy» degan ma'noni bildiradi). Ulug'bek, Sherdor va Tillakori madrasalaridan tashkil topgan ansambldan iborat.

Qadimda diniy oliy o'quv yurtlari madrasa nomi bilan yuritilgan. Me'morlikda bir necha yonma-yon va o'zaro uyg'un qurilgan binolar majmuasiga ansambel deyiladi. Shu tarixiy joy Sharqning bir qator yirik olim va donishmandlarining nomlari bilan bog'liqdir. Ular Mirzo Ulug'bek, G'iyosiddin Koshiy, Qozizoda Rumiy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy va boshqalardir. Registon

85-rasm. Samarqand. Registon ansambli.

Tillakori madrasasi. Registon maydonining yuqori qismida Tillakori madrasasi joylashgan bo'lib, u 1646—1651-yillarda shahar hokimi Yalangto'sh Bahodir tomonidan qurdirilgan. Unda ham madrasa, ham masjid bo'lgan. Ichki qismiga ko'p tillahal berib ishlanganligi uchun bino Tillakori deb atalgan. Tillakorining qurilishi Registonning ansambli shaklida mukammallashuviga sabab bo'lgan.

Asosiy fasadning ikki qavatli qilib ishlanganligi ulkan va hashamatli Ulug'bek va Sherdor madrasalarini muvozanatga keltiradi. Asosiy peshtoq maydon tomonga qaratib ishlangan. Uning ikki eshigidan bir qavatli hujralar bilan o'ralgan katta hovliga kirladi. Hovlining chap va o'ng, shuningdek, yuqori tomonlarining o'rtasida shinam peshtoqlar qurilgan. Kiraverishdagi — chap tomondagi peshtoqdan masjidga o'tiladi. Masjidning asosiy xonasi bo'rtma naqshlari zarhal berib bezatilgan.

Xiva me'morligi yodgorliklari orasida **Olloqulixon madrasasi** alohida diqqatga sazovordir. U 1834-yili bunyod etilgan bo'lib, Xivadagi Ichan qal'aning yaxlit ansambli bo'lib qurilishi bilan bog'liq. U qarshisidagi Xo'jamberdiboy madrasasiga o'xshatib ishlangan. Natijada O'rta Osiyo me'morligida keng tarqalgan usul — qo'sh madrasa hosil bo'lgan. Madrasa taxminan 3 m balandlikdagi sun'iy tepalik ustiga qurilgan. Madrasa rejasi va fasadining tuzilishi odatdagi madrasalarnikidek bo'lsa-da, ba'zi joylarda o'ziga xos tomonlar bor, ya'ni bino trapetsiya shaklida qurilgan. Madrasadagi qishki, yozgi masjid va darsxonalarning usti yarim aylana shaklidagi pastak gumbaz bilan yopilgan. Madrasada 99 ta hujra bo'lib, ularning har birida bittadan eshik va bittadan panjarali darcha bor. Hujra poliga chorsi g'ishtlar terilgan, devorlari ganch bilan suvalgan. Madrasa tashqi bezagiga faqat an'anaviy koshinlar, naqshlar ishlatilgan. Koshinlarning tuzilishi, naqshlar shakli rang-barang va xilma-xildir. Rasmlarning shakli, ranglarning och-to'qili ustalik bilan tanlangan. Peshtoqdagi o'simlik nusxa nafis naqshlar ravoqlarning geometrik shaklini jonlantirib turadi. Bino hovlisidagi qishki masjid peshtoqi halqasimon naqshlar bilan bezatilgan. Bu peshtoqdan yozgi masjidga o'tiladi. Peshtoqning orqa konstruksiyasi ham har jihatdan e'tiborga loyiq. Bu yerdagi rang-barang sirli koshinlardan tashkil topgan bezaklar yangicha ko'rinish kashf etgan.

O'rta Osiyo me'moriy yodgorliklari orasida Toshkentdagi **Ko'kaldosh madrasasi** alohida o'rin tutadi. U XVI asr oxirlarida

madrasalarining balandligi 35 metr dan oshadi. Peshtoqlari, gumbaz va minoralari, naqshdor koshinlari nafis ishlanganligi bilan kishini hayratga soladi.

Gumbaz — qubba shaklidagi tom. U yarimshar, to'g'ri to'rt-burchak, kub, prizma, konus, piramida shaklida bo'lishi mumkin. Minoralar baland, g'ovla shaklidagi inshoot, odatda, undan atrofdi kuzatish, masjidlarda azon aytish uchun foydalanilgan.

Ulug'bek madrasasi 1412—1422-yillar davomida qurilgan bo'lib, me'morlar boshlig'i G'iyosiddin Koshiydir. U Ulug'bekning ko'rsatmasi va homiyligida qurilgan. Bu madrasa O'rta Osiyoda eng yirik diniy o'quv yurti bo'lib, unda dindand tashqari falsafa, matematika va astronomiyadan ma'ruzalar o'qilgan. Uning hovlisi kvadrat shakliga ega. Hovlining to'rt tomonida hujra va peshtoqli ayvonlar bor. Asosiy old tomonda ulkan peshtoqlar guruhi, markaziy peshtoq va yonlama xonalar hovliga tutashtirib solingan.

Ulug'bek madrasasining tashqi burchaklari bir tekis minoralar bilan tutashgan bo'lib, hovliga qaratib ishlangan. Hujralar uch xonadan iborat bo'lgan.

Madrasaning bezagi — tojibarglar, gullar va geometrik shakllar uning sirkol bezagini uyg'unlashtirgan. Devorlarga sirlangan zangori ko'k sopol koshinlar terib ishlangan, panjarasimon naqshlar nihoyatda sodda va nafisdir.

Asosiy ravoq tepasidagi hashamatli besh va o'n qirrali naqshindor yulduzlar charaqlab turgan osmonga o'xshaydi. Naqsh to'qimalarining cheksiz xilma-xilligi, girix chiziqlarining qat'iy va dinamikligi, monumental yozuvlar ranglarining boy va sarmazmunligi, binoning hamma bo'lak va detallardagi o'zaro uyg'unlik kishiga zavq bag'ishlaydi.

Sherdor madrasasi Ulug'bek madrasasidan deyarli 200 yil keyin Samarqand hokimi Yalangto'sh Bahodir tomonidan qurdirilgan. Uni yaratgan shaxs me'mor Abdujabbordir.

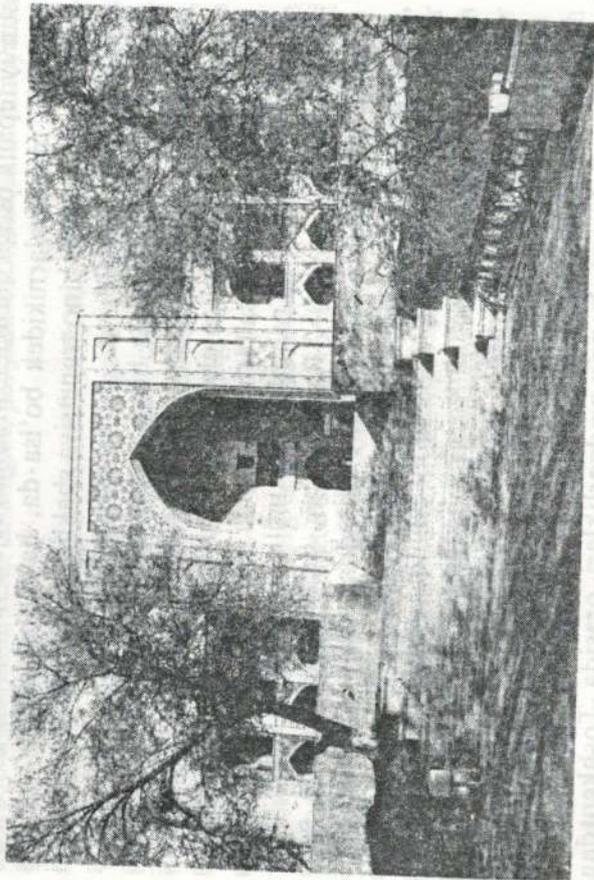
Ulug'bek va Sherdor madrasalarining rejasi bir xil bo'lsa-da, ularning detallarida farq bor. Sherdor madrasasi peshtoqidagi bezaklar Ulug'bek madrasasini kidan farq qilib, unda sher ohuni quvib ketayotganligi tasvirlangan. Tasvirdagi ikki sher ortidan quyosh nur sochib turibdi.

Bu kompozitsiyada feruza va zarhal bo'yoqlar bilan tasvirlangan novdalar va oq rangli gullar bog'ni eslatadi. Peshtoq tepasidagi sher tasviri madrasaning Sherdor deb nomlanishiga sabab bo'lgan.

qurilgan. Uning gumbaz va peshtoqlari bo'yi bilan 20 metrga yetadi. Peshtoqlari ikki qavatli qilib qurilgan. Bino tepalik joyga qurilganligi uchun pastdan ancha salobatli ko'rinadi. U 45x45 m tomonlarga ega. O'z tuzilishiga ko'ra XVI asrda qurilgan madrasalardan farq qiladi. Uning ichkarisida chorsi hovlisi bo'lib, atrofida hujralar va yozgi ayvonlar bor. Darvozadan kirishda chapda masjid, o'ngda darsxona joylashgan. Me'morlar asosiy e'tiborni binoning fasadiga qaratishgan.

U geometrik naqshli sirli koshinlar bilan bezatilgan. Kirish peshtoqining ikki yoniga ikki qavatli ravoqlar ishlangan. Peshtoqning ikki tomonida feruza rangli koshinlar bilan qoplangan baland gumbazlari bo'lgan. Gumbaz yumaloq gardish asosga o'rnatilgan. Madrasaning old tomonidagi to'sib turgan ganch panjaralari binoning husnini yanada oshirgan. Bino ichida saqlanib qolgan ba'zi naqsh parchalari uning ichki qismi ham did bilan bezatilganligidan darak beradi.

O'zbekistonning qadimgi me'moriy obidalari o'zbek xalqlarining madaniyati va san'ati qadimdan nihoyatda rivoj topganligidan darak beradi. Ular xalqimiz me'morlariga namuna bo'lib, go'zallik hislarini, Vatanga muhabbatni, milliy g'ururni tarkib toptirishga xizmat qiladi.

86-rasm. Ko'kaldosh madrasasi. Toshkent.

MUSTAQILLIK YILLARIDA ME'MORLIK SAN'ATI

O'zbek xalq me'moriy san'ati chin ma'noda mavqeyi, mohiyati va e'tibor jihatidan buyuk bunyodkorlik san'atidir. Mustaqillik yillarida ko'hna Buxoro, Xiva shaharlarining 2500 yilligiga bag'ishlangan tantanalarda xalqimiz me'moriy salohiyatining mahsuli bo'lmish sharqning beqiyos jamoli, faxri butun jahonga yana bir bor namoyish etildi. Xalq dahosi yaratgan me'moriy san'at durdonalari jahon madaniyati xazinasidan munosib o'rin olgani namoyon bo'ldi.

Istiqlol davrida shahar me'morchiligi yanada takomillashdi.

Yangi qurilishlar silsilasida O'zbekistonning me'moriy amaliy shakllangan ikki asosiy tamoyili ko'zga tashlanadi. Ulardan biri Temuriylar tarixi Davlat muzeyi, O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisi Qonunchilik palatasining binosi va Toshkent shahar hokimiyati binolarida yorqin aks etgan sharqona me'morlik san'ati an'anaviy qonun-qoidalariga rioya etish bo'lsa, ikkinchisi, O'zbekiston jahon hamjamiyatidan o'rin olishga bo'lgan intilishini namoyish etuvchi jahon me'morchiligining eng so'nggi yutuqlaridan foydalanishda namoyon bo'ldi.

Bunga «Interkontinental», «Sheraton» mehmonxonalari binolari misol bo'la oladi.

O'zbekiston Respublikasining mustaqil davlat sifatidagi faoliyati milliy me'morlik va shaharsozlik sohalarida yangi uflarni ochib berdi. O'tgan 18 yil ichida mustaqil O'zbekistonning birinchi yirik ijtimoiy binosi sifatida Anhor bo'yida joylashgan «Turkiston» saroyini e'tirof etish joiz. Ushbu saroy me'mor Y. Xaldayev loyihasi bo'yicha 1989—1992-yillarda qurib bitkazildi. Bu binoning me'moriy shakllari har tomonlama yirik va umumlashtirilgan muqarnas tasmalar bilan yaxlit bir ko'rinishga keltirilgan.

Me'mor F. Tursunov loyihasi asosida bino interyeri yuqori darajada fazoviy mukammallashtirilgan va bezatilgan. Zalning yuksak mahorat bilan ishlangan aylanasimon ganchli qopqog'i (plafoni) havorang va oltin bo'yoqlar yuritilgan an'anaviy kundal usulida bajarilgan. Saroy foyesining tasmasimon derazalaridan shahar manzaralari yaqqol ko'rinadi. Foye o'rtasi va chap qanotidagi ikki qavatga teng bezakli devoriy kompozitsiyalarga yuqori derazalar orqali tabiiy yorug'lik berilgan. Vestibul o'rtasidagi devor yuzasiga bo'rtma bezak ishlangan. Turkiy gilamlarni eslatuvchi bu buyurtma bezak-

ning oq sirti qabariq bo'lib, unda Humo qushi ramzi tasvirlangan. Uning tepasi va chetlarida moviy va sariq ranglarda ishlangan devoriy tasvirlar mavjud.

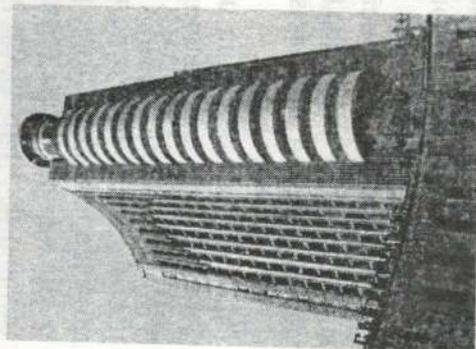
Tasvirlarda Turkistonning qadimiy shahar va obidalarining manzarasi aks etgan. Foye chap qanotining oxiridagi bezakli devor yirik marmarsimon toshlardan qoplab chiqilgan va suv havzasi, sopol idishlar, o'simliklar bilan shinamgina dam olish joyiga aylantirilgan. O'ng tomondagi devorda musavvir Bahodir Jalolovning «Umar Xayyom tushlari» deb nomlangan mahobatli devoriy tasviri joylashgan.

Navoiy ko'chasi oxirini «Chorsu» mehmonxonasi yakunlaganidek, O'zbekiston shohko'chasi davomida Banklararo markazning osmono'par binosi qad ko'tardi. Bu markazni O'zbekiston Respublikasi Banklar uyushmasi buyurtmasi bo'yicha yugoslaviyalik quruvchilar 2000-yilning mart oyigacha barpo etishdi. Ushbu imoratda moliyaviy tashkilotlarga lizing, sug'urta, axborot, huquqiy va boshqa xizmatlar ko'rsatiladi. Bu markazda ikkita konferenzal, muzokaralar xonalari, matbuot markazi, ikkita restoran mavjud. Bunday markazlar Toshkentning O'rta Osiyoning moliyaviy poytaxtiga aylanishida muhim omil bo'ladi.

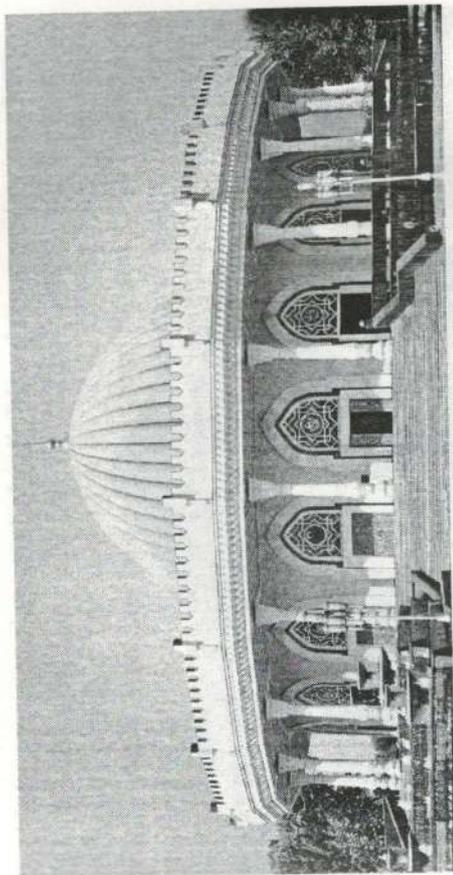
1995-yil haykaltarosh A. Turdiyev loyihasi asosida Amir Temur xiyobonining shimoli-g'arbida **Temuriylar tarixi Davlat muzeyi** qad ko'tardi. Binoning gumbazi va qamrab turuvchi 20 ustunli ayvoni anchagina kengligi bilan ajralib turadi.

Gumbazning balandligi 30 metr, diametri 24 metrga teng tashkil qiladi. Muzey gumbazining ichki qismiga Samarqandning Registon maydonidagi Tillakori madrasasi singari kundal uslubidagi moviy va tillaranglarga bo'yalgan ganchkor islamiy naqshlar berilgan. Ularni gumbaz ostidagi og'ir vaznli qandil yoritib turadi.

Muzey zali va ikkinchi qavatdan galereya sayqallangan oq va och kulrang marmarlar bilan qoplab chiqilgan. Muzeyga kiraverishdagi devor sathida Amir Temur va uning davlatini ulg'aytirgan 'lovchi uch qismli miniatura uslubidagi

87-rasm. Toshkent shahridagi «Chorsu» mehmonxonasi. (Me'mor V.Spivak).

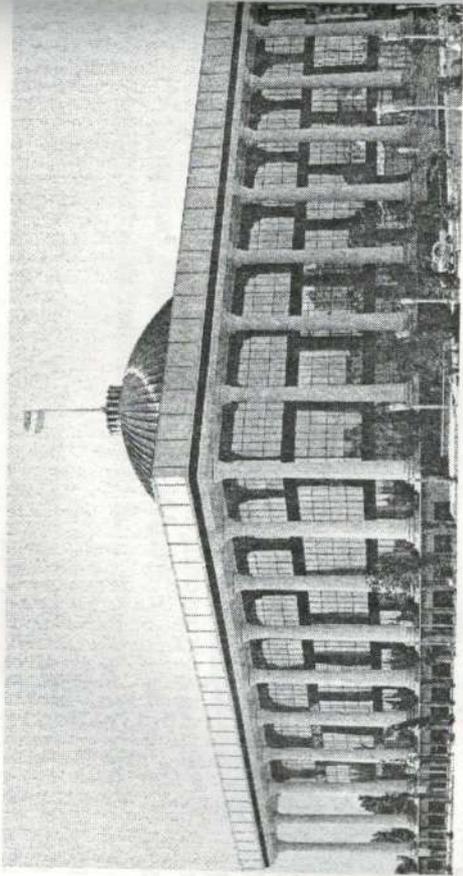
88-rasm. Toshkent shahridagi Temuriylar tarixi Davlat muzeyi. (A. Turdiyev loyihasi).

mahobatli devoriy tasvir muzeyning bezaklari yuqori mahorat bilan bajarilganligidan dalolat beradi, viloyatlardagi xalq ustalarining milliy uslubdagi imoratlarini esga soladi.

Sohibqiron Amir Temurning faoliyati va hayotini yoritib beruvchi ushbu muzey sharqona arxitektura uslubi bo'yicha qad ko'targan bo'lsa, me'mor F. Tursunov tomonidan 1997-yilda ishlab chiqilgan shahar hokimligi binosi, shuningdek, me'mor V. Akapdjanyan tomonidan loyihalashtirilgan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi binosida klassik uslubdan unumli foydalanilgan. Ushbu ikki bino oppoq ustunlar bilan qamrab olingan.

Oq ustunlarning kapitellariga barglar guldastasi ishlab chiqilgan. Hokimiyat binosining markaziy peshtoqi har ikki tomondan to'qqizta ustundan tashkil topgan bo'lsa, Oliy Majlis Qonunchilik palatasi binosining har tomoniga ustunlar joylashtirilgan. Oliy Majlis Qonunchilik palatasi binosining asosiy yuza qismini egallagan tillarang yaxlit oynalar tepasidan pastga tushguncha uch marta ichkariga kiritilgan. Lekin shuni aytib o'tish lozimki, Oliy Majlis Qonunchilik palatasi binosining arxitekturasida ham milliy uslublardan foydalanilgan, uning milliyliги feruzarang gumbaz va gumbaz ustidagi an'anaviy tojimon oynaband tuynuk bilan ifoda etilgan.

Hokimiyat binosi «Buxoro» ko'chasi manzarasiga o'zgacha qiyofa baxsh etib, markaziy gumbazli bino me'moriy kompozitsiyasiga tugallik baxsh etgan. Hokimiyat binosi istirohat bog'i atrofidagi ko'cha

89-rasm. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining binosi. Tashkent (Me'mor V. Akapdjanyan).

bilan bog'ga chegaradosh kinoteatr, kafe va boshqa eski binolar o'rni barpo etilgan. Binoning rejasi «T» simon shaklda tuzilgan. Ko'cha yuzida ikkita ma'muriy bino va ularning o'rtasidagi kirish bog'ga qaratilgan ijtimoiy binoga olib boradi. Kirish rejasi aylanali va uch qavatga ko'tarilgan atrium, ya'ni tomi bor ichki hovlidan iborat.

To'rtinchi qavatda esa binoning markaziy gumbazi ostida foye joylashgan. Kirish qismidagi beshta zina va ikkita lift qavatlarini bir-biriga bog'lab turadi. Bino ichkarisining pollari va devorlari Italiya va Ural marmarlari bilan, ustunlarning tag kursilari esa Janubiy Afrikadan keltirilgan to'q-qizil marmarlar bilan qoplab chiqilgan. Binoning barcha gumbazlari metall shakllardan qurilgan bo'lib, ularga haykaltaroshlik va naqqoshlik ishlariga qulay bo'lishi uchun ingichka simlardan to'qilgan to'rlar tortilgan. Kiraverishdagi atrium gumbaz nihoyatda jozibali, oq moviy va tillarangli islimiy naqshlari orasiga yorug'lik manbaya kuchi bo'lgan milli chiroqlar o'rnatilgan. Ularning «Samarqand yulduzlari» deb atalishi bejiz emas. Gumbazning ichki sirti sarg'ish-jigarrang, to'q sariq ranglar va oltin bo'yoqlar yuritilgan naqshlar bilan bezatilgan.

Endi 1995-yil me'mor A. To'xtayev tomonidan loyihalashtirilgan O'zbekistonning eng yirik mehmonxonalarini sirasiga kiradigan «Interkontinental» mehmonxonasi binosiga e'tiborni qaratsak. Bu inshoot o'ziga xos hajmiy plastik hal qilganligi bilan shahar aholisi va mehmonlarning diqqat-e'tiborini darhol o'ziga jalb etadi.

Mehmonxonaning mahobatli binosi (umumiy maydoni — 2,2 ga, balandligi — 53 m ga yaqin) navqiron Respublika barqarorligining o'ziga xos ramzi bo'lib, u O'zbekiston Milliy banki binosi, yaqin atrofdagi past qavatli imoratlar, sun'iy ko'l yastangan xiyobonni o'z ichiga oladigan mehmonxonaga majmuining uzviy markazi hisoblanadi. Mehmonxonaga me'morchiligida bino qiyofasi to'g'risidagi tasavvurlarni o'zgartirib yuboradigan erkin rejallashtirish tamoyiliga ahamiyat berilgan.

Binoga turli nuqtalardan nazar tashlaganda, u har safar yangicha shaklda namoyon bo'ladi, uning rang-barang va o'ziga xos ko'rinishi kishida betakror his-tuyg'ular uyg'otadi.

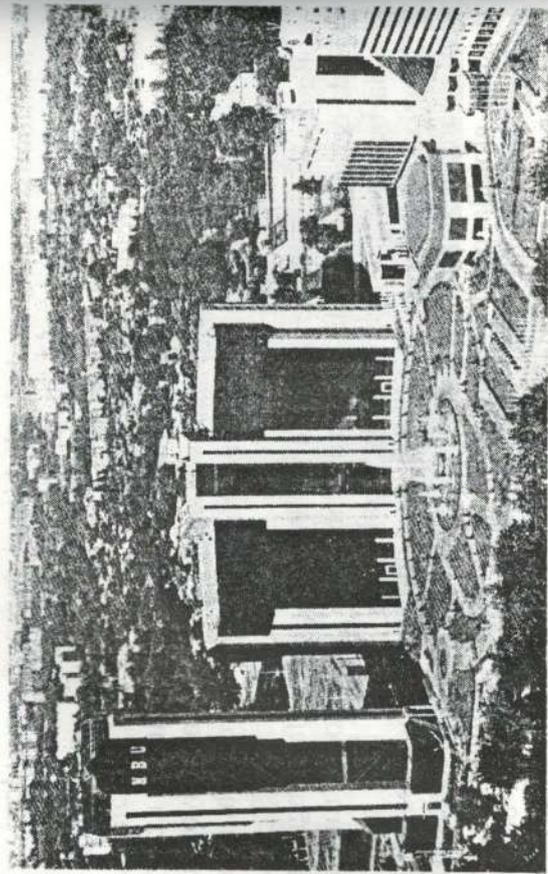
Mazkur inshoot Respublika me'morlik amaliyotida birinchi marta ranglar uyg'unligi binoning tashqi ko'rinishini shakllantirishda alohida o'rinni egalladi. «Interkontinental» binosi ko'larining ko'p bosqichliligi va taassurotni kuchaytiruvchi bezak unsurlarining to'q ranglari orqali tomoshabin diqqatini o'ziga tortadi. Matbuot markazi devorlaridagi yorqin — to'q-sariq ho-shiyalar va jigarrang o'rnatmalar binoning asosiy kulrang va zangori rangidan keskin farq qilib turadi.

Mehmonxonani barpo etishda 47 ta xorijiy firma ishtirok etgani ma'lum. Interyer dizayni Amerikaning «Grexand» kompaniyasi tomonidan ishlab chiqilgan bo'lsa-da, mehmonxonaga Toshkent uchun «dengiz ortidan» olib kelingan bir «mehmonsifat imorat» bo'lgani yo'q. Uning interyerlarida zamonaviy dizaynlik ishlanmalari sharq turmush tarzi uchun odatiy bo'lgan unsurlar bilan uyg'unlikda qo'llanilgan.

Ko'plab vazifalarni bajarishga mo'ljallangan zallardan biri bobokalonimiz Amir Temur nomida bo'lib, bu yerda ham sharqiy me'morlik unsurlariga ikkinchi hayot bag'ishlangan. Undagi jihozlar klassik jihatdan qat'iy va oddiy qilib ishlangan. Zal devorlari balandligi bo'ylab ikki qismga ajratilib, yog'och ustunlarga milliy naqshlar o'yilgan ravoqlar ularni birlashtiruvchi unsur bo'lib xizmat qiladi.

«Interkontinental» mehmonxonasi yuksak ma'naviy va madaniy qadriyatlarini o'zida aks ettirgan. Bu inshootda qurilish va dizayn sohasidagi eng yangi jahon texnologiyalarining Markaziy Osiyo me'morchiligi uchun an'anaviy, o'ziga xos bo'lgan xususiyatlari uyg'unlashgan bo'lib, u O'zbekiston me'morchiligi istiqbolini belgilab berishda muhim ahamiyat kasb etadi.

1999-yilning oxirida «Sheraton» mehmonxonasi Toshkentning Amir Temur va Alisher Navoiy ko'chalari chorrahasida Belgiyaning

90-rasm. Toshkent shahridagi «Interkontinental» mehmonxonasi.
(Me'mor A. To'xtayev).

«Bunt» korporatsiyasi tomonidan qurib topshirildi. «Y» harfiga o'xshash shaklda barpo qilingan mehmonxona 20 qavatli qirasimon oq kulrang betonli bino ko'rinishida bajarilgan. Ushbu qirralarning ko'kimitir oynali derazalaridan shaharga 250 o'rinli xonalar qaratilgan. Ular ichida ikki xonali «maks»lar ham mavjud.

Mehmonxona vestibuly, «Interkontinental» mehmonxonasidek, oyna bilan qoplangan qiya metall formalari bilan yopilgan. Vestibuldagi oyna devorli yo'lak ziyofatlar rotondasi, ya'ni kichik aylana zalning oldidan o'tib, Amir Temur shohko'chasi tomonida joylashgan Majlislar zaliga olib boradi. Yo'lak va zal shoyi matosi kattalashtirilib solingan Uzoq Sharq va O'rta Osiyo miniaturlari bilan bezalgan. Ziyofatlar rotondasi oyna gumbaz bilan qoplangan va uning halqa poyiga naqshu nigorlar solingan. Zal o'rtasiga kichik favvora joylashtirilgan, parda tortilgan derazalari esa zalga ixchamlik bag'ishlab turadi. Osmono'par binoning birinchi qavat xonalari vestibuldan naqshlangan ravoqlar orqali ochilgan.

Vestibulga ikkala tomonlama manzarali rasmlar solingan va shakllari Samarqand minoralarini eslatuvchi binolar maketi o'rnatilgan. Ulardan chapdakisiga ikkinchi qavatga olib chiqadigan aylana zina o'rnatilgan. Vestibulning markaziy devori yonida ham shi-namgina favvora mavjud. Mehmonxona qavatli nihoyatda zich

rejalashtirilgan. Liftlar oldidagi maydonchadan ikki tomonga moviy gilamli va yog'och devorli yo'laklar ketgan, devor lampalarining chiroqlari zamonaviy rassomlarning tarixiy mavzularga bag'ishlangan miniaturlarini yoritib turadi.

Shaharlarimizning shohko'chalarida joylashgan bozorlarimiz tubdan o'zgardi. Viloyatlarda ularni qurish jarayonlarida xalq ustalari faol qatnashdilar. Ular ichida Termiz bozorining ikki qavatli savdo do'konlari favvora va g'ishtdan terilgan ravoqli ko'rinishdagi bezakli devori keng maydonga qaratilgan. Qo'qon dehqon bozori imoratlari yevropacha uslubda bezatilgan. Toshkentdagi Eski shahar bozorining yirik temir-beton gumbazlari rang-barang sopol naqshlar bilan qoplab chiqilgan. Gumbazlar ostida savdo zallari, do'konlar va xalq hunarmandlarining «Usto» birlashmasi ustaxonalari joylashgan. Oloy bozorining tomi ravoq shakli metallardan qurilgan va kun yorug'ini o'tkazuvchi oynasimon ko'kimitir leksan varaqlari bilan yopilgan. Shu qatorida, zont, qat-qat shaklli, oraliqdagi keng, yorug' tomlar Mirobod va Parkent bozorlari ustida ham qurildi. Shuningdek, Chilonzor buyum bozorida ham bir nechta yangi savdo qatorlari qurilib foydalanishga topshirildi.

Toshkentda tennis bo'yicha Prezident kubogi uchun o'tkazilayotgan xalqaro musobaqalar shu sport turining bizda ommaviylashishiga olib keldi, tennis maydonchalari – kortlar Andijon, Namangan, Qarshi va boshqa viloyat markazlarida qurildi. Toshkent shahrida esa Yunusobod korti mavjud. Ochiq kortlar balandligi 375 metr bo'lgan televizion minora tagida joylashgan. Kortlar orqasida 3000 o'rinli usti yopiq universal kort binosi qurilgan. Ushbu bino 1996-yil me'mor V. Akapdjanyan tomonidan loyihalashtirilgan. Bino tomonining konstruksiyalari yorug' o'tkazadigan leksanli ulkan temir-beton ravoqlar bilan bajarilgan. Bunday tom va kortni o'rab olgan ikkinchi qavat galereyasining aylana derazalari binoga mos va boy ko'rinishni yuzaga keltirgan.

Shuningdek, 1999-yil Buxoro shahrida «Humo» nomli tennis majmuasi ochildi. Unda 250 o'rinli usti yopiq zal, 500 o'rinli ochiq stadion, trenajyorlik zali, massaj xonalari, sog'liqni saqlash xizmati va fitobarlar mavjud. Zallar devorlarining ichki ko'rinishlaridagi yirik zamonaviy metall konstruksiyalari odatdagicha bekitilmasdan ochiq qoldirilgan. Sababi, ular o'ziga xos estetik xususiyatga ega.

9-may mamlakatimiz rahbari tomonidan «Xotira va Qadrlash kuni» deb e'lon qilindi. Abadiy alanga Mustaqillik maydonining

shimolidagi xiyobonda joylashgan bo'lib, maydon kengligini davom ettirib turadi.

Abadiy alanganing g'arbga haykaltarosh I. Jabborov tomonidan yaratilgan «Motamsaro ona» haykali o'rnatilgan. Shuni aytib o'tish kerakki, ushbu haykal qiyofasini yaratgan haykaltarosh rassom Rahim Ahmedov asarlaridagi o'zbek onasining siymosidan foydalanган. Xiyobonning uzunligi 60 metr bo'lib, shimoliy va janubiy ayvonlarda II jahon urushida halok bo'lgan o'zbekistonlik askarlarning ism-shariflari keltirilgan. Bu majmuani barpo etishda respublikaning barcha xalq ustalari qatnashdi. Shunga o'xshash me'moriy yodgorliklar viloyatlar markazlarida ham ochildi.

Toshkentda qad ko'targan me'moriy obidalardan biri Bo'zsuvi kanalini bo'yidagi qatag'on qurbonlariga bag'ishlangan **Shahidlar xotirasi me'moriy yodgorligi**dir. Uning gul chamanlari bilan obodonlashtirilgan tepaliklaridan birida feruza rangli an'anaviy qovurg'asimon gumbaz qad ko'tardi.

O'zbekistonning mustaqillikka erishishi va milliy taraqqiyot yo'liga dadil qadamlar bilan kirib borishi me'morlardan shaharsozlikda, xalq me'morlik merosini mahalliy sharoitga moslashda zamonaviy me'morlikning qator xususiyatlarini hayotda tadbiq etish kabi ijodiy masalalarni hal qilishni taqozo etadi.

O'ZBEKISTON RASSOMLARI VA HAYKALTAROSHLARI

O'zbekistonda tasviriy san'at, ayniqsa, mo'yqalam san'atining shakllanishida Yevropaning ilg'or tasviriy san'ati an'analari, rus va boshqa xalqlar rassomlarining ta'siri katta.

Yevropa davlatlarida ancha ilg'orlab ketgan uch o'lchamlilik qonuniyatlari asosida rivojlangan tasviriy san'at aynan o'sha davrlarda bizning o'lkamizda deyarli mavjud emas edi. Ajdodlarimizning san'atiga ixlosmand vakillari ko'proq xalq amaliy bezak san'ati bilan mashg'ul bo'lganlar.

Asta-sekin mahalliy an'analar bilan uyg'unlikda rivojlangan tasviriy san'atimizning yanada ravnaq topishi va milliy kadrlarni tayyorlashga M. Novikov, I. S. Kazakov, P.P. Benkov, N. V. Rozanov, T. N. Nikitin, L. Bure kabi rassomlar katta hissa qo'shishdi.

XX asrning 20–30-yillariga kelib O'zbekiston tasviriy san'ati o'ziga xos shakl-shamoyiliga ega bo'la boshladi. Bunda A. Volkov, P. Kuznetsov, M. Kurzin, S. Finkelshteyn, N. Karaxan, V. Ufim-

sev, Usta Mo'min (A. Nikolayev), N. Kashina, O. Tatevosyan, P. Benkov, Z. Kovalevskaya, I. Ikromov, O. Tansiqboyev, Ch. Ahmarov, L. Abdullayev kabi mo'yqalam ustalarining ijodiy namunalari e'tiborga molik bo'ldi.

Toshkentda 1919-yilda o'lkada badiiy maktabi — Turkiston xalq maktabi tashkil qilindi. Unda S. Yudin, I. Kazakov, A. Yusupov, I. Golovin, A. Volkov va boshqa rassomlar o'qituvchilik qildilar. 1921-yilda maktab tarqatildi; 1921–1923-yillarda Toshkentda badiiy texnikum ishlab turdi. O'zbek kitob grafikasining asoschilaridan biri, rassom **Iskandar Ikromov** shu bilim yurtida ta'lim olgan. O'zbekiston xalq rassomi Iskandar Ikromov kitob grafikasi sohasida sermazzun ijod qildi. U o'z faoliyatida o'zbek naqqoshlik san'atining boy merosidan unumli foydalanib, bir qancha kitoblarni bezadi. U Navoiy lirikasi, Ibn Sino va Beruniyning ilmiy to'plamlari, Oybek asarlarining to'rt tomligi, shuningdek, rus adabiyoti klassiklarining asarlariga ilustratsiyalar ishlatdi.

I. Ikromov 1904-yilda Toshkent shahrida tug'ildi. Yoshlik yillarida rasm ishlashni ishtiyiq bilan o'rgandi va grafika san'atiga bo'lgan qiziqishi yanada ortdi. Uning rasmlari «Bolalar dunyosi» jurnalida, hajviy rasmlari esa «Mushtum»da chop etila boshladi. Rassom tasviriy san'at sirlarini chiqurroq o'rganish uchun Sankt-Peterburgga borib o'qiydi. U Sankt-Peterburgdan «Kitob san'atining texnik rassomi» diplomini bilan qaytadi. Bunday mutaxassis kadr o'z davrida respublikamizning davlat nashriyoti uchun juda zarur edi. Iskandar Ikromov O'zbekistonning birinchi poligrafichi rassomi sifatida tanila boshladi. Bu borada samarali ijod qilish bilan birga, tasviriy san'atning grafika turiga doir qo'llanmalar yaratdi.

1932-yilda rassomning «Rasmni o'rganish», 1933-yilda «Kitob va jurnallar qanday nashr etiladi» albomi, 1935-yilda «Harflarni yozishni o'rgan» kabi kitoblari chop etildi. Iskandar Ikromov pedagogikaga oid kitoblar yaratish bilan birga, kitob grafikasini yanada puxta o'rganib, o'zbek shoir va yozuvchilarining asarlariga kitob mazmunini ochib bera olgan ko'plab rasmlar ishlatdi. Ayniqsa, o'zbek adiblari, shoirlari kitoblarining o'ziga xos milliy va an'anaviy bezaklar bilan boyitilishi rassomni tez orada san'at va adabiyot vakillari o'rtasida e'tibor qozonishiga sabab bo'ldi. U yaratgan asarlar kitob, jurnal va gazetalarning mazmunini boyitib, o'quvchilarga manzur bo'ldi.

O'sha davrda Davlat san'at muzeyi qoshida A. Volkov rahbarligida badiiy studiya ishlab turardi. 1924-yildan studiyaga Moskvadan

kelgan realist-rassom N. V. Rozanov rahbarlik qildi. I. Repinning shogirdi N. Rozanov badiiy ta'limni realiztik yo'nalishda olib bordi. Atoqli manzarachi-rassom O. Tansiqboyev, rassomlar A. Toshkenboyev, X. Valiyevlar 1927-yilda tuzilgan badiiy studiyada ta'lim oldilar.

XX asr 20-yillarining oxirida O'zbekistonda paydo bo'lgan turli badiiy guruhlar orasida eng yirigi «Yangi sharq ustalari» guruhi edi. Bu davrda realist-rassomlar o'z oldilariga ijodiy kuchlarni birlashtirish va milliy kadrlar tayyorlash vazifasini qo'ydilar. Rassomlar hayotni, insonni zo'r ishtiyok bilan tasvirlashga kirishdilar. Asosiy mavzu — mehnat ahli, uning ijodkorligi, g'ayrati, shijoatini ko'rsatishdan iborat bo'ldi. Rassomlar xo'jaliklar, qurilishlar, zavod-fabrikalarga borishib, mehnatkashlarning fidokorona mehnatini polotnolarda aks ettirishga harakat qildilar.

Tasviriy san'at ko'rgazmalariga A. Volkov, M. Kurzin, V. Markova, A. Nikolayevlar bilan bir qatorda mahalliy yoshlarning ham ijodiy ishlari qo'yila boshladi.

1933-yilda Toshkent tasviriy san'at bilim yurtiga mahalliy yoshlarni jalb etishda iste'dodli rassom **Bahrom Hamdamiy** (1910—1942)ning hissasi katta bo'ldi. Yoshligidan san'atga qiziqqan B. Hamdamiy avval o'quv-ishlab chiqarish ustaxonalarida, so'ngra Toshkent badiiy bilim yurtida o'qib, tajribali rassomlar A. Volkov, M. Kurzin, O. Tatevosyanlar qo'lida ta'lim oldi. Keyinchalik B. Hamdamiy o'zi ham shu dargohda o'qituvchilik qilib, milliy ijodkor kadrlar tayyorlashga salmoqli hissa qo'shdi. O'zbek rassomlaridan S. Abdullayev, L. Nasriddinov, M. Nabiyeu, S. Muhamedov, R. Ahmedovlar B. Hamdamiy qo'lida ta'lim olib, undan realiztik san'at sirlarini o'rgandilar. B. Hamdamiy o'z asarlarida insonning go'zalligini, uning kuch-qudratini, matonatini aks ettirishga harakat qildi. («Gruppaviy portret», «Muhiidinova portreti»). B. Hamdamiyning 1939-yilda moyli bo'yoqda ishlagan avtoportretida jiddiy, kuch-quvvati, g'ayrati jo'sh urib turgan bug'doyrang yuzli kishi gavdalaniadi.

Iste'dodli mo'yqalam sohibi Hamdamiy «Ish tugadi» polotnosida yangi kanalni qurib bitkazgan quruvchilarning o'z mehnatlari samarasini ko'rib zavqlanayotgan paytini tasvirlagan. Suratdagi milliy xarakterlar, ayrim tipajlar mohirona ifodalangan.

Shu davrda zamondoshlarining portretlarini yaratish ustida ish olib borgan rassom **V.Y. Kaydalov** (1907—1985) ksilografiya texnikasida bir qancha portretlar chizdi. Y. Oxunboboyev, G. G'u-

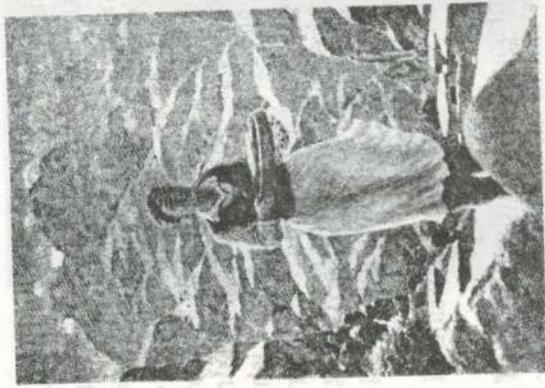
lom va S. Ayniy portretlarida rassom ularning ichki dunyosini chuqur ruhiy asosda ochib berishga harakat qildi. Uning «Qirg' qiz» eposiga yaratgan illustratsiyalari respublika badiiy madaniyatining oltin fondidan munosib o'rin olgan.

N. G. Karaxan (1900—1970) ham manzara ustasi sifatida ko'zga ko'rindi. Rassom chizgan tabiat manzaralari dekorativligi, ranglarning Sharqqa xos jilvaligi va yorqinligi bilan ajralib turadi. Karaxanning manzaralarida kishilarning ijodiy mehnati yetakchi mavzulardan biri bo'lib qoldi.

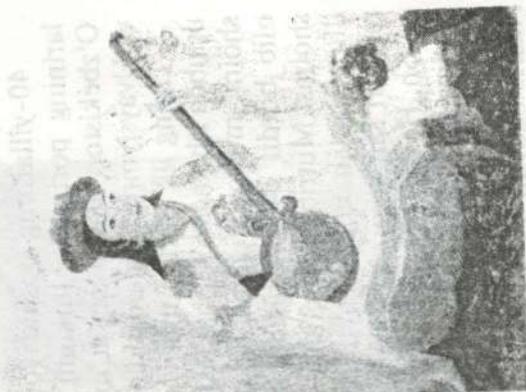
U kishilarni mehnat jarayonida yoki tabiat qo'ynida hordiq chiqarayotgan paytlarida tasvirladi.

O'zbekiston san'atining ravnaq topishida **A. N. Volkov** (1896—1957) ning ijodi alohida o'rin egallaydi. Uning ijodiy yo'nalishi ranglarga boyligi, rang orqali shakl yaratish, insonning ichki dunyosini bo'yoqlar vositasida ochib berish bilan bog'liq. Realist-rassom A. Volkov mashaqqatli izlanish yo'lini bosib o'tdi.

O'zbekiston unga qadrdon ona yurt bo'lgani uchun (A. Volkov Farg'onada tug'ilgan) milliy san'at an'alarini chuqur o'rgandi, xalqqa tushunarli, uning ruhiyatini ifodalovchi asarlar yaratish ishtiyoki bilan ijod qildi va o'zbek san'atini o'z asarlari bilan boyitdi.

91-rasm. N. Karaxan.
«Bug'doy elayotgan ayol».

92-rasm. Sh. Hasanova.
«Shoira Mutriba portreti».

O'рта Osiyoning boy madaniy merosini sevib, uni yangicha mazmun bilan boyitishga hissa qo'shgan rassomlardan biri **A. Nikolayev** — **Usta Mo'min** (1891—1957) ham O'zbekiston tasviriy san'atiga 30-yillarda kirib kelgan. A. Nikolayevni o'zbek xalqining naqshlari maftun etdi. U xalq urf-odatlarini o'rgandi va milliy sharq miniaturasi uslubida asarlar yaratdi. Usta Mo'minning «Bedana tutgan bola», «Oila», «Naychi» kabi asarlari kishida lirik tuyg'ular uyg'otadi.

O'zbek san'ati ravnaq topayotgan yillarda boshqa rassomlar qatori ajoyib o'zbek qizi **Shamsiro'y Hasanova** ham ijod qilgan. Shamsiro'y 1917-yilda ishchi oilasida tavallud topdi. 1932-yilda o'rta maktabni tamomlab Toshkent badiiy bilim yurtiga o'qishga kirdi. Uning ustozlari A. N. Volkov edi. Bilim yurtini bitirgach, Samarqandda P. P. Benkov rahbarlik qilgan badiiy studiyada tahsilni davom ettirdi.

Uning ijodi o'zi sevgan va chuqur o'rgangan sharq miniaturachiligini va monumental tasviriy san'at bilan chambarchas bog'liqdir.

Shamsiro'y Sharqning betakror shoirasi Zebunnisobegim obrazini yaratish yo'lida bir qancha polotnolar yaratdi. Podshoh va adib Boburning nevarasi bo'lmish Zebunniso XVII asrning ikkinchi yarmida Hindistonda yashab ijod qildi. Uning asarlari O'рта Osiyo, Hindiston, Eron hamda Afg'onistonda ma'lum va mashhurdir.

40-yillarning boshidayoq Shamsiro'y o'rta asr Sharq shoiralarining portretlari turkumi ustida ishlashni davom ettirdi. Hozir O'zbekiston Davlat san'at muzeyi fondida qo'qonlik shoirasi Nodira va Uwaysiyning, samarqandlik shoirasi Mehrining portretlari saqlanadi.

Uning ilk asarlari milliy ruh bilan sug'orilgan bo'lib, an'anaviy uslubda ishlangan. Qisqa, lekin sarmazmun ijodi davomida san'atkor shoirasi, musiqachi ayollar portretlari galereyasini yaratish ustida ish olib bordi. Bular orasida keng tomoshabingani tanilgani qashqar shoirasi Mutriba portretidir. Portretda shoirasi va musiqachi ayolning ilhomini jo'sh urgan payti mohirona tasvirlangan. Asarning tiniq ranglari san'atkorning nozik lirik obraz yaratishiga imkon bergan.

Sh. Hasanova turli janrlarda ijod qilib, O'zbekiston tasviriy san'ati rivojiga munosib hissa qo'shdi.

Toshkent badiiy bilim yurtini tamomlagan rassomlardan biri **Latif Nasriddinov**dir (1913—1943). Rassom xilma-xil janrlarda asarlar yaratdi. L. Nasriddinovning naturmort, portretlari uning iste'dodli san'atkor ekanligidan darak beradi. «Avtoportret» asarlarida oda-

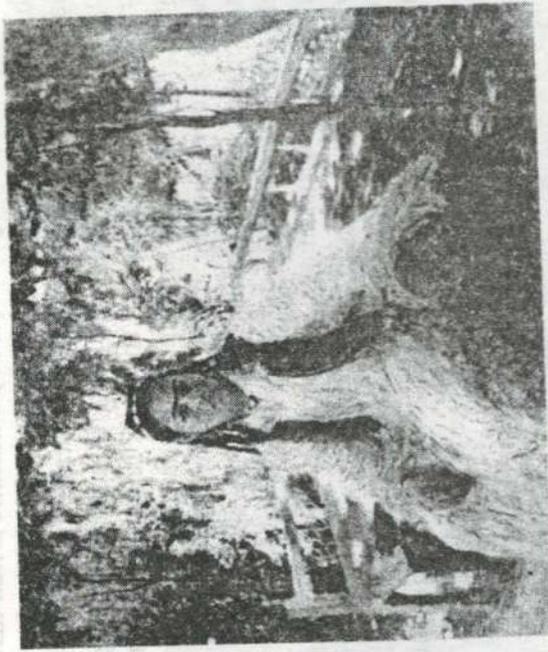
miylik, mehnatsevarlik, soddalik kabi olijanob fazilatlar o'z badiiy ifodasini topgan. O'zining qisqa davom etgan ijodi bilan rassom o'zbek san'atida o'chmas iz qoldirdi.

O'zbekistonda tasviriy san'atning tashkil topishi va rivojlanishida O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan san'at arbobi **P. P. Benkov** (1879—1949) ning xizmati katta. O'z asarlari bilan o'zbek tasviriy san'atiga salmoqli hissa qo'shgan rassom, shu bilan birga, mohir pedagog, milliy kadrlarning ustozlari ham edi.

Pavel Petrovich Benkov Qozon rassomlik maktabida, keyin esa Peterburg Badiiy akademiyasida o'qidi. Akademiyada Benkov mashhur grafik rassom D. N. Kardovskiy hamda buyuk Repinlarning ijodiy ustaxonasida tahsil ko'rdi.

O'zbekistonga kelganida P. P. Benkov yetuk rassom edi. Serquyosh, serfayz o'lkamizni sevib qolgan rassom bu yerda umrining oxirigacha ijod qildi. Rassom yaratgan suratlarining har birida jonajon respublikamizning go'zal tabiati, o'zbek xalqining hayoti va mehnati kuylanadi.

U 1931-yilda ishlagan «Xivalik qiz» surati bilan o'zbek realistik tasviriy san'atiga asos soldi. Bu suratda hovlining bir chekkasida yerda o'tirgan oddiy o'zbek qizi tasvirlangan. Qizning egnidagi rangdor milliy kiyim, chiroyli do'ppi, atrofidagi buyumlar, charaqlagan

93-rasm. P. Benkov. «Dutorchi qiz».

quyosh nuri bilan yoritilgan hovli yorqin bo'yoqlarda nihoyatda ishonarli tasvirlangan.

«Uzum uzish» deb atalgan suratda esa P. Benkov ko'pmillatli respublikamizda millatlar totuvligini yuksak badiiylik bilan ko'rsatgan. Rus qizi o'zbek dugonasinikiga mehmon bo'lib keladi. Qizlar bog'ga chiqib, uzum uzayotgan bog'bon chol va uning nabiralariга yordam berishmoqchi. Suratning kompozitsion markazida shu ikki dugona tasvirlangan. Ularning diqqatini quyosh nurida tovlanib turgan katta bir bosh uzum o'ziga tortgan. Uzumning qanday o'sishini birinchi marta ko'rgan rus qizi unga ajablanib qarab turibdi. Quyosh nurida tovlanib turgan keng uzumzor suratning fonini tashkil etadi.

Suratning hamma personajlari — bog'bon, qizlar, bolalar yorqin bo'yoqlar yordamida haqqoniy tarzda tasvirlangan.

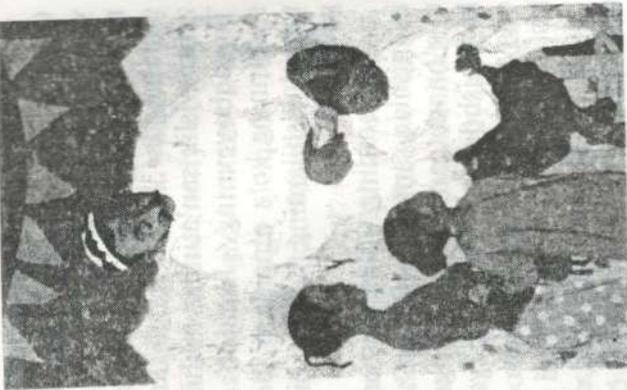
Benkov asarlarida O'zbekiston hayotidagi ko'pgina voqealar tarannum etilgan.

O'zbek xalqining turmushi va hayoti taniqli rassom **Z. M. Ko-valevskaya** (1902—1979) ning ijodida ham o'z aksini topgan. Uning «O'zbekistonning xalq ustalari», «Lojada», «G'alaba bilan qayt», «Yangi oilada», «Bolalar yaradorlar huzurida», «Ona portreti» asarlari rassomning yuksak mahoratidan dalolat beradi. Rassomning eng yaxshi asarlaridan biri «Lojada» (1937) suratidir. Unda tasvirlangan bir guruh o'zbek qizlari teatr lojasida o'tirib, spektakl tomosha qilayaptilar. Rassom teatrga birinchi marotaba kelgan yosh o'zbek qizlarining zo'r qiziqish bilan spektakl tomosha qilayotganlarini, ularning o'ziga xos xarakterlarini mohirlik bilan tasvirlagan. Suratning ranglari jozibali va ta'sirchan, sahnadan taralayotgan mayin qizg'ish-sariq nur qizlarning milliy kiyimlarini, kreslo va baxmal pardalarni yoritib, suratga alohida nafislik baxsh etgan.

O'zbekiston xalq rassomi **N. V. Kashina** (1896—1977) ijodida ham xotin-qizlar mavzusi markaziy o'rinni egallaydi. Uning «Tushlik» asarida serquyosh o'lkamizning baxtiyor ayollari tasvirlangan.

Ayollar dasturxon atrofida porloq kelajaklari haqida suhbatlashib o'tiribdilar. Nafis ranglarda tasvirlangan maftunkor tabiat, mevalarga boy to'kin dasturxon, qizlarning milliy kiyimlari suratning mazmunini ochib berishga yordam bergan.

Yurtimizning go'zal tabiati taniqli rassom **O'rol Tansiqboyev** (1904—1974) ning ijodida markaziy o'rin egallaydi. O'rol Tansiqboyev Toshkentda tug'ilib, San'at muzeyi qoshidagi badiiy studiyada, so'ngra Penza badiiy bilim yurtida o'qib, professional mahorat

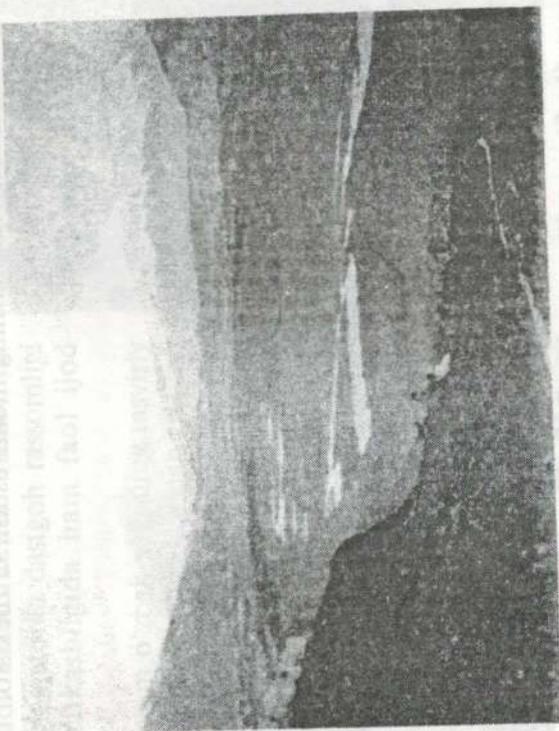

94-rasm. N. Kashina.
«Bolalar yangi hayotga
qadam qo'ymoqda».

sirlarini o'rgandi. O'rol Tansiqboyev ijodining dastlabki yillari voqealarni haqqoniy aks ettirish vositalarini izlashga qaratildi. Bu borada rassom portretlar, monumental mo'yqalam asarlari, teatr dekoratsiyalari ishladi.

O'rol Tansiqboyevning asarlari obrazlarining yaxlitligi, mavzusining jiddiyligi bilan ajralib turadi. Rassomning ilk asarlaridan biri bo'lgan «O'zbek yigiti» portretida rassom o'z zamondoshi A. Toshkanboyevni tasvirlab, uning o'ziga xos xarakterini ko'rsatib berishga harakat qildi.

II jahon urushi yillarida rassom o'zbek xalqi vakillari bilan bir safda frontda xizmat qildi. Rassom o'z taassurotlarini «Urush yillari» rasmlar seriyasida aks ettirdi. Bu seriyadagi «Partizan qiz», «Ozod qilingan yerda», «Vatan mehmonlari» suratlari, ayniqsa, muvaffaqiyatli chiqqan.

95-rasm. O'rol Tansiqboyev. «O'zbekistonda mart».

Urushdan keyingi yillarda O' Tansiqboyevning ijodi, asosan, O' rta Osiyoning go'zal va nafis tabiat manzaralarini mo' yqalam yordamida haqqoniy aks ettirishga qaratildi. Uning «Issiqko'l oqshomi», «O'zbekistonda mart», «Qayroqum GESining tongi», «O'rik gullamoqda», «Kuz tongi» kabi ko'plab asarlari rassomning manzaravislik san'atining mohir ustasi sifatida jahonga tanitdi. O'rol Tansiqboyevning «Jonajon o'lka» asarini ko'rar ekan, tomo-shabinning ko'z o'ngida o'zbek diyori, uning dilga orom beruvchi tabiati, kishilarning mehnati bilan bog' -bo' stonga aylanayotgan yerlar gavdalanadi.

Rassomning «O'zbekistonda mart» surati ko'p yillik ijodiy izlanishlar samarasi. Bu epik polotnoda so'lim bahor damlarida uyg'onayotgan tabiat ohangdor ranglarda ifodalangan. Birinchi ko'rinishda tog' etagidagi yam-yashil vodi, nariroqda yoyilib oqayotgan daryo, gullayotgan o'rik daraxtlari, feruza osmon O'zbekiston bahoriga xos nafislikni ochib bergan.

O' Tansiqboyevning asarlari kishida estetik zavq-shavq uyg'otadi, uni to'qinlantirib, jonajon o'lkaning inson mehnati bilan o'zgarayotgan ajoyib tabiatidan faxrlanish tuyg'usini kuchaytiradi, chunki rassom o'z asarlarida Vatanning porloq istiqbolini kuylaydi. O'rol Tansiqboyevning sermahsul ijodiy faoliyati yuksak baholangan.

O'zbekiston xalq rassomi **Chingiz Ahmarov** (1912-1995) monumental devoriy rasmlarning mohir ustasi. O'zbekiston tasviriy

96-rasm. O' Tansiqboyev. «Jonajon o'lka».

san'atida miniaturaga xos ajoyib polotnolar yaratib, milliy san'atimizning rivojlanishiga ulkan hissa qo'shgan bu rassomning o'z ijodiy yo'li va san'at maktabi mavjud. Chingiz Ahmarov 1912-yilda Rossiyaning Troisk shahrida tavallud topgan. Taqdir taqzosi bilan ularning oilasi O'zbekistonga keladi. U yoshiik yillaridayoq Qarshi, Samarqand shaharlaridagi sharqona me'moriy obidalar, amaliy san'at namunalari bilan tanishadi. Chingiz Ahmarov o'zbek xalqining tarixi, uning an'anaviy san'at merosiga qiziqadi. 1930-yilda Perm tasviriy san'at o'quv yurtini, 1942-yilda Moskva Davlat badiiy institutini tugatadi.

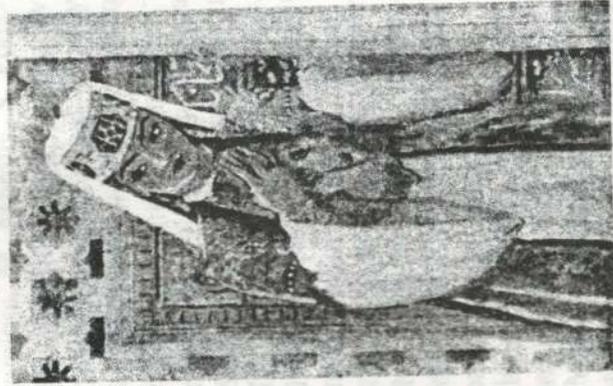
1949-yili Ch. Ahmarov shu institut aspiranturasini tamomlab, san'atshunoslik fanlari nomzodi ilmiy darajasini oldi. Rassom Alisher Navoiy nomidagi opera va balet Katta teatriga, Samarqanddagi Ulug'bek muzeyi, Beruniy nomidagi Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik institutining yangi binosi, Alisher Navoiy nomidagi adabiyot muzeyi devorlariga freskalar ishlagan.

U yaratgan «Tasviriy san'at ramzi», «Raqs», «She'riyat», «Kuy» kabi san'atning ramziy tasvirlari diqqatga sazovordir. «Saddi Iskandariy», «Farhod va Shirin», «Bahrom va Dilorom», «Layli va Majnun» kabi monumental tasvirlar devoriy suratlarda milliy tuyg'u va an'analar gavdalandirilgan. Ch. Ahmarov monumental rassomlik bilan bir qatorda dastgoh rassomligi va suratkashligida ham faol ijod qilgan.

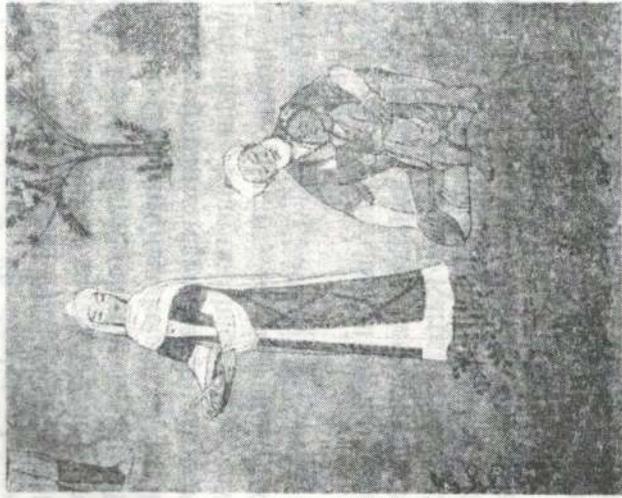
Rassom o'zbek xalqining tasviriy san'at sohasidagi merosidan unumli foydalanib, uning ilg'or an'alarini hozirgi zamon san'atiga ijodiy singdirgan ijodkorlardandir.

U ko'plab o'zbek adiblarining, jumladan, buyuk bobomiz Alisher Navoiy asarlarini o'rganib, o'zbek milliy adabiyoti, she'riyatining ixlosmandiga aylandi.

Uning «Shirin» deb nomlangan asarida Shirinning sharqona chehrasi, liboslari, hatto xatti-harakati bir-biri bilan uyg'unlashib mahorat

97-rasm. Ch. Ahmarov. «Shirin».

98-rasm. Ch. Ahmarov. «Devoriy rasm».

bilan tasvirlangan. Bu portretida boshi biroz egilgan, nozik qarashlar bilan eshik yonida turgan Shirinning to'liq gavdasi aks ettirilgan. Navoiy bobomiz orzu qilgan o'zbek ayollariga xos go'zallik, iffat va nazokatni Chingiz Ahmarov bo'yoqlar orqali jonli tasvirlashga muvaffaq bo'lgan. Musavvirning mo'yqalamiga xos sharqona obraz va qiyofalar takrorlanmas tarzda yuzaga kela boshlaydi. «Mukarrama Turg'unboyeva» portreti, «Mushoira», Alisher Navoiyning lirik asarlari mazmuniga hamohang rasmlar turkumi, «Shoira Zulfiya» portreti, ayniqsa, muvaffaqiyatli chiqqan. Ch. Ahmarov kitob grafikasi sohasida unumli ijod qildi. U Oybekning «Navoiy» romanini, «Ravshan» xalq eposini, M. Shayxzodaning «Mirzo Ulug'bek» tragediyasini rasmlar bilan bezadi.

Ch. Ahmarov taniqli rassom bo'lish bilan birga, mohir pedagog hamdir. Ko'p yillar davomida Toshkent Politexnika institutida rasm va haykaltaroshlik kafedrasini boshqardi.

O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan san'at arbobi **Yusuf Yelizarov** (1920–1974) respublikaning ko'zga ko'ringan rassomlaridan biridir. Y. Yelizarov tasviriy san'atning ko'p sohalarida ijod qilgan. U yaratgan portret, naturmort janrlardagi polotnolar orasida O'zbekis-

tonning tarixini aks ettiruvchi asarlar, ayniqsa, ahamiyatlidir. Y. Yelizarov Samarqanddagi badiiy bilim yurtida P. P. Benkov qo'lda, keyinchalik Surikov nomi Moskva badiiy institutida mohir pedagoglar S. V. Gerasimov va I. E. Grabarlardan badiiy saboq olgan. Y. Yelizarov «Paxtakor qiz», «Qiz va kabutar», «Onalik» kabi dastlabki suratlaridayoq rangni nozik his etuvchi iste'dodli rassom ekanligini namoyish etdi. Rassom portret janrida unumli ijod qilib, obrazning ruhiy negizini ochib bergan bir qancha suratlar yaratdi. «Sadriddin Ayniy» portretida rassom insonparvar yozuvchining haqqoniy obrazini gavdalantirdi.

Y. Yelizarovning «Ona portreti», «Ota portreti» kabi suratlari shu davrda yaratilgan asarlari orasida diqqatga sazovordir. 50–60-yillarda rassomning mahorati oshib, katta polotnolar yaratishga kirishdi. Shunday asarlardan biri «O'zbekiston san'at arboblari» (1958) dir. Bu polotnoda o'zbek san'ati arboblari, atoqli bastakorlar, xonandalar, raqqosalar, aktyorlar va rassomlar tasvirlangan. Suratning kompozitsion markazini yaltiroq qora royal oldida yaqqol ko'rinib turgan oq kiyimli konsertmeyster qiz figurasi bilan uyg'unlashgan baxmal ko'yлак kiygan taniqli xonanda — xalq artisti Halima Nosirova tashkil etadi.

Rassom tasvirlagan har bir obraz, ayniqsa, M. Ashrafiy, S. Yuda-kov, T. Sodiqov kabi bastakorlar O' Tansiqboyev, P. Benkov singari musavvirlar, aktyor A. Hidoyatov obrazlari chuqur ruhiy ifodaliligi bilan ajralib turadi. Y. Yelizarov suratni ishlashda yorqin bo'yoqlardan foydalanib, asarni kolorit tuzilishining boy va to'liq qinlantiruvchan chiqishiga erishgan. Y. Yelizarov keyingi yillarda «Ijodiy hamkorlik», «O'zbekiston paxtakorlari» kabi yirik polotnolar bilan bir qatorda, ranglarining uyg'unligi, koloritining nafisligi, xarakterlarining aniqligi bilan ajralib turadigan bir qancha portretlar yaratdi.

Iste'dodli rassom ijodiy ishini pedagogik faoliyat bilan bog'lab olib bordi. U ko'p yillar mobaynida Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika universitetida rassom-o'qituvchi kadrlar tayyorlashda faol qatnashib keldi.

O'zbek tasviriy san'atida salmoqli o'rin egallab, uning rivojiga o'zining munosib hissasini qo'shgan O'zbekiston xalq rassomi **Lutfulla Abdullayev** (1912–2000) Mirzacho'lda tug'ildi. Badiiy ta'limni Samarqand va Toshkent tasviriy san'at bilim yurtlarida P. Benkov, Z. Kovalevskaya, O. Tatevosyan, Y. Vuchetichlardan olgan rassom mazmunli, kompozitsiyasi puxta, g'oyaviy va murakkab

sujeftli asarlar yaratdi. Uning «Paxta terimi», «Yosh shoir huzurida» va boshqa dastlabki asarlari orasida «Xalq hofizi Mulla To'ychi Toshmuhamedov» portreti alohida o'rin tutadi. Hofizning yuzini, naqshdor to'nini, mayin mo'yna telpagini rassom yuksak mahorat bilan tasvirlagan. Portret umumiy sarg'ish tilla ranglar gammasida ishlangan.

II jahon urushi yillarida L. Abdullayev rassomlar bilan yonma-yon turib, front ortida fidokorona mehnat qilib, g'alabani yaqinlashtirish uchun kurashayotgan paxtakorlarning yorqin obrazlarini yaratdi.

O'zbek xalqining II jahon urushida ko'rsatgan mislsiz qahramonliklaridan ilhomlangan rassom «Front va front orti», «General Sobir Rahimov», «Qasam» nomli qator suratlarini ishlagan, shu bilan birga, plakat sohasida ham unumli ijod qildi. L. Abdullayevning «Shimoliy Toshkent kanalida konsert» nomli surati juda ta'sirchandır. 1947-yilda L. Abdullayev zaxiraga bo'shatilgan askarlarning ona yurtiga, tinch mehnat quchog'iga qaytib kelishini ifodalovchi «Qahramon bilan uchrashuv» suratini ishlagan. Suratning kompozitsion markazini quchoqlashib ko'rishayotgan ota-bola tashkil etadi. Jangchining boshqa oila a'zolari — onasi, rafiqasi, o'g'li, og'ainilari, qarindoshlari, qo'shnilari atrofda turishibdi. Ularning chehralaridagi xursandchilik suratning ko'tarinki ruhiga mos tushgan. Surat oltinsimon ranglar gammasida bajarilganligi, yorug'likning ko'pligi uchun tomoshabin voqea serquyosh o'lkada bo'layotganiga ishonch hosil qiladi.

L. Abdullayevning ijodi ko'p qirralidir. Mohir mo'yqalam ustasi kitob suratlashligi, shuningdek, hajviy grafikada ham faol ijod qilgan. A. Qahhorning «Sarob», Oybekning «Quyosh qoraymas» va «Bola-lik», A. Qodiriyning «O'tkan kunlar», G' G'ulomning «Shum bola» kabi asarlariga suratlar ishlash bilan birga, «Mushtum» hajviy jurnali tahririyatida muvaffaqiyat bilan mehnat qildi.

O'z ijodi bilan o'zbek tasviriy san'atini ravnaq tortirgan, uni jahonga tanitgan mashhur rassomlarimizdan biri **Abdulhaq Abdullayev** (1918—2002) dir. U Turkiston shahrida tavallud topgan. Portret san'ati ustasi o'n uch yoshidan boshlab mo'yqalamda rasm ishlagan. A. Abdullayev 1931-yilda Samarqand badiiy bilim yurtiga kirib, mashhur rassom-pedagog P. Benkov qo'lida o'qidi. 1938—1940-yillar mobaynida Surikov nomli Moskva rassomlik institutida bilim olgan rassom, 1941-yilda Toshkentga qaytib keldi. Boshqa rassomlar bilan bir safda turib urush davri qahramonliklari, front va front

ortidagi fidokorona kurashlarni tasvirlovchi bir necha polotno va 150 dan ortiq portret yaratdi.

A. Abdullayev o'zbek xalqining atqali san'atkorlari, adiblari, paxtakorlari, naqshlari va olimlarining portretlari galereyasini yaratib, chuqur ruhiy portret san'ati ustasi sifatida tanildi. Ayniqsa, mashhur o'zbek aktyori Abror Hidayatovning Otello rolidagi portreti e'tiborga molik. Ma'lumki, o'z davrida Abror Hidayatov Otello roli orqali jahonga tanildi. Ana shu obrazni astoydil kuzatgan, har jihatdan o'rganagan rassom uni o'ziga xos tarzda tasvirlashga muvaffaq bo'ldi. O'ta ta'sirchan va to'laqonli bu portret rassomning mahorat cho'q-qisini egallaganidan dalolat beradi. Bu portret bir qarashdayoq tomoshabin e'tiborini o'ziga rom etishiga shak-shubha yo'q. Umumiy qiziqish rang gammasi portretidagi obrazning ichki g'oyasini ochib berishga xizmat qiladi. Shu tariqa rassom rejissyor Mannon Uyg'ur, Furqat, Hamid Olimjon, Oybek portretlarini ham katta badiiy kuch, mahorat bilan tasvirladi.

«Artist Sora Eshonto'rayeva» portretida rassom o'zbek sahnasi durdonasi'ni ortiqcha dabdabasiz, oddiy ko'rinishda tasvirlagan. Stolga suyanib, o'ychan o'tirgan aktrisaning boshi sal ko'tarilgan bo'lib, uzoqlarga tikilgan ko'zlarida, ta'sirchan yuzida ijodiy ilhomlanish sezilib turibdi. A. Abdullayevning o'sha davrda yaratgan asarlaridan muvaffaqiyat qozonganlari «Xalq ustasi Toshpo'lat Arslonqulov» (1948) va «Nazarali Niyozov» portretlaridir.

Dongdor paxtakor Nazarali ota Niyozov keng paxta maydonida yelkasida ketmoni bilan tasvirlangan. Bu mirishkor dehqon sinchkovlik va diqqat bilan paxta dalalarini ko'z-dan kechirib, egatlarda shildirab oqayotgan suvning tovushiga quloq solmoqda. Suratning koloriti sho'x-CHAN, jozibali, serquyosh yoz manzarasi zarhal, yorqin bo'yoqlarda ishlangan.

Rassom «Akademik Qori Niyoziy», «Oybek», «Sobir Abdulla» portretlari, «Onam portreti», «Indira

99-rasm. A. Abdullayev.
«Shahlo».

Gandi» surati, «Buvi bilan nabira», «Rassom Chingiz Ahmarov» kabi o'nlab bebaho asarlar muallifidir. Abdulhaq Abdullayev yaratgan portretlar O'zbekiston tasviriy san'atining noyob durdonalariga aylanib qolgan.

Rassom ijodining insonparvarlik motivlari «Katta oila» nomli polotnosida o'zining yaqqol ifodasini topgan. II jahon urushi yillarida ota-onasiz qolgan 14 bolani bag'riga olib, tarbiyalab voyaga yetkazgan Shomahmudovlar oilasi ko'pchilikka tanish. Suratda katta tut daraxti tagidagi so'rida ahil oilaning hamma a'zolari to'planishgan. Surat markazida oppoqqina bolani ko'tarib o'tirgan oila boshlig'i, uning rafiqasi Bahri opa, qizlari, kelinlari, nabiralari, naritroqda ish bilan band bo'lgan o'smir bolalar tasvirlangan. Ular xat o'qish bilan band. Tabiat manzarasi, odamlarning rang-barang liboslari yorqin, sho'x-chan bo'yoqlar gammasida bajarilgan bo'lib, suratning ko'tarinki ruhiga mos tushgan.

A. Abdullayev ijodida bolalar obrazlari salmoqli o'rin egallaydi. Bular orasida «Shahlo» portreti alohida ahamiyatga ega. Bu portretda tasvirlangan qizchanning charosdek tim qora ko'zlarida bolalarga xos ajablanish tuyg'ulari yaqqol ifodalangan.

Mutafakkir shoir Alisher Navoiy obrazini yaratish uchun rassom uzoq yillar davomida tinimsiz izlandi va muvaffaqiyatga erishdi. G'azal mulkining sultoni A. Navoiy A. Abdullayev yaratgan portretda tinch, osoyishta, nafosat cho'qqisida turganday ifoda etilgan.

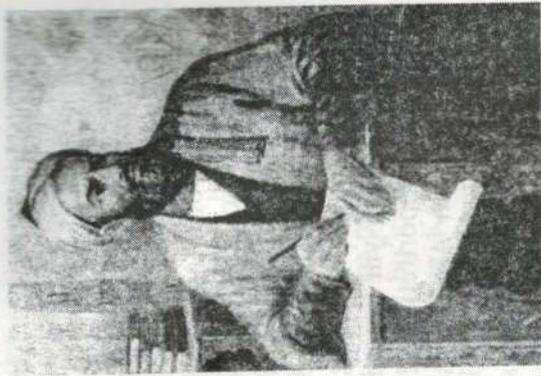
Abdulhaq Abdullayevning asarlari mazmundorligi, ruhiy o'tkirliги, koloriti va xarakterlarning aniq ifodalanganligi bilan ajralib turadi. Bu asarlar xalqaro ko'rgazmalarda namoyish qilingan. Ularning anchagina qismi Moskvadagi Sharq madaniyatlar muzeyida, Tretyakov galereyasida, O'zbekiston Davlat san'at muzeyida saqlanmoqda.

O'zbekiston xalq rassomi, professor, Badiiy akademiyaning faxriy akademigi **Malik Nabiyev** 1916-yilda Toshkent shahrida tug'ilgan. Malik Nabiyev tasviriy san'atning ilk saboqlarini rassom Bahrom Hamdamiydan olgach, ustoz maslahatiga binoan rassomlik bilim yurtiga o'qishga kiradi. 1937-yili Toshkent badiiy texnikumini, so'ngra Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika universitetining badiiy-grafika fakultetini tamomlagan. Ijodining ilk davrida M. Nabiyev portretnavis rassom sifatida tanilgan. U turli mavzuda kompozitsiyalar yaratgan. Rassomning «Oilaviy konsert» va boshqa suratlarida hayot hodisalari ko'p tomonlama va mazmundor qilib tasvirlangan. 30-yillarda yaratgan «O'zbek portreti», «Tikuvchi», «Qo'zg'olon bostirildi» asarlari Nabiyevni muxtlislariga iste'dodli yosh

rassom sifatida tanitdi. Ijodiy izlanishda davom etgan rassom ustozlari Benkov, Tatevosyanlardan tasvir sir-larini o'rgandi.

M. Nabiyev ko'proq nafis san'atning tarixiy janrida mo'yqalam tebratayotgan rassomlardandir. Yoshligidan tarixiy mavzularga qiziqqan rassom o'qiganlarini suratlarda aks ettirishga harakat qiladi. Uning «Spitamen qo'zg'oloni», «Muqanna qo'zg'oloni», «Hosilning yo'q qilinishi», «Jizzaxdagi 1916-yilgi qo'zg'olon» deb nomlangan suratlar shular jumlasidandir. «Spitamen qo'zg'oloni» suratida xalqning eramizdan oldingi IV asrda yunon bosqinchilariga qarshi olib borgan vatanparvarlik harakati aks ettirilgan. Rassom ozodlik uchun bo'lgan xalq qo'zg'olonlari mohiyatini rangtasvirchi rassom M. Nabiyev avloddan avlodga hikoya qilinib kelinyotgan tarixiy voqealarni astoydil o'rganib, ularni jonli ranglarda tasvirlashga muvaffaq bo'lgan. Ana shunday asarlardan birida Iskandar Zulqarnaynga qarshi jang qilgan so'g'diylar qahramoni Spitamen aks etgan. Asar o'zining uslubii, kompozitsion tuzilishi jihatidan boshqa tarixiy asarlardan ajralib turadi. Unda ishlatilgan qizil, sariq, yashil, ko'k bo'yoqlar gammasi rassomga asarning mazmunini, uning g'oyasini ochishga yordam bergan. Qo'zg'olon mavzusida yaratgan manzaralarida xalqning g'alabaga, ozodlikka bo'lgan intilishlarini obrazli tarzda aks ettirishga harakat qilgan.

M. Nabiyev ijodida buyuk siymolar portretlari alohida o'rin tutadi. 1949-yili Abu Rayhon Beruniy vafotining 900 yilligi munosabati bilan ulug' mutafakkir portretini yaratish uchun katta tanlov e'lon qilingan. Unda respublika rassomlari qatori boshqa respublikalar mo'yqalam ustalari ham qatnashib, 80 ga yaqin asar tanlov hay'ati e'tiboriga havola etildi. Nabiyev yaratgan «Beruniy» portreti yuksak baholandi. Rassom yetuk san'atkorlar qatoridan o'rin oldi. Bu portretni yaratish ijodkor uchun mashaqqatli va sharaflidir. Chunki Beruniy qiyofasini ifoda etadigan hech qanday ma'lumot va tasviriy material yo'q edi. Abu Rayhon Beruniy o'z zamonasining

100-rasm. M. Nabiyev.
«Abu Rayhon Beruniy».

turli fanlarini, birinchi navbatda, astronomiya, fizika, matematika, geodeziya, geologiya, mineralogiya asoslarini puxta bilgan, bu fanlar taraqqiyotiga muhim hissa qo'shgan buyuk qomusiy olim edi. Uning ko'p qirrali ilmiy va insoniy qiyofasini tasvirlash rassomdan juda katta mehnat va mahoratni talab etardi. M. Nabiyev ko'p izlandi, sharqshunos olimlarning fikr-mulohazalariga tayanib, fakt va ko'rsatmalar asosida Beruniy yashagan tarixiy davrni o'rgandi, XI-XI asrlar Xorazm tangalaridagi shohlar rasmi bilan tanishdi va nihoyat, Beruniy obrazini suratda aks ettirdi. Nabiyev shundan keyin ham buyuk olimning qiyofasini yaratishdagi izlanishlarini to'xtatmadi. 1973-yili Beruniy tavalludining 1000 yilligi munosabati bilan yaratgan portretida ulug' siymoning yaxlit obrazini gavdalantirdi. Rassom Abu Rayhon Beruniyni kamtar va sodda kishi sifatida tasvirlaydi. Uning ko'zlarida donolik, idrok va ijodiy g'ayrat ko'rinib turibdi. Bu portret ikkinchi marotaba ham tanlov g'olibi bo'ldi va YUNESKONing «Kuryer» jurnalida muqovasida, xorijiy mamlakatlarning ko'pgina jurnal, gazetalarida hamda otkritka, marka, plakat tarzda bir necha bor nashrdan chiqarildi.

Musavvirning yutuqlaridan yana biri u yaratgan buyuk shoir, adib, faylasuf va davlat arbobi Zahiriddin Muhammad Bobur obrazidir. Bobur obrazini yaratish uchun rassom Afg'oniston, Hindiston va boshqa bir qancha xorijiy mamlakatlarda bo'ldi. Bobur yashagan, ijod qilgan, jang qilgan joylarni o'z ko'zi bilan ko'rdi. M. Nabiyev Bobur she'riyati bilan chuqur tanishib, uning hayotini mukammal o'rganib, navqiron shoirning to'laqonli portretini yaratdi. 1968-yili Alisher Navoiy va Abdurahmon Jomiy portretlarini chizib, san'at muxlislari e'tiboriga havola qildi. Bu portretlarning har biri o'ziga xos xarakteri va yaratilish uslubi bilan ajralib turadi.

Keyingi yillarda M. Nabiyev ijodida tarixiy mavzular bilan bir qatorda, zamonaviy mavzularda portret asarlari ham paydo bo'ldi. Rassom yaratgan «Sut sog'uvchi», «Samarqandlik qiz», «Bog'bon» portretlari obrazlarining hayotiyli va tasvirning tiniqligi bilan ajralib turadi. Ijodkor AQSH, Marokash, Hindiston, Gretsiya, Italiya, Ispaniya, Fransiya va boshqa bir qancha mamlakatlarga qilgan safarlari natijasida ularning hayotini aks ettiruvchi bir qator asarlar yaratdi.

Tasviriy san'atda tarixiy shaxslar obrazini yaratish borasida rassom Malik Nabiyevning, ayniqsa, sohibqiron Amir Temur obrazi diqqatga sazovordir. Taqdir taqozosi bilan 1941-yil iyun oyida Amir Temur dahmasi, so'ngra Mirzo Ulug'bek va Bibixonim qabrlari

ochilganligi ma'lum. Biroz vaqt o'tgandan so'ng qabrdan topilgan ashyolar, jumladan, sohibqiron bosh suyagi ham Toshkentdagi O'zbekiston xalqlari tarixi muzeyiga olib kelingan. Bu haqda musavvir shunday hikoya qiladi: «M. Gerasimov muzey binosida jahongirning bosh suyagi asosida haykal portret ishlashni boshlab yuboradi. Men bu jarayonni o'z ko'zim bilan ko'rganman. O'sha 1941-yildan buyon ulug' sarkarda siymosini yaratish niyati meni bir daqiqa ham tark etgani yo'q». Ellik yildan ortiq vaqt ichida Amir Temur obrazini har tomonlama o'rganish uchun olib borgan tadqiqotlari, izlanishlari haqida quyidagilarni so'zlab berdi:

«Shu davr ichida Amir Temur haqida ko'plab asarlar bilan tanishdim. Mayjud miniatyuralarni, qayerda bo'lmasin, imkoniyat darajasida qidirib topdim. Men Hindistonning Kalkutta, Bombay shaharlaridagi muzeylarda, Eronning Tehron, Isfaxon, Turkiyaning Istanbul, Ko'nyo, Izmir va boshqa shaharlarida, Angliyaning «Britaniya» muzeyida, Fransiya, Ispaniya kabi mamlakatlar muzeylarida saqlanayotgan miniatyuralarning asl nusxalarini ko'rishga muvaffaq bo'ldim. Ularda Amir Temur turlicha tasvirlangan. Hindistonning Bobur miniatyura maktabi, Behzod (Hirot) miniatyura maktabi vakillari chizgan Amir Temur qiyofasi bir-biridan tubdan farq qiladi. Istanbul muzeyidan joy olgan Temur portreti ham butunlay boshqacha...

Xullas, Amir Temur siymosini yaratish uchun bir emas, bir necha miniatyura maktabini o'rganib chiqdim». Haqiqatan ham rassom bu portret asarini yaratish borasida astoydil izlanishlar olib borgan, yutuqqa yuksak mahorati, mo'yqalamining kuchi tufayli erishgan.

San'at ixlosmandlari e'tiborini o'ziga jalb qilgan Amir Temur portretida sohibqiron sarkarda gavdalantirilgan. Boshiga oltin toj kiygan Temurning nigohi bir nuqtaga qaratilgan va jiddiy xayol og'ushida ekanligi chap qovog'ining biroz ko'tarilib, qoshi tepaga chimirliganidan sezilib turadi, ulug'vor fikr bilan bandligidan dalolat beradi. Yuz qiyofasi asosan bug'doyrang tuslar orqali tasvirlangan. Peshana va yuzda paydo bo'lgan chiziqlar, shuningdek, burun, lab, quloq, soqol, mo'ylovlar holati Temurning yoshi biroz o'tganligini ko'rsatsada, uning tetik va baquvvat ckanidan dalolat berib turibdi.

Ayniqsa, bu holat yuzda ko'zga tashlanayotgan pishiqlik, chayirlikning tasvirlanishida aniq ko'rinadi. Portretga qo'l barmoqlari nihoyatda xarakterli tasvirlangan. Sharqona bezatilgan shoh saroyining bir qismi, derazadan Samarqand shahrining manzarasi

ko'rinadi. Devordagi fonda naqshin bezaklar, sohibqiron o'tirgan saltanat kursisining jozibali ranglarga boyligi, shuningdek, Amir Temur egnidagi liboslarning o'ziga xos qimmatbaho ko'rinishi tomoshabinga zavq ulashadi.

Xullas, Malik Nabiyev sharqona xarakterga ega bo'lgan Amir Temurning uzoq va mashaqqatli jangu jadallardan keyingi holatdagi obrazini muvaffaqiyatli tasvirlashga erishgan.

O'zbekiston xalq rassomi, akademik **Rahim Ahmedov P. Benkov** nomidagi badiiy o'quv yurtini va Sankt-Peterburgdagi I. Repin nomidagi rassomlik, haykaltaroshlik va me'morlik institutini tamomlagan. R. Ahmedov, asosan, portret janrida ijod qiladi. Rassom yaratgan portretlarda zamondoshlarimiz — talaba, artist, rassom, cho'pon, paxtakorlar — mehnatsevar oddiy kishilarning tipik obrazini ko'ramiz. R. Ahmedovning ilk asarlari bo'lmish «Cho'pon yigit», «Xalq sozandasi», «Surxondaryolik qiz» kabi suratlar uni mohir suratlash va kolorit ustasi bo'lib yetishganini ko'rsatadi. Rassom o'z asarlarida qahramonlarning ma'naviy qiyofasini, ruhini, his-tuyg'ularini ta'sirli qilib ifodalagan. Bular «Ona o'ylari», «Bahor» va boshqalardir. R. Ahmedov badiiy jihatdan mukammal janrli suratlar ham yaratgan. «Birinchi maosh», «Tushki dam olish», «Onalik — tong», «Qo'shiq» kabi polotnolari nihoyatda jonli, hayotiy va haqqoniy chiqqan.

R. Ahmedov yaratgan ayollar obrazlari, ayniqsa, jozibali va maf-tunkordir. Rassomning bu mavzudagi suratlari nazm ruhi bilan sug'orilgan, nozik his-tuyg'ularga boy. «Onalik — tong» (1963) suratida rassom o'zbek ayolining tipik obrazini gavdalantirdi. Azaldan san'atkorlarni maftun etib kelgan mavzuni R. Ahmedov sodda va bir vaqtda, tantanali ifodalagan. Suratning kompozitsiyasi oddiy, koloriti jozibali va nafis. Suratning umumiy nozik pistoqi-yashil rangi, tog' cho'qqilari va adirlarning yashil-tob

101-rasm. R. Ahmedov.
«Bog'da».

binafsha ranglari hamda daraxtlarning ko'kish tusalari bilan uyg'unlashib ketgan. O'zbek ayollariga xos holatda o'tirgan onaning egnidagi sariq libosi uning bug'doyrang badaniga uyg'unlashtirib tasvirlangan.

Hamza mukofoti laureati, Toshkent teatr-rassomlik institutining akademigi R. Ahmedov respublika tasviriy san'atining atoqli namoyandalaridan biridir. Uning asarlari xalqaro ko'rgazmalarda namoyish qilingan, mamlakatimizning san'at muzeylari va galereyalarida saqlanmoqda.

Hech bir sahna asarini bezaklarsiz, dekoratsiyasiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Ular spektakldagi voqealarning tabiiy, ishonarli va hayotiy chiqishiga yordam beradi. Bunda teatr rassomlarining xizmati katta. Respublikamizda ham bir qancha mahoratli mo'yqalam ustalari shu sohada mehnat qilmoqdalar. Ular yaratgan sahna bezaklari asosida tomoshabinlarga tuhfa etilgan o'nlab spektakllar o'zbek madaniyatiga sezilarli hissa bo'lib qo'shilmog'da.

Respublikada xizmat ko'rsatgan san'at arbobi, professor, dastgohli rangtasvir san'atining atoqli vakillaridan biri **Mannon Saidov** (1923—2001) Toshkent shahrida tavallud topdi. Dehqonchilik va savdo ishlari bilan shug'ullangan otasi juda erta dunyodan o'tadi. U paytda Mannon 11 yoshda edi. Beshta farzandni tarbiyalab o'stirish onasining zimmasiga tushadi.

Rassom Mannon Saidov 1939-yili o'rta maktabni tugatgandan so'ng respublika badiiy bilim yurtiga o'qishga kirdi. Bilim yurti urush yillarida Samarqand shahriga ko'chirildi. Oilaviy sharoiti og'irligi sababli M. Saidov Samarqandga o'qishga bora olmaydi.

1942—1945-yillarda u zavodda oddiy ishchi bo'lib ishladi. Urush tugagandan so'ng — 1945-yildan boshlab o'zi dastlab tahsil ko'rgan badiiy bilim yurtida o'qishni davom ettirdi. Bu yerda A. P. Lunyov va Malik Nabiyevdan ta'lim oldi. Bilim yurtini muvaffaqiyatli tugatib 1947-yilda Sankt-Peterburg shahridagi rassomlik, haykaltaroshlik va me'morlik institutida dastlab taniqli rassom Troshhev, keyinchalik mashhur rassom Ioganson ustaxonasida ijod sirlarini o'rgandi va institutni muvaffaqiyatli tugatdi. 1953-yildan boshlab Benkov nomidagi badiiy bilim yurtida pedagogik faoliyatini boshladi. 1956—1959-yillarda Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika instituti (bugungi universiteti)ning badiiy grafika fakultetida o'qituvchi bo'lib ishladi. Mana shu yillardan boshlab ko'rgazmalarda rang-barang kompozitsiyalari bilan qatnashib muxlislar hurmatiga

102-rasm. M. Saidov. «Ko'pkari».

sazovor bo'ldi. 1956-yilda rassomlar uyushmasiga a'zo bo'lib kirdi. Rassom ijodiy va pedagogik faoliyatni birga olib borib, tasviriy san'atni targ'ib qildi. 1964–1984-yillarda esa shu institutda rangtasvir kafedrasini boshqarib ko'plab yoshlarga ta'lim berdi, institutning professori sifatida faoliyat ko'rsatdi.

Rassomning «Askiya» mavzusiga bag'ishlangan bir nechta asarlari bo'lib, unda o'zbek xalqiga xos samimiy kulgi ishqibozlarining ma'naviy qiyofasi o'z aksini topgan. 1973-yilda ishlangan mana shu kartinada choyxonada hazil-mutoyiba qilib o'tirgan yurtdoshlarimizning xatti-harakatlari, sho'x qahqahalari rassom tomonidan ustalik bilan tasvirlanganini ko'ramiz. Mannon Saidov mehnatkash kishilar, tarixiy voqealar, O'zbekiston tabiatining rang-barang ko'rinishlarini tasvirlab muvaffaqiyat qozondi.

Bu o'rinda, ayniqsa, «Oila», «Askiya», «Xumson», «Uzum terishda», «Kattaqo'rg'onlik paxtakorlar», «Tog' manzarasi», «Hosil» kabi o'nlab asarlarini misol qilib keltirish mumkin.

O'zbek rangtasvir san'atining iqtidorli vakillaridan biri, taniqli rassom **G'ofur Abdurahmonov** takrorlanmas ijod namunalariga ega.

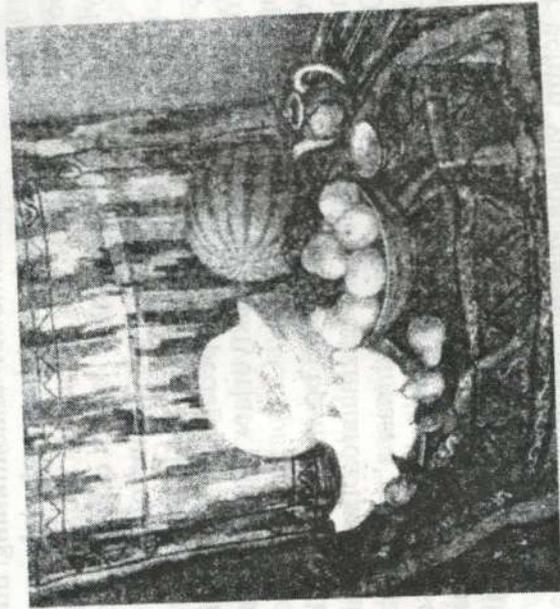
G'ofur Abdurahmonov rangtasvir san'atining ko'pgina janrlariga dadil murojaat qila olgan rassom sifatida ajralib turadi. Bu o'rinda uning mavzuli kompozitsiyalar, manzara, naturmora, portret janrlaridagi faoliyatini ta'kidlab o'tish joiz.

U 1936-yili ishchi oilasida (otasi Muhammadjon aka paxta zavodida ishchi bo'lib ishlagan), Toshkent viloyati Toshkent tumani Ko'kterak qishlog'ida dunyoga keldi. Tasviriy san'atga bo'lgan ishtiyoq unda juda erta uyg'onib, dastlab maktabda rasm o'qituvchisi K. P. Chibisovdan ta'lim oldi.

Rasm chizishga bo'lgan ilk qiziqishlarini eslab rassom shunday deydi: «Eski shahar bozorining bir chetida shiddat bilan matoga tasvir tushirayotgan bir rassomning jonli obrazlari ko'z oldimdan hali-hamon ketmaydi. Obrazlar nihoyatda jonli bo'lib, bozordagi harakat yaqqol sezilib turardi. Qop ko'tarib ketayotgan hammol, bozorning orqasidagi machitga tashrif buyurayotgan chollar tasviri bo'yovlarda o'z aksini topgan edi. Bu tasvirlarni ko'rib, rasm chizish naqadar zavqli ekanini yana bir bor his qilgan bo'lsam kerak».

Xullas, rasmga bo'lgan qiziqish uni 14 yoshida P. P. Benkov nomidagi respublika badiiy bilim yurtiga o'qishga yetakladi. Imtihonlardan so'ng H. Rahmonov, M. Nabiyev kabi rassomlar, keyinchalik, yuqori kurslarda T. Oganosov, N. Qo'ziboyev singari musavvirlarning qo'lida tasviriy san'at sirlarini o'rgandi. Bilim yurtini tugatar ekan, «Xirmonda» nomli diplom ishini himoya qildi.

Uning talabalik yillaridagi eskiz, etyudlar ustida olib borgan izlanishlari zoye ketmadi. Bilim yurtidan keyin 1956-yili Toshkent

103-rasm. G. Abdurahmonov. «Naturmort».

yillari taniqli rassom Aleksandr Nikolayevich Volkov bilan tanishish uning ijodiy faoliyatining shakllanishida katta ahamiyat kasb etdi. D. Ro'ziboyev haykaltaroshlik san'atining o'tmishdagi rangli namunalari o'ziga xos an'anaviy maktab ekanligini ham o'rganib chiqqan, musiqa va tasviriy san'at o'rtasida azaldan bog'liqlik mavjudligini kuzatgan. Shuning uchun ham u bir qancha asarlarida xalqimizning musiqiy merosiga, og'zaki ijodiga murojaat etib kelgan. San'atkor ijodida shakl va hajmning o'ziga xosligini harakatlarning tabiiy tasvirlanishini u tanlagan mavzularning rang-barang va keng qamrovliigidan ham yaqqol sezish mumkin. 60-yillarda ishlagan bir qancha haykallarda xalqimizning madaniy hayoti va ziyolilar qiyofasi aks etgan. 1962-yilda ishlangan «Choyxona» deb nomlangan asarida nuroniy chollar suhbatlari, harakatlari va xarakterlari sharqona ko'rinishda aks ettirilgan. «San'atshunos olim R. Taqtosh portreti», «Rassom V. Saviskiy» va «Saida» portretlarida zamondoshlarimiz obrazlari to'laqonli ifodasini topgan.

Uning asarlaridagi yangicha izlanishlar, obrazlarni chuqur tahlil qilish holati zamonaviy haykaltaroshlikda ham o'z o'rnini izlayotganligini ko'rsatadi. Haqiqatan ham, 60-yillarda yaratilgan bir qator asarlaridayoq D. Ro'ziboyevning ijodiy muvaffaqiyatlari aniq ko'rinadi. O'tmish haykaltaroshligidan ta'sirlanib yaratgan «Qora relyef» asarida qadimgi rivoyatlarni eslatuvchi qiyofa gavdalanadi. Bir qator portretlarida esa zamonaviy ruh va hamyurtlarimizning obrazlari o'z aksini topgan. Bu o'rinda yog'ochdan ishlangan «Saida» portretida go'zallik va latofat ichki bir tuyg'u bilan aks etganligi diqqatga sazovoridir. 70-yillarning boshiga kelib haykaltarosh asarlarida badiiy ifodalar qamrovi kengaydi. Chuqur falsafiy mushohadalarga boy bo'lgan «Abu Rayhon Beruniy» portreti, ayniqsa, diqqatga molik. U 1972–1975-yillarda ijodiy izlanishlar bilan birgalikda O'zbekiston Rassomlar uyushmasining haykaltaroshlik bo'limi (seksiyasi)ni boshqardi. 70-yillarning ikkinchi yarmiga kelib haykaltaroshning ijodi mazmunan va shaklan yanada boyidi. «Sozandalar» (1977) deb nomlangan asaridagi bayramona obrazlarning o'ziga xos xarakter va xususiyatlari kishi e'tiborini jalb qiladi.

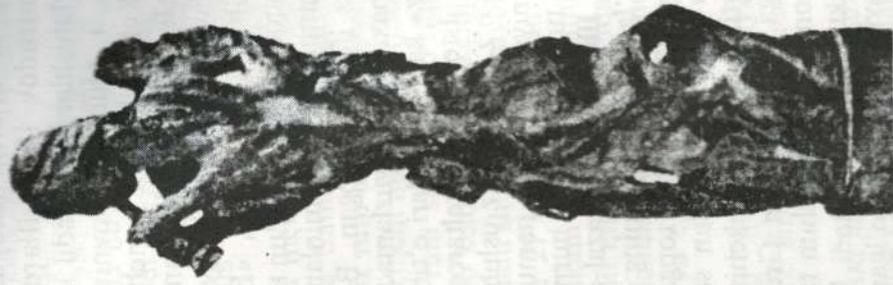
Damir Ro'ziboyev haykaltaroshlik san'atiga birdaniga kirib kelgani yo'q. O'zbekiston hududidagi qadimgi haykallarni taniqli arxeolog va san'atshunos olimlar G. Pugachenkova, B. Tursunovlar bilan hamkorlikda qidirib topdi va o'rgandi. Ularning shaklu shamoyilini tahlil qilgan ekan, o'tmish haykallari misolida o'ziga xos olamni kashf

etdi. Shuning uchun bo'lsa kerak, san'atkor o'tmish haykaltaroshligidagi an'analarga qayta-qayta murojaat qildi.

Damir Ro'ziboyev dastlab grafika va rangtasvir san'ati bilan astoydil shug'ullanganligi yoki o'tmish haykaltaroshligidan katta taassurot olganligi uchunmi, rangtasvir san'atini ko'proq haykaltaroshlikka singdirmoqda.

D. Ro'ziboyev haykaltaroshlik san'atida katta bir maktabni o'tab kelmoqda. Uning izlanishlari rang-barang uslublarga boy, buni biz san'atkor ijodida rangli haykaltaroshlik san'atining yuzaga kelganligidan bilishimiz mumkin. D. Ro'ziboyev haykallarga bo'yoq berish bilan ularning sehri olamini yanada mo'jizali qila oladi. San'atkor bu bilan qoniqmasdan haykalda aks ettirilayotgan voqeaning rangin sirlarini matolarda yanada to'ldiradi. Yana bir muhim tomoni, D. Ro'ziboyevning izlanishlari kelajak muammolarini talqin qilishga qaratilgan. San'atkor musiqa, rang tasvir asarlarini ko'tarinki ruhda o'rganib, o'z haykallarida jamlashga intiladi. Haykaltaroshning ajoyib fazilatlaridan biri asarlarida hissiy mazmundorlikning boyib borayotganligidir. Ana shunday mazmundorlik orqali u inson ma'naviyatini tobora to'laroq qamrab ifodalashga harakat qiladi. Damir Ro'ziboyev asarlarini kuzatar ekanmiz, uning O'zbekiston va butun jahonning mumtoz haykaltaroshlik san'atini chuqur o'rganiganligini ko'ramiz.

Qoraqalpog'iston tasviriy san'ati ravnaqiga hissa qo'shib kelayotgan atoqli haykaltarosh **Jo'ldosbek Quttimurodov** qoraqalpoq xalqining ma'naviy go'zalligini jonlantirish bilan tomshabinlar hurmatiga sazovor bo'lib kelmoqda. Haykaltarosh Jo'ldosbek Quttimurodov 1934-yilda Kegayli tumanining Oqtuba qishlog'ida tug'ilgan. Maktabdan so'ng Respublika rassomlik bilim yurtida A. Lunyovdan ta'lim oldi. Keyinchalik san'at institutida tasviriy

105-rasm. D. Ro'ziboyev.
«Katta ashula».

san'at sirlarini astoydil o'rgandi. Shu tarzda Jo'ldosbek Quttimurodov 1960-yillarda haykaltaroshlik san'atiga erkin ijodiy izlanishlar bilan dadil kirib keldi.

J. Quttimurodovning «Orzu», «Arston», «Bosh kiyimli qiz», «Kelin» kabi bir qancha asarlarida go'zallik, latofat, qoraqalpoq xalqiga xos milliy an'analar mujassamlashganini ko'ramiz. Haykaltaroshning ijodiy kamoloti, ayniqsa, «Iskandar Zulqarnayn», «Shamol», «Nihol», «Beruniy», «Oqqush va qiz» kabi asarlarida yaqqol seziladi. Uyg'un tasvirlanishlar, ya'ni badiiy obrazning jonliligi, butunligining ta'minlanishi J. Quttimurodov asarlarida har jihatdan o'z ifodasini topgan. Bu o'rinda uning «Baliqlarni qutqarayotgan Anaxita», «Ikkiyuzlamachi ayol», «Farhod», «Guldursun», «O'tirgan qiz» kabi haykallari e'tiborga molik.

Iste'dodli haykaltarosh Jo'ldosbek Quttimurodov tasviriy san'atda o'z yo'li va o'z uslubini topar ekan, bu o'rinda ham jahon madaniyatidagi ilg'or namunalarga tayanib, sharq xalqlarining an'ana va turmush tarziga hurmat-ehtirom bilan qaraydi.

Ilhom Jabborov azal-azaldan amaliy san'at ustalari bilan mashhur bo'lgan Namanganning Chust tumani Olmos qishlog'ida 1945-yili 30-iyunda tavallud topgan. Olmos qishlog'idagi maktabda 8 yillik ma'lumotni olgandan so'ng 1961-yili Toshkentdagi badiiy bilim yurtining teatr bezakchisi bo'limiga o'qishga kiradi. Bilim yurtida unga taniqli rassom Grishchenko ustozlik qilgan. Ana shu yillar Ilhom Jabborov uchun tasviriy san'at sirlarini o'rganishda alohida maktab vazifasini o'tadi. Namangandagi viloyat teatriga ishga boradi. Tasviriy san'atga bo'lgan ishtiyoq bo'lg'usi haykaltaroshni 1966-yilda san'at institutida yetakladi. Bu yerda u taniqli haykaltarosh Anvar Ahmedovdan saboq oldi.

Ma'lumki, haykaltaroshlikni o'rganishda qalamtasvir alohida ahamiyat kasb etadi. San'at sirlarini o'rganishning keyingi bosqichi ham o'z samarasini bera boshladi. Albatta, ilm va san'atni o'rganish ustozlarning mehru mahoratlariga bog'liq. Ilhom Jabborov bilim yurti va san'at institutida ta'lim olgan yillardayoq o'zining iqtidori bilan ajralib turar edi. Shuning uchun ham u yaratgan asarlar rang-barangligi, kompozitsiyalarga boyligi bilan ko'zga tashlanadi. Ayniqsa, uning «Xayol» nomli asari diqqatga sazovordir. Shunday qilib, Ilhom Jabborov o'ta rang-barang haykallar yaratma boshladi. Haykaltarosh bir qator allomalar obrazini yaratishga muvaffaq bo'ldi. Ayniqsa, uning «Ibn Sino», «Forobiy», «Navoiy va Jomiy», «G'afur G'ulom» kabi asarlari e'tiborga molikdir. Haykaltarosh turli kom-

pozitsiyalar, rang-barang portretlar yaratar ekan, zamonaviy haykaltaroshlikda mahorat egasi ekanligini isbotladi.

Yangilanish, uyg'onish, ijodiy kamolot sari astoydil harakatlar Ilhom Jabborov ijodiga qanot baxsh etdi. U buyuk sarkarda Amir Temur obrazini monumental haykalda tikladi. Haykaltarosh Temur obraziga murojaat qilgan ekan, sohibqiron haqidagi ko'plab adabiyotlar, miniatura tasvirlar, rassomlarning badiiy ishlari bilan tanishdi.

— Amir Temur obrazini yaratish orzusi menda ilk bor bundan 25 yilcha avval paydo bo'ldi. O'shanda Samarqand shahrida bo'lganimda, tepamda xuddi ulug' bobomiz ruhi uchib yurganday, qalbim larzaga kelgan edi. Samarqandga ikkinchi marta borganimda Zarafshon bo'yidagi tepalik ustida shoh ruhi shaharni qo'riqlab turganday bo'ldi. Necha asrdan keyin yetib keldim, uchib keldim, deya-yotganday... haykallarimning g'oyasi ham shu fikr-o'y, xayolda tug'ilgan obraz asosida shakllandi. Temur 27 davlatga madaniyat olib borgan. Haykaldagi ot jilovini mahkam ushlab turganining ramziy ma'nosi bor — bunda uning katta bir mamlakatni boshqarib turish holati aksini topgan. Go'yo mamlakatda osoyishtalik, tinchlik gullab-yashnasin, deb turganday, deya e'tirof etadi haykaltarosh¹.

Darhaqiqat, Ilhom Jabborov bugungi monumental haykaltaroshlikka dadil kirib kelgan va bu sohada o'zining ajoyib asarlarini yaratgan yetuk ijodkoridir.

XX asrning ikkinchi yarmida O'zbekiston haykaltaroshlik san'ati yanada ravnaq topdi. Bunda Hakimxo'ja Husniddinxo'jayev, Shapiro Yakov Iosifovich, Abdumo'min Boymatov, Eynulla Aliyev, Jo'lidosbek Quttimurodov, Anvar Ahmedov, Ilhom Jabborov, Ulug'bek Mardiyev kabi ko'plab haykaltarosh-rassomlarning hissasi katta bo'ldi.

Xalq yoki millatning ma'naviy qiyofasini o'ziga xos ravishda gavdalantirishda monumental haykallar alohida o'rinda turadi. Toshkent, Samarqand, Buxoro kabi shaharlarimizni sayr qilsak, ko'plab salobatli haykallarga duch kelamiz. Amir Temur, Alisher Navoiy, Bobur, Beruniy, Ibn Sino, Hamid Olimjon, G'afur G'ulom kabi o'zbek xalqining sevimli farzandlarining obrazlari muhrlangan monumental haykallar ana shular jumlasidandir.

¹ N. Oydinov. Sohibqiron siymosi qanday yaratildi? «Muloqot» jurnali. 1996, 5-sori.

Monumental haykallarda suronli janglarda halok bo'lgan otabobolarimiz qiyofalari ham mukammal ifodalangan. Afsonaviy xalq qahramonlari, dostonlardagi Alpōmish, Farhodu Shirin obrazlari ham o'zgacha talqin qilingan. Xullas, O'zbekiston haykaltaroshlik san'ati xalqimiz ruhiyatiga mos shaklu shamoyilini topa olgan.

Rangtasvir san'atida ulkan muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritgan O'zbekiston xalq rassomi **Javlon Umarbekov** 1946-yilda Toshkent shahrida tavallud topdi.

U 1961–1966-yillarda P. P. Benkov nomidagi respublika rassomlik bilim yurtida ta'lim oldi. Talabalik yillaridayoq Toshkent shahrida o'tkazilgan ko'rgazmada qatnashib, «Hosil» nomli asari uchun mukofotga sazovor bo'ldi. Rassom Javlon Umarbekov 1966–1972-yillarda sobiq Butunittifoq Davlat kinematografiya institutida tahsil ko'rdi. Mana shu yillari ham bir qator asarlari bilan ko'rgazmalarda ishtirok etib, san'at ixlosmandlari hurmatini qozondi.

San'atkor ijodining dastlabki namunalari dayoq sharqona ruh ko'zga yaqqol tashlanadi. Biz musavvirning sharq an'alarini puxta o'rganganligini ko'ramiz.

J. Umarbekov 1968-yilda «Husayn Boyqaro va Alisher Navoiyning yoshligi» nomli asarida ikki do'stning sharqona obrazini yaratdi va o'zining katta mahorat egasi, shuningdek, rangtasvir san'atining chinakam ustasi ekanini namoyon qila oldi. 1969-yilda ishlangan «Qo'shiq» deb nomlangan kartinasini kuzatar ekanmiz, o'z davridayoq o'ziga xos mo'yqalam yuritishda muvaffaqiyatga erishganiga guvoh bo'lamiz.

Rassomning talabalik yillaridagi diqqatga sazovor ishlaridan yana biri «Mening do'stim» deb nomlangan. Unda muallif rassom do'stiga va kompozitsiyadan o'rin olgan ona siymosiga mehr hamda muhabbatini ifoda etadi. Javlon Umarbekov ustoz Chingiz Ahmarovdan ta'lim olibgina qolmasdan, san'atga sadoqat, ajdodlar merosiga hurmat va muhabbatni ham o'rgandi. «Yoz», «Birinchi qor», «Oltin naturmort», «Suvga kelayotgan ayol» kabi asarlarida rangtasvir san'atining ilg'or zamonaviy an'alarini mukammal egallay boshlagani aniq ko'zga tashlanadi. J. Umarbekov oliygohni tugatgach, Alisher Navoiy nomidagi adabiyot muzeyida bosh rassom, keyinchalik (1974-yildan) Toshkent teatr va rassomlik institutida o'qituvchi bo'lib ishladi. 1984-yildan 1987-yilgacha O'zbekiston Rassomlar uyushmasi boshqaruvining raisi sifatida ham samarali xizmat qildi. 1980-yillarga kelib rassomning mazmunan keng qamrovli va kompozitsiya jihatidan yanada murakkab asarlari tasviriy san'at

ixlosmandlarining hurmatiga sazovor bo'ldi. Bunday asarlarda tarixiy-falsafiy g'oyalari olg'a surilar ekan, ijodiy izlanishlar bilan bog'liq mehnat samarasi yuzaga chiqqanini ta'kidlash o'rinli. J. Umarbekov doimo ijodiy izlanish va yangilik yaratish ruhi bilan yashab kelayotgan san'at ustalaridandir. Asarlari bir-birini takrorlamaydi. 1990–1995-yillarda yaratilgan «Gullar», «Naturmort: Gullar va tikanlar», «Meshkob», «Naturmort: Idish-tovoq» kabi asarlari bu o'rinda fikrimizning yaqqol dalilidir. Haqiqatan rassomning issiq tabiatli sharqona bo'yloqlari qamrovi ichidagi rangin asarlarini kuzatar ekansiz, o'zbekona ruhni ilg'aysiz. San'atkor rang-barang kompozitsiyalar, portretlar, boy mazmunli manzara va naturmortlar muallifdir. Uning ijod namunalari san'at qiyomiga yetkaziladi, professional tugallik o'z o'rnini topadi.

Javlon Umarbekov asarlarida tarixiy shaxslar qiyofasi to'laqonli kompozitsiyalar qamrovida gavdalanadi. Bu o'rinda, ayniqsa, Alisher Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Amir Temur kabi tarixiy shaxslar obrazlarining to'laqonli gavdalanishi diqqatga sazovoridir. Keyingi yillardagi asarlarida rassom milliy merosimizga, jumladan, amaliy bezak san'atidagi an'analarga e'tiborini kuchaytirdi. U xalq amaliy san'atidagi ramziy belgilar kalitini topish, o'sha siru asrorlarni bo'yloqlar orqali jonlantirish borasida izlanishlar olib bormoqda.

Bahodir Jalolov — O'zbekiston xalq rassomi, Alisher Navoiy nomidagi Davlat mukofotining sovrindori, zamonaviy rangtasvir san'ati rivojiga munosib hissa qo'shib kelayotgan iste'dodli rassomlardan biridir.

Bahodir Jalolov 1948-yilda Toshkent shahrida tavallud topdi. 1968-yili P. P. Benkov nomidagi respublika rassomlik bilim yurtini tugatdi. 1974-yilda esa I. Repin nomidagi Sankt-Peterburg rassomlik, haykaltaroshlik va me'morlik institutining bezatish monumental fakultetini tamomladi. Yoshlik yillarida portret san'atining ustasi Abdulhaq Abdullayevdan ta'lim oldi. Rassom ijodiy faoliyatining dastlabki namunalari milliy his-tuyg'ular turli xil ranglarda ifodasini topdi. B. Jalolov tasviriy san'at borasidagi tahsilni davom ettirib, keyinchalik Chingiz Ahmarov, Ro'zi Choriyev, Melnikov, Korolyovlardan tasviriy san'at sirlarini o'rgandi. Shu sababli u yaratgan portretlarda mahorat ko'zga yaqqol tashlanadi. Uning ijodidagi tuyg'ular uyg'unligi tomoshabinni o'ziga mahliyo etib qo'yadi. Darhaqiqat, «Raqsning tug'ilishi» kompozitsiyasi o'zbek raqqosalarini ulug'labgina qolmasdan, ularga bo'lgan samimiy hurmat va muhabbatni ham ifodalaydi.

Bahodir Jalolov portret san'atida ko'plab yutuqlarni qo'lga kiritdi. Uning to'laqonli asarlarida o'zbek xalqining sevimli farzandlari siymolari o'z ifodasini topgan. Bular: akademik rassom O'rol Tansiqboyev, akademik Vohid Zohidov, san'atning mashhur darg'alari Komil Yormatov, Malik Qayumov, Muhitdin Rahimov, Hamro Rahimova, Akrom Toshkanboyev, Damir Ro'ziboyevlardir. Rassom inson shaxsini doimo o'rganishga, uni har tomonlama his qilishga intiladi. Bahodir Jalolov ijodiy faoliyatining asosiy yo'nalishi insonlar obrazi, ya'ni portretlar yaratishga qaratilgandir. U o'z rangin olamini yangidan yangi jilolar bilan tobora boyitib kelmoqda.

Bahodir Jalolov erishgan yetuklikning yana bir jihati shundaki, u Sharq va G'arb an'alarini o'zlashtirib, ana shu an'analardagi mushtaraklikni topib, uni yuzaga chiqarishga muvaffaq bo'lganidir. Shuning uchun ham rassom asarlari xorijiy davlatlarning san'at ixlosmandlari nazariga tushgan. Rassom o'zining monumental panolarini bilan dunyoning ilg'or davlatlari hashamatli saroy va binolarini bezatib kelmoqda. Darhaqiqat, rassom keng tafakkurli ijodkor sifatida odam, olam, ko'not sirlarini o'rganishga intiladi.

Bahodir Jalolov ijodida olam sirlari o'zgacha talqin etiladi. Bu o'rinda uning «Gul va Rayhon afsonasi», «Nido», «Baxt qushi», «Abadiy va navqiron Hindiston», «XXI asr madonasi» kabi ko'plab asarlarini misol keltirish mumkin.

Mustaqil O'zbekiston tarixiga bag'ishlangan O'zbekiston xalqlari tarixi muzevi devoriga ishlangan monumental ko'rinishdagi surat jiddiy va mazmunli, tarixi dalillar orqali salobatli tasvirlanishi bilan har qanday tomoshabin e'tiborini o'ziga jalb qila oladi.

Polotnoni kuzatgan tomoshabin buyuk tarixga ega bo'lgan o'zbek xalqining tengsiz kuch va qudratiga ega ekaniga yana bir bor ishonch hosil qiladi. Umuman, tasviriy san'at asarlarini bir marta ko'rish bilan to'liq idrok etib bo'lmaydi. Albatta, uni qayta va yana qayta ko'rish, kuzatish, mushohada yuritish tufayli asar kompozitsiyasida ifoda etilgan g'oyalarning yangidan yangi qirralarini kashf etish mumkin. Bahodir Jalolov ijodiyoti shu jihati bilan qadrlidir. U o'zbek tasviriy san'ati rivojiga astoydil hissa qo'shib kelmoqda.

O'zbekiston xalq rassomi, rangtasvir ustasi **Alisher Mirzayev** 1948-yilda Toshkent shahrida tavallud topdi. U zamonaviy rang tasvir san'atining ilg'or vakillaridan biri, serquyosh O'zbekiston tabiatining rangin olamini tasvirlashda katta yutuqlarni qo'lga kiritib kelayotgan iste'dod egasidir.

Rassom Alisher Mirzayev xalqimiz an'alariga, boy va sermazmun o'rmish tasviriy san'at merosiga hurmat bilan qaraydi. Rassom o'z xalqiga xos ruhiy kechinmalarni chuqur tahlil qila oladi. Shuning uchun ham kartinalarida fikr tiniqligi bo'yoqlar majmui bilan uyg'unlashgan. Eng muhimi, rassomning o'z ijodiy izlanishlari bilan ijodiy parvozlariga astoydil harakat qilayotgani e'tiborga molikdir.

Alisher Mirzayev kimgadir taqlid qilmaydi, o'z izlanishlari uni chinakam san'at bag'riga tortadi. Yetmishinchi yillarning ikkinchi yarmidayoq A. Mirzayev asarlari ixlosmandlar e'tiborini qozona boshlagan. Bu rassom polotnolarining xalqimiz ruhiyati va xarakteriga to'la-to'kis mosligi bilan izohlanadi. Rassom tinimsiz mehnat qilar ekan, har kungi harakatida ijodiy parvozlariga intiladi.

Alisher Mirzayevning ajoyib xususiyatlaridan biri — o'z ijodiy yutuqlaridan qoniqmaydi, ijod namunalari tanqidiy ko'z bilan qaray oladi, ana shu tanqidiy nazar san'atkorini yangi ijodiy parvozlari sari yetaklaydi. Rassom asarlari bugungi kunda xalqimiz hurmatini qozonish bilan birga, ko'pgina xorijiy davlatlarda ham ma'lum va mashhurdir. Uning, ayniqsa, Germaniya, Bolgariya, Ruminiya, Italiya, Fransiya kabi davlatlarda qo'lga kiritgan muvaffaqiyatlarini ta'kidlamok kerak.

Rassom ona tabiat bag'rida o'zbekona an'analarni, to'ylarni, beg'ubor o'zbek bolalari, lobar qizlari, mushtipar onalari obrazlarini aks ettira olishga muvaffaq bo'ldi. Jumladan, «Toshkent — tinchlik va do'stlik shahri» triptixi, «Boloxonada», «Intizorlik», «Yosh oila haqida qo'shiq» kabi o'nlab asarlari moybo'yoqlarda o'z aksini topdi. Umuman, rassom tabiat va jamiyatda bo'layotgan o'zgarishlarni e'tiborsiz qoldirmaydi. U tasvirlarga shunday jon bag'ishlaydiki, ulardagi go'zallik odamlarni ezigulikka yetaklaydi. Tasviriy san'at qudrati, rassom ta'biri bilan aytganda, bezovta yuraklarni tinchlantiradi. Darhaqiqat, Alisher Mirzayev ana shunday tuyg'u va fikr bilan o'z qalb qo'rini matolarga jo qilmoqda. Ma'rifat va go'zallik ulashish, haqiqiy san'at asarini yaratish rassomning shioridir.

Akmal Ikromjonov — taniqli rangtasvir ustasi, o'z fikr va g'oyalari ega iste'dodli rassomdir. Uning ijodida davr ruhi, kayfiyati, quvonchi-yu tashvishlari namoyon bo'layotganini ko'ramiz. Akmal Ikromjonov 1952-yili Toshkent shahrida tavallud topdi. Sankt-Peterburg shahridagi I. Repin nomidagi oliygohda san'at sirlarini o'rgandi. Tez orada Akmal Ikromjonovning asarlari ko'rgazma

zallarida namoyish etila boshladi. Ko'rgazmalarga qo'yilgan kartinalarni kuzatib, ularning takrorlanmas va mazmundor kompozitsiyalar bilan boyitilganini ko'ramiz. Rassom ijodining o'ziga xosligi tasviriy san'at taraqqiyotidagi uslublarni yaxshi bilganligi va zamonga mos kompozitsiyalar yaratish bilan ham izohlanadi. Avvalo, shuni aytish kerakki, bundan bir necha yil muqaddam A. Ikromjonov o'z davrining achchiq qismatlarini bir necha kompozitsiyalarda mahorat bilan ko'rsata olgan. Ayniqsa, «Orol — mening dardim», «Hisor fojiasi», «Chaqmoq» kabi asarlarida davrimizning murakkab muammolarini aks ettiribgina qolmasdan, tabiatga, insoniyatga mehr-shafqat, adolatparvarlik zarurligini ta'kidlaydi. Bu asarlar kompozitsion yechimining tugalligi, fikrlarning tiniqligi bilan tomshabing va voqelikni to'la-to'kis anglatadi. Rassomni ona tabiatga bo'lgan mehr-muhabbati tinch qo'ymaydi. U Orol dard-alamlarini aks ettiruvchi qator asarlar yaratadi.

Akmal Ikromjonov bir qator asarlarida avangardchilarga xos an'anani davom ettirib, o'z fikrlari bilan bu yo'nalishni boyitishga harakat qildi. Masalan, «Nigoh» nomli polotnosi diqqatga sazovordir. Unda Salvador Dali qiyofasi orqali hayot muammolarini o'ziga xos tarzda ochib berishga erisha olgan. Shu bilan birga u Salvador Daliga bo'lgan hurmatini ham aks ettiradi.

Rassom ijodiga nazar solar ekanmiz, uning serqirra va rang-barangligiga guvoh bo'lamiz. Ayniqsa, bu hol hind xalqi hayoti va tarixiga bag'ishlangan asarlarida ko'zga yaqqol tashlanadi. Akmal Ikromjonov Kalkuttada bo'lgan kezlarda hind xalqlarining tarixi, hayoti, e'tiqodini astoydil kuzata olganligini «Hindiston I», «Kamasutra», «Hind qizi», «Rohib» kabi asarlari orqali ko'ramiz. Rassom hayotni, uning sirli olamini o'z ichki kechinmalari bilan yoritib berishga harakat qiladi. Bu o'rinda uning «Darvesh» nomli asarini misol keltirish mumkin.

Akmal Ikromjonov asarlari bir qator xorijiy davlatlarning muzeylaridan o'rin olgan. Jumladan, Amerika, Angliya, Germaniya, Hindiston, Turkiya va boshqa davlatlarda uning ixlosmandlari ko'p. Rassom doimo ijodiy izlanishlar bilan band. Ana shuning uchun ham uning faoliyatida tez-tez yangi-yangi asarlarga duch kelamiz. Bu mehnat va harakatlar zoye ketmadi. Rassom el nazariga tushdi. 1990-yilda Hamza nomidagi Davlat mukofotining sovrindori bo'ldi.

Rassom portret san'ati borasida ham ijod qilib, buyuk bobomiz Mirzo Ulug'bek siyosini to'laqonli gavdalantirishga muvaffaq

bo'ldi. Bu portret maxsus tanlovda a'lo baholanib, etalon sifatida qabul qilindi. Rassom turli kompozitsiyalar bilan birgalikda portret san'atining ustasi sifatida ham allaqachon shuhrat qozongan.

Akmal Ikromjonov ijodidan keng o'rin olgan san'at janrlaridan biri naturmortdir. To'qsoninchi yillarning boshlarida ko'rgazmaga qo'yilgan «Guldonli naturmort» asari kishi e'tiborini o'ziga tortadi. E'tiborli tomoni shundaki, dorivor o'simliklardan bo'y maduron gullarining tasvirlanishi, shisha idishlarning material jihatdan xarakteri to'la-to'kis o'z qiyofasini topa olgan. Rassom ishlagan naturmortlarda predmetning xususiyatlari mohirona berilishi bilan birga, falsafiy mushohadalar ranglarda aks etadi.

Rassom rang-barang naturmortlarida buyum va narsalar, meva va sabzavotlarning go'zalligini tasvirlabgina qolmasdan, ona tabiat sir-asrorlarini ham talqin qilishga erishadi.

Akmal Ikromjonov tengdosh hamkasblari bilan tez-tez ko'rgazmalar tashkil etib turadi. Bu borada Muhammadxon Nuriddinov, Sobirjon Rahmetov, Imyar Mansurov kabi ijodkor do'stlari bilan amalga oshirgan ko'rgazmalari e'tiborga molikdir. Bir qaraganda, ularning ijodiy hamkorligida qandaydir uyg'unlik mavjuddek ko'rinsada, har birining o'ziga xos yutuqlari bor. Masalan, S. Rahmetovning asarlarida sharqona miniatura xarakteriga xos an'analar balqib tursa, Muhammadxon Nuriddinovning ijodida portret janri yetakchi o'rinni egallaydi. 90-yillar tasviriy san'atining ilg'or vakillari bo'lmish bu rassomlar ayni paytda yoshlarga mahorat sirlarini o'rgatishmoqda.

Xalqimiz tasviriy san'at merosi an'analarini o'zlashtirib, zamona ruhiyatiga, xarakteriga mos ravishda davom ettira olish har qanday musavvirga ham nasib etavermaydi. Buning uchun, avvalo, tasviriy san'at tarixining o'zbek mumtoz adabiyoti bilan chambarchas va uzviy bog'liqligini rassom chuqur his qilmog'i lozim.

Mashhur musavvir Chingiz Ahmarovning shogirdlaridan biri **Temur Sa'dullayev** ham katta ijodiy muvaffaqiyatlarga erisha olgan rassomlar sirasiga kiradi. Temur Sa'dullayev 1948-yil 20-aprelda Jizzax viloyatining G'allaorol tumanidagi Qangli qishlog'ida Sa'dullaxon ismli savodxon kishining oilasida tavallud topdi.

Temur Sa'dullayev dastlab o'zi tug'ilib o'sgan qishlog'idagi Alisher Navoiy nomli maktabda ta'lim oldi. Bu maktabda navoiyxonlik kechalari, turli uchrashuvlar bo'lib turar edi. O'sha tadbirlarda qatnashgan yosh Temur ishlagan rasmlar ko'pchilikning e'tiborini tortar edi. Temur maktabda o'qigan paytdayoq miniatura san'atiga xos tasvirlarni ishtiyoq bilan kuzatar va ulardan ilhomlanar

edi. Shuning uchun ham taniqli rassom Chingiz Ahmarov bilan uchrashish, undan maslahatlar olish istagini o'z akasi Amirga bildiradi.

«Eng baxtli kunlarimizdan biri, ilk bor 1966-yilda o'zim ishlagan ko'plab suratlarni ko'tarib akam bilan Chingiz Ahmarov huzuriga borgan kunimiz hali-hali yodimda», — deb eslaydi rassom.

T. Sa'dullayev Ch. Ahmarovning maslahati bilan o'sha yili Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika universitetining tasviriy san'at o'qituvchilarini tayyorlaydigan fakultetiga o'qishga kirdi. Bu yerda taniqli rassom, professor Malik Nabiyevdan rangtasvir, haykaltarosh Abdumomin Boymatovdan qalamtasvir sirlarini o'rgandi. Talabaliq yillarida Chingiz Ahmarov huzuriga tez-tez borib, u kishiga xos suratlar ishlash Temur Sa'dullayevga juda yoqar edi. Tasviriy san'atga doir bilim va malakaga ega bo'lgandan keyin, Navoiy lirikasiga bag'ishlab diplom ishini himoya qilish niyati borligini ustoz Chingiz Ahmarovga bildirdi. Ana shundan so'ng atoqli adabiyotshunos olim Hamid Sulaymonov bilan uchrashish va tanishishga muyassar bo'ldi. Adabiyot va tasviriy san'atning jonkuyar vakillari bilan uchrashib, suhbatlashish Temur Sa'dullayev zimmasiga o'ta mas'uliyatli vazifalarni yukladi. Yosh rassomdagi intilish, qiziqish va iste'dodni ko'rgan Hamid Sulaymonov unga otalarcha g'amxo'rlik qilib, talabaliq paytidayoq adabiyot muzeyiga rassom sifatida ishga qabul qildi. Hamid Sulaymonov bu yosh rassom ishlagan rasmlarni ko'zdan kechirib, uning shakllanishiga o'z vaqtida katta imkoniyat yaratgan edi.

Alisher Navoiy asarlariga bo'lgan qiziqish muzeyga ishga kelganidan so'ng rassomda yanada kuchaydi. Natijada musavvirning rang-barang, mushohadaga undaydigan portretlari yaratildi. Ayniqsa, uning «Alisher Navoiy va Kamoliddin Behzod» nomli asari e'tiborga molikdir.

Rassom tabiat bag'rida xuddi shu tabiatdek beg'ubor va pok ijod vakillari obrazini tasvirlashga muvaffaq bo'lgan. Temur Sa'dullayev iste'dodining yuzaga chiqishida va san'atkor sifatida shakllanishida, shubhasiz, otaxon ustozlar Chingiz Ahmarov va Hamid Sulaymonovlarning xizmatlari kattadir. Bu insonlarning ishonchini oqlash rassomga juda katta mas'uliyat yukladi.

Shuning uchun ham o'z ustida yanada jiddiyroq ishlar ekan, san'atning nozik va mashaqqatli yo'lini cho'chimasdan bosib o'tishga erishdi. Bu muvaffaqiyatlar 70-yillardagi asarlaridayoq yaqqol ko'zga tashlangan edi. «Navro'zda qizlar bazmi», «Qiz

portreti», «Omon Matjon», «Navoiy va Behzod», «Xosiyat Bobomurodova», «Solih Mutalibov» kabi asarlari ko'pchilik to'moshabinlarning e'tiborini qozondi. Adabiyot va tasviriy san'atning bir-biri bilan chambarchas bog'liqligi rassom ijodining bosh mavzusidir. Temur Sa'dullayev ijodiy faoliyati davomida bu an'anaga sodiq bo'lib kelmoqda.

Saksoninchi yillarga kelib rassom portret janri borasida yanada sermazmun ijod qildi. U bir qator shoir va adiblarning obrazlarini muvaffaqiyatli tasvirlab berishga erisha oldi. Atoqli olim Hamid Sulaymonov portretini yaratish bilan rassom otaxon ustozga bo'lgan samimiy muhabbati va hurmatini ifodaladi. Rassomning bir qator devoriy suratlari ham e'tiborga molikdir. Bu o'rinda «Afshonada», «Alpomish va Barchinoy», «Behzod» kabi asarlarini sanab o'tish mumkin.

Temur Sa'dullayev doimiy ravishda ko'plab kitoblarga badiiy bezak berish bilan birga, miniatura san'atidagi an'analarni yaxshi o'zlashtirganligi bilan ajralib turadi. U miniatura an'alarini tasviriy san'atning zamonaviy yutuqlar bilan uyg'unlashtirgan, o'z ovozigaga bo'lgan xalqchil rassomdir.

1990-yillar rangtasvir san'ati rivojiga O'zbekistonda faol ijod qilgan A. Aliqulov, A. Agaxanyan, B. Olimxonov, Sh. Bahridinov kabi ijodkorlar o'zlarining ijodiy g'oyalari bilan ta'sir ko'rsatdilar.

Bu nafaqat kompozitsiyaning plastik yechimida, balki devoriy suratlarini ishlashda interyerning fazoviy makonini kompozitsiyaga mos ravishda mahorat bilan uyg'unlashtirishda ko'zga tashlanadi.

Kompozitsiyalar personajlari, ularning uslubiy ishlanishi, rang va plastik yechimlari B. Jalolovning Qo'qon teatri va «Turkiston» saroyi interyerlarida ishlangan «Umar Xayyom tushlari» devoriy suratlari estetikasiga juda yaqin. A. Aliqulov va u bilan hamkorlikdagi mualliflarning keyingi ishlarida ularni o'z plastik tillarini topishga uringanliklari natijasida birmuncha boshqacharoq uslubda ishlanganligi ma'lum. Rassomlar Toshkent Yosh tomoshabinlar teatrlarining interyeri uchun ishlangan «Jahon xalqlari ertaklari» mavzusidagi devoriy suratda yorqin yassi-bezakdorlik tarzida mashhur ertaklar qahramonlari dunyosini gavdalandiradi. Rassomlar interyerning ma'lum me'moriy qismlaridan shunchalar muvaqqiyatli va unumli foydalanishganki, kirish eshiklari, shuningdek, devorning yassi qismlari kompozitsiyaning mazmuni

va plastik jihatlar bilan oqilona uyg'unlashtirilgan. Devoriy rang-tasvirning kompozitsiya va rangdagi yechimi yuksak mahorat bilan bajarilgan bo'lib, interyer dizayn yechimining muvaffaqiyatli topilgani devoriy asarni tushunib yetishga halal bermaydi.

A. Aliqulov boshchiligidagi ijodiy guruh tomonidan Toshkentdagi Olimpiya shon-shuhrati muzeyi interyerining devoriy surati yechimi o'ziga xos, ya'ni dinamik tarzda yechilgan. Ikki rejali kompozitsiyaning monoxrom siluetidagi antik atletlarga qarama-qarshi holatda sharq polvonlari kurashchilari, kamondoqlari va chavandoqlari qiyo-falari tasvirlangan.

A. Aliqulov guruhining O'zbekiston xalqlari tarixi muzeyi uchun ishlangan ishlaridan «Xalq qo'zg'olonlari va jadidchilik harakati» devoriy surati fuqarolik va vatanparvarlik tuyg'usi bilan sug'orilgan. Devoriy surat tili keng qamrovi va serma'no bo'lib, unda qarama-qarshi ranglarni uyg'unlashtirish orqali o'sha davrlar muhiti beriladi. Bu ish mavzu va uslubiy jihatdan rangtasvir asariga yaqinligi bilan avvalgi devoriy suratlardan ajralib turadi.

O'zbekistonning ko'hna shaharlari tarixiy obidalar mavzusida ishlangan suratlar sifatida A. Ganning Toshkentdagi «Turkiston» saroyi interyeriga ishlangan suratlarini, Y. Chernishovning Urganchdagi «Jayhun» mehmonxonasi, shuningdek, O. Xabibulinning Milliy matbuot-markazi, Baynalminal madaniyat markazi hamda Uchtepa tumani banki binosi interyeriga ishlangan devoriy kompozitsiyalarini sanab o'tish joizdir.

1990-yillar oxirida tasviriy san'atdagi o'ziga xoslik rassomlarning san'atning bir-biriga yaqin janrlariga murojaatlarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu yillarda ko'plab rangtasvirchi rassomlar o'zlarining ijodiy qobiliyatlarini mahobatli devoriy suratlarda sinab ko'rdilar. Shu jihatdan samarqandlik rassom A. Isayev ijodi e'tiborga molikdir. U tempera texnikasida qator devoriy suratlar yaratdi. 1998-yilda Samarqand Davlat chet tillar institutida «Buyuk ipak yo'li» nomli yirik kompozitsiya interyerini yaratdi. Devoriy surat deyarli binoning butun vestibulini egallaydi, uning markaziy qismi Samarqandga bag'ishlanadi, yon tomonlarida Buyuk ipak yo'li bo'ylab joylashgan Hindiston, Xitoy, Misr, Italiya kabi mamlakatlarga bag'ishlangan sahnaviylik o'z ifodasini topgan. Devoriy surat cheklangan tarzda och-sariq va havorang tuslardan foydalanib amalga oshirilgan. Taxminan xuddi shunday rang-plastik uslubda Samarqand qishloq xo'jaligi instituti interyeriga 1999–2000-yillarda «Ona zamin saxovati» asari yaratildi.

A. Isayevning barcha ishlari, asosan, och-yashil, sariq ranglar gammasiga yo'g'rilgan va tasvirning yassi tarzini ifoda etib, musavvir alohida hollardagina zaruriy tasvir muhitini yaratadi.

Samarqandlik rangtasvirchilar E. Muhammadiyev va N. Sul-tonovlarning 2000–2001-yillarda A. Navoiy nomidagi Samarqand universiteti interyerida ishlangan «Ma'naviyat bo'stoni» nomli yirik hajmli devoriy kompozitsiyasi ham shu uslubda yaratilgan davrlar to hozirgi kungacha bo'lgan O'zbekiston madaniyati tarixiga bag'ishlanadi. Ish mahorat bilan bajarilgan, kompozitsiyasining yechimi vertikal maromda, to'yingan ranglar gammasida muhim hissiy kayfiyatni hosil qiladi.

1980–1990-yillar oraliqida Sharq miniatura an'analari tasviriy san'atning turli ko'rinishlarida, jumladan, mahobatli devoriy suratlarda faol tarzda qayta tiklandi. Bu jarayon dastlab 1947-yil Toshkentdagi A. Navoiy nomidagi opera va balet teatri interyerini devoriy miniatura suratlarini bilan bezagan rassom Ch. Ahmarov ijodida ko'ringan edi. 1970–1980-yillar oxiriga kelib, «Usto» xalq ustalari birlashmasining ijodiy laboratoriyasi faoliyati tashabbusi bilan Ch. Ahmarov rahbarligida hamda N. Xolmatov va Sh. Mu-hammadjonovlar ishtirokida miniatura an'analarini qayta tiklash yangidan avj oldi. Laboratoriya miniatura rangtasvirni, asosan, amaliy san'at buyumlarida qayta tiklashni yo'lga qo'ydi. Keyinroq, rangtasvir va mahobatli rangtasvir asarlarini miniatura uslubida yaratishga urinishlar yuzaga kela boshladi. Birinchi marotaba 1980-yillar oxiriga kelib, miniatura san'ati uslubida yirik mahobatli devo-riy suratlar yaratishni «Sanoyi nafis» guruhining barcha a'zolari – T. Boltayev, X. Nazirov, F. Kamolov va S. Qoraboyevlar lokli miniaturada boshlaganlar.

XX asr o'zbek me'morchiligining o'ziga xos betakror namuna-laridan biri, shubhasiz, Temuriylar tarixi Davlat muzeyi hisoblanadi. Sohibqiron Amir Temur tavalludining 660 yilligi to'yi munosabati bilan Prezidentimizning taklif va tashabbusiga binoan qisqa davrda bunyod bo'lgan muzey bugungi kunda yurtimiz hamda dunyoning turli mamlakatlardan kelayotgan mehmonlarning gavjum ziyorat-gohida aylandi va madaniy merosimizga ko'rk bo'lib qo'shildi.

Muzeyga kirishingiz bilan ro'paradagi ulkan devorga ishlangan mahobatli suratga ko'zingiz tushadi. Ushbu mahobatli surat «Buyuk sohibqiron – buyuk bunyodkor» deb nomlangan. Asar uch qismdan iborat bo'lib, «Tug'ilish», «Yuksalish», «Faxrlanish» deb ataladi. Uning umumiy maydoni 200 kvadrat metrni tashkil qiladi. Asar

ijodkorlari «Sanoyi nafis» ijodiy guruhining iqtidorli musavvirlari — Xurshid Nazirov, Toyir Boltaboyev, Sodiq Qoraboyev, G'ayrat Komilovlardir. «Usto» xalq ustalari birlashmasi 1986-yildan mahobatli rassomlik, miniatura va lok miniaturasi bo'yicha samarali faoliyat ko'rsatib kelmoqda.

«Sanoyi nafis» ijodiy guruhi tomonidan so'nggi o'n yil ichida miniatura devoriy surat uslubida qator ishlar amalga oshirildi. Urgan-chdagi Marosimlar uyi, Yangi Angren GRESi «Baxt» restorani, Olmaliq shahridagi dam olish hududi va boshqalar shular jumlasidandir.

Tasviriy san'atning eng murakkab va jozibador turlaridan biri bu grafika san'atidir. Grafika san'atining rivoji so'nggi o'n yil mobaynida turlicha kechdi. 1980—1990-yillar boshida bosma mahsulotlar hajmining kamayib ketishi mashhur grafik-rassomlar M. Kagarov, Q. Basharov, M. Sodiqov, F. Qambarova, G'. Boymatovlar ijodiy yo'nalishlarining o'zgarishi, hatto, ularning rangtasvir bilan shug'ullanishlariga olib keldi.

Rassomlar suvbo'yoq, chizmatasvir, linogravyura, ofort texnikasida ishladilar. Ularning ko'pchiligi badiiy ko'rgazmalarda o'z asarlari bilan ishtirok etdilar.

1990-yillar oxiriga kelib O'zbekiston grafika san'atida sezilarli ijodiy yuksalishlar ro'y berganligi ta'kidlanadi. Badiiy ko'rgazmalar jarayoni, shuningdek, grafik asarlarga nisbatan tomoshabinlarning qiziqishlari bundan dalolat beradi. San'atning bu turining jadal rivojlanishi ko'rgazmalarda tez-tez ishtirok etishlar bilangina emas, rassomlarning grafikaga butunlay boshqacha tarzda yondashishlariga ham bog'liqdir. Undan tashqari grafikaning o'ziga xos imkoniyatlari ham bu o'rinda katta ahamiyat kasb etdi, deyish mumkin. Grafika san'ati haqidagi odatdagi tasavvurlarni rad etgan holda butunlay yangi shakl va badiiy uslublar vujudga keldi. Bunga misol qilib M. Kagarov ijodini keltirsa bo'ladi. Rassom so'nggi o'n yil davomida moybo'yoq texnikasida klassik realistlik grafikadan izoqlashib, «monogrniy» texnikasida kollaj yoki applikatsiyani eslatuvchi «Ibodaxonaga yo'l» (1997), «Qayta tirilgan Orol» (1999) kompozitsiyalarini yaratdi. Bu mavhum kompozitsiyalarda grafik chiziqlar emas, balki rangtasvirga xos yondashish ustunlik qiladi.

G'. Boymatov 1990-yillarda suvbo'yoq texnikasida faol va sermahsul ijod qildi. Uning asarlari noan'anaviy suvbo'yoq texnikasida ishlanishi, zaruriy ahamiyatli yangi texnik yechimlarni qidirishga undashi bilan kishi diqqatini jalb qiladi. Bunday asarlar sirasiga

«O'rta Osiyoning qadimgi tangalari» (1997), «Urgutda to'y» (1996), «Ming bir kecha» (1997) kompozitsiyalarini kiritish mumkin.

Taniqli grafik rassom L. Ibragimov 1990-yillarda grafik va rangtasvir asarlarida o'zbek va uyg'ur folkloridagi epik va lirik obrazil kompozitsiyalar yaratishni davom ettirdi. Afsonalar, termalar, aytishuvlar olami uning tafakkuri va ijodida yanada mustahkamroq o'rin egalladi. Lirik grafik asarlaridagi intilishi tez-tez Osiyo mavzusini ifodalovchi kuchli jarangdor she'riy matnlar bilan uyg'unlashib ketdi. Rassom o'z ijodida birmuncha katta hajmi va tasvir tili lo'nda bo'lgan obrazlar timsolini yaratishga intildi. L. Ibragimov asarlaridagi o'ziga xoslik va yetuklik Uzoq Sharq tasviriy san'ati an'analari mujassam etishda ko'zga tashlanadi. («Osiyo okeani» siklidagi grafik va rangtasvir kompozitsiyasi, «Bahor», «Kuz» siklidagi manzara janri kompozitsiyalari (1999-y).

Grafika san'ati ustasi A. Mamajonov «birinchi ma'lumoti bo'yicha rassom — kulol» o'z xalqi hayoti va qiyofasini yaxshi bilgan holda grafik chizig'i nafis va o'ziga xos kompozitsiyalarni yaratdi. Uning asarlari bizga xalq bayramlari va sayillari, shuningdek, mahalliy yashash tarzi haqida hikoya qiladi. Muntazam ravishda tush bilan peroda ishlagan rassom A. Mamajonov o'z ijodida realistlik uslubni qo'llaydi.

Mahalliy xalq vakillarining xususiyatlarini ko'rsatish, hajmlilik, mutanosiblik, naturalistlarga xos ortiqcha unsurlardan cheklanish va hazilga moyillik rassom grafikasiga xosdir. Bu borada u mashhur grafikachi va miniaturachi rassom Telman Muhamedovning an'analarini davom ettirdi. Bunda A. Mamajonovga naqqoshlik sohasida orttirgan tajribalari qo'l keldi. O'z kompozitsiyalarini u o'ng qo'lida qanday ishlasa, chap qo'lida ham qayta ishlov bermagan holatda aynan o'xshatib ishlashga harakat qiladi. Uning ijodidan «Kurash» va «Eski shahardagi bozor» (1998) kompozitsiyalarni alohida eslab o'tish mumkin.

Ko'pchilikka mashhur avtolitografiya va suvbo'yoq ustasi M. Sodiqov oxirgi o'n yillikda avtolitografiya texnikasidan voz kechib, asosan, suvbo'yoq texnikasida Buxoroning eski shahar ko'chalarini ishlaydi. M. Sodiqov bir necha taniqli rassomlar bilan Oqtosh tog'larida ijodiy safarda bo'lib, ushbu jarayonda ishlagan grafik kompozitsiyalarini hisobot ko'rgazmasida namoyish etdi.

M. Sodiqov suvbo'yoq va pastel kabi texnik vositalardan foydalanib, tuzilishi juda go'zal va maftunkor kompozitsiyalar yaratdi. Ular sirasiga «Tog' manzarasi» (2001) asari kiradi.

Taniqli grafikachi rassomlar M. Kagarov, V. Apuxtin, M. Sodiqov, E. Is'hoqov, I. Vasilyeva va ularning yosh hamkasblari L. Tiora, L. Zufari, T. Ayupov, O. Nikolayeva, Y. Alagirlar ishtirokida 1998-yili Toshkent shahrida o'tkazilgan grafika va haykaltaroshlik san'ati ko'rgazmasi grafika janrining rivoji uchun muhim voqea bo'lib qoldi. Ushbu ko'rgazma tashkilotchilarining asosiy maqsadlari iqtidorli yoshlar ishlarini tomoshabinlar hukmiga havola etish edi.

Linogravyura, ksilografiya, ofort singari grafikaning aniq turlarida 1990-yillar oxirida ishlangan grafik asarlar avvalgi yaratilganlaridan keskin farqlanadi.

Bularning hammasini grafika san'atiga an'anaviy yondashish mahsuli deb qarash mumkin, biroq rassomlar an'anaviy grafika imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda realistlik yondashishga tayanadilar.

1990-yillarda ofort va suvbo'yoq texnikasida ajoyib asarlar yaratgan D. Mirsalimov asta-sekin moybo'yoq texnikasiga o'tdi va uni muvaffaqiyatli o'zlashtirdi.

1999-yil Baynalminal markaz saroyida A. Ljgayning shaxsiy ko'rgazmasi bo'lib, unda musavvirning suvbo'yoqda ishlangan qator ishlari namoyish etildi. Suvbo'yoq texnikasida manzara turkumlari yaratishda A. Ljgay Sharq rangtasviri uchun an'anaviy bo'lgan nafis mo'yqalamdan foydalanib, O'rta Osiyo tabiati, nafosat va ruhini chuqur ifodalash bilan o'z mahoratini namoyish etdi.

1990-yillar boshlarida ko'pchilik grafikachi rassomlar dastgohli rangtasvirda ijod qilgan bo'lsalar, 2000-yilga kelib grafika texnikasida yaratilgan asarlari bilan turli ko'rgazmalarda ishtirok eta boshladilar. Shu o'rinda B. Jalolov va S. Alibekovning 2001-yil aprel oyida «Ilhom» teatrida bo'lib o'tgan grafik asarlari ko'rgazmasini eslab o'tish mumkin.

B. Jalolov bu ko'rgazmada chizmatasvir ustasi ekanligini yana bir bor namoyish etish bilan ko'pchilikni hayratga solgan bo'lsa, S. Alibekov o'zining betakror fantaziyalari bilan rangli qalam imkoniyatlarini namoyish qildi.

Shu bilan birga, respublika badiiy kolleji va Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn institutini bitirgan yosh rassomlar ijodida realistlik uslubning saqlanib qolganligi kuzatildi.

1991–2001-yillar O'zbekiston dastgohli grafika san'ati rivoji umumma'naviy vosita sifatida professional rassomlar singari yosh rassomlar ijodida tomoshabinlar estetik qarashlarini ifodalashga intilishning ortganida namoyon bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so'ng yurtimizning qadimiy tarixini yorituvchi kitob va risolalar ko'plab nashr etila boshlandi. Ularda O'rta Osiyoning buyuk shaxslari – Amir Temur, Ahmad Yassaviy, Xo'ja Ahror, Al-Buxoriy, Al-Farg'oniy, Cho'lpon, Fitrat kabilar haqida ma'lumotlar berildi.

Bugungi kunda O'zbekistonda ko'plab nashriyotlar faoliyat ko'rsatmoqda. Badiiy adabiyotlarning asosiy qismi G. G'ulom nomidagi NMIU, «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi, Cho'lpon nomidagi NMIUda chop etilmoqda, desak o'rinli bo'ladi. Ushbu nashriyotlarda zamondosh mualliflar bilan bir qatorda ajdodlarimiz qalamiga mansub asarlar ham chop etilmoqda.

Hozirgi paytda «O'qituvchi» NMIUda kompyuter grafikasiga ixtisoslashgan bir guruh yoshlar ishlaymoqda. Ular nashriyot kitoblarining muqova va boshqa unsurlarini bezash bilan shug'ullanmoqdalar.

Sh. Mirfayozov, T. Qanoatov, Sh. Xo'jayev kabi rassomlar, shu nashriyotda ishlagan rassom E. Nurmonovning grafik ishlari kompozitsiyasining jiddiyligi, simmetrikligi hamda ranglarning vazminligi bilan ajralib turadi. U tayyorlagan muqova va illustratsiyalarda realistlik uslub yaqqol seziladi.

Zamonaviy kitob grafikasi san'atida A. Bobrov, A. Mamajonov, M. Karpuzas, Y. Gabzalilov, A. Kiva, A. Ponomaryov, O. Vosixonov, G. Miller, U. Solihov, Sh. Odilov kabi rassomlar ham faol ijod qilib kelmoqdalar.

Xulosa qilib aytganda, 90-yillar oxirida poligrafik kitob chiqarish texnikasini yangilash natijasida kitobning poligrafik sifati o'sib bormoqda. Sohaga kirib kelayotgan iqtidorli yosh rassomlar tajribali ustozlar bilan birga kitob grafikasi san'atini rivojlantirishni muvaffaqiyat bilan davom ettirmoqdalar.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. *B. Azimova*. Naturmort tuzish va tasvirlash metodikasi. T.: «O'qituvchi», 1984.
2. *S. Abdirasilov, N. Tolipov*. Rangtasvir. T.: «Bilim», O'MKNTM, 2005.
3. *S. Abdirasilov*. Tasviriy san'at metodikasi. T.: «Ilm-Ziyo» 2006.
4. *S. Abdirasilov, N. Tolipov, N. Oripova*. Rangtasvir. T.: «O'zbekiston», NMIU, 2006.
5. *N. Abdullayev*. San'at tarixi. 2 jildli, 1-jild, T.: 1986.
6. *B. Boymetov, S. Abdirasilov*. Chizmatasvir. T.: G'. G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2004.
7. *B. Boymetov, N. Tolipov*. Maktabda tasviriy san'at to'garagi. T.: «Fan», 2005.
8. *B. Boymetov*. Portret qalamtasviri. T.: Nizomiy nomli TDPU rizografi, 2001.
9. *S. Bulatov*. O'zbek xalq amaliy bezak san'ati. T.: «Mehnat», 1994.
10. *K. G'ulomov*. Ashyolarga badiiy ishlov berish. T.: «Bilim», 2004.
11. *B.С. Кузин*. Психология. М.: «Высшая школа», 1980.
12. *В.С. Кузин*. Наброски и зарисовки. М.: «Просвещение», 1981.
13. *М. N. Nabyev*. Rangshunoslik. T.: «O'qituvchi», 1995.
14. *N. Oyidinov*. Rassom-o'qituvchilar tayyorlash muammolari. T.: «O'qituvchi» – «Ziyo noshir», 1997.
15. *B. Oripov*. Tasviriy san'at va uni o'qitish metodikasi. T.: «Ilm-Ziyo», 2005.
16. *H. H. Ростовец*. Учебный рисунок. М.: «Просвещение», 1984.
17. *H. H. Ростовец*. Академический рисунок. М.: «Просвещение», 1984.
18. *B. Tojiyev*. Qalamtasvir asoslarini o'rganish. T.: Nizomiy nomli TDPU rizografi, 1994.
19. *N. Ten*. Gips modellaring rasm. T.: «O'qituvchi», 1994.
20. *R. Hasanov*. Maktabda tasviriy san'at o'qitish metodikasi. T.: «Fan», 2004.
21. *A. Толобуев*. Сурет салу билесинбе? (qozoq tilida), Alma-Ata: «Oner», 1990.
22. *M. S. Rabinovich*. Odam, to'rt oyoqli hayvonlar va parrandalar plastik anatomiyasi va uni rasmda tatbiq qilish. T.: «O'qituvchi», 1980.
23. *O. Samadov*. Tasviriy san'at darslarida odam boshini tasvirlash. T.: «Fan», 2005.
24. «San'at». O'zbekiston Badiiy akademiyasi jurnali, 1999.
25. Tasviriy san'at. 7-sinf o'quvchilari uchun o'quv qo'llanma. T.: «O'qituvchi», 2002.
26. *A. Egamov*. Kompozitsiya asoslari. 5–9-sinflar. T.: «San'at» jurnali nashriyoti, 2005.

MUNDARIJA

Kirish.....3

I bob. Tasviriy san'at asoslari

Qalamtasvir.....5

II bob. Hajmli buyumlarni tasvirlash

Perspektiva.....13
Nuqta, chiziq (chiziqli tasvir) va shtrix.....16
Yorug' va soya qonuniyatlari.....19
Naturmort.....23
Kompozitsiya.....26
Rangtasvir.....30
Akvarel.....31
Ranglar xususiyatlari.....34

III bob. Manzarali rasm ishlash

Tasviriy san'atda manzara janri.....37
Tabiiat manzarasini tasvirlash qoidalari.....38
Bargli daraxt.....40
Manzarali kompozitsiya.....41
Ochiq havodagi manzara.....42
Qush va hayvonlar rasmni ishlash.....43

IV bob. Mavzular bo'yicha kompozitsiyalar tuzish

V bob. Dekorativ rasm chizish

Sxema va elementlar ustida ishlash.....41
Badiiy asarlarga ishlanadigan bezakli ishlar.....55
Badiiy bezak ishlari.....56

VI bob. Odam rasmni ishlash

Gavda muskullari (ko'krak, qorin, orqa yelka, toz va boldir muskullari).....60

Qo'l, oyoq, yonbosh suyaklari.....62
Qo'l panjasini tasvirlash usuli.....62
Oyoq panjasini tasvirlash usuli.....63
Odam gavdasining mutanosibligi. Bolalar va kattalar gavdasi.....64
Portret janri, uning rivojlanishi. O'zbek tasviriy san'atida portret janri.....69
Portret ishlashdagi bosqichlar.....73
Xotira va tasavvurdan odam gavdasining rasmini chizish.....76
Odam gavdasini kiyimda tasvirlash.....86
Haykaltaroshlik.....88
O'yinchoq haykalchalar yasash usullari.....90
Loy va plastilin, ularni ishlatish usullari.....90
Plastilin va loydan mevalar shaklini yasash.....91

VII bob. Dizayn san'ati

Kiyim haqida umumiy ma'lumot.....93
Kiyimlarning tarixiy taraqqiyoti.....94
Milliy kiyimlarning rasmini o'ziga qarab chizish.....95
Odamni sport kiyimida tasvirlash.....96

VIII bob. Tasviriy san'at tarixi

Antik davr san'ati.....101
Uyg'onish davri san'ati.....103
Qadimgi O'rta Osiyo tasviriy san'ati.....109
Tarixiy obidalar.....111
Me'morlik.....115
Mustaqillik yillarida me'morlik san'ati.....123
O'zbekiston rassomlari va haykaltaroshlari.....130
Adabiyotlar ro'yxati.....172

Sunatulla Abdirasilov,
Botir Boymetov,
Nozim Tolipov
TASVIRIY SAN'AT

Kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma
Uchinchi nashri

Muharrir Abdurahmon Akbar
Badiiy muharrir Yasharbek Rahimov
Texnik muharrir Yelena Tolochko

Litsenziya raqami № 163. Boshiga ruxsat etildi 17.09.2011. Bichimi 60x90/16. «Tayms» garniturası. Shartli b.t. 11,0 + 1,0 vkl. Nashriyot h.t. 10,5 + 1,5 vkl. Adadi 1532 nusxa. Shartnoma № 76-2011. Buyurtma № 719.

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligining Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 100129, Toshkent, Navoiy ko'chasi, 30-uy.

«Shoakbar» MCHJ bosmaxonasida chop etildi. 100031, Toshkent, To'g'on Rejimetov ko'chasi, 1 a.

ISBN 978-9943-05-416-2

9 789943 054462

**Cho'lon nomidagi
nashriyot-matbaa ijodiy uyi**